

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MƏTYU ARNOLD VƏ ŞƏRQ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Turan Arif qızı Kərimli**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. MƏTYU ARNOLD BRİTANIYA ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FİKRİ KONTEKSTİNDƏ	8
1.1. Mətyu Arnoldun yaradıcılığı	8
1.2. Mətyu Arnoldun ədəbi-tənqidi görüşləri	33
II FƏSİL. MƏTYU ARNOLDUN POEZİYASINDA ŞƏRQ HƏYATI VƏ EPIK ƏNƏNƏLƏRİ	48
2.1. “Buxaradaki xəstə xan” şeirində Şərqi həyat tərzinin inikası	49
2.2. M.Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması ilə Ə.Firdovsinin “Şahnamə” dastanının müqayisəli semantikasını	53
2.3. M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili	64
2.4. M.Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması tədqiqatları müstəvisində	87
III FƏSİL. MƏTYU ARNOLDUN “KELT ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI” ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ MƏSƏLƏLƏRİ	90
3.1. “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinin ümumi məzmunu və mündəricəsi	90
3.2. Kelt ədəbiyyatı və mədəniyyətində Şərqi (Kimmer) elementi	100
3.3. “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinə Britaniya ədəbi-nəzəri fikri tarixi kontekstində baxış	114
NƏTİCƏ.....	129
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	132

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsr ingilis ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikri və ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndəsi Mətyu Arnoldun (Matthew Arnold – 1822-1888) istər bədii, istərsə də ədəbi-tənqidi yaradıcılığının Şərq mövzusu kontekstində öyrənilmə aktuallığı iki əsas amillə müəyyənləşdir:

Birincisi, sənətkarın bədii yaradıcılığında geniş yer tutan Şərq motivləri baxımından;

İkincisi, ədibin elmi-ədəbi yaradıcılığının Şəqlə bu və ya digər şəkildə bağlılığı baxımından.

Bu amillər M.Arnoldun həm bədii, həm də elmi yaradıcılığının Azərbaycan filologiyasının öyrəndiyi aktual problemlər korpusuna daxil edilməsi üçün tam əsas verir. Sənətkarın xüsusilə poeziyasında özünü göstərən Şərq motivlərinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün də xarakterik olması M.Arnoldun şeir yaradıcılığının müqayisəli kontekstdə tədqiqini xüsusilə aktuallaşdırır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, şairin “Söhrab və Rüstəm” poeması (“Sohrab and Rustum”) XI əsr İran şairi Əbülqasim Firdovsinin məşhur “Şahnamə” epopeyasındakı Söhrab və Rüstəm haqqındakı dastandan alınmışdır. M.Arnoldun dünya epik folkloru və ədəbiyyatı üçün xarakterik olan ata-oğul konflikt motivinin əks olunduğu bu əsər ideya-məzmun xüsusiyyətləri, bədii-estetik əsasları, epik-ədəbi hüdudları baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı orta əsrlərdən tutmuş XX əsrə qədər “Şahnamə” ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olmuşdur. XII əsr Azərbaycan, Şərq və dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi öz poemalarının mövzusunu bilavasitə “Şahnamə”dən götürmüş, Firdovsinin dar millətçi-teokratik ənənələrin epik ifadə vasitəsinə çevirdiyi mövzulara yeni bədii-estetik ruh verərək, onları dünya ədəbiyyatında humanizmin parlaq örnəyinə çevirmişdir. Bu cəhətdən, M.Arnoldun Firdovsi yaradıcılığına müaricət etməsi onu “Şahnamə” ənənələri kontekstində Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də ortaq bədii motivlər müstəvisinə gətirmişdir. Heç təsadüfi deyildir ki, XIX əsr sənətkarı M.Arnoldun Söhrab və Rüstəm haqqındakı dastana verdiyi yeni traktovka ideya-məzmun və bədii-estetik

xüsusiyyətləri baxımından Firdovsidən daha çox XX sənətkarı Hüseyn Cavidin eyni mövzuda işlədiyi əsərlə səsləşir. Bütün bunlar və sənətkarın yazdığı digər bədii və elmi əsərlər onun yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqat obyektinə və predmetinə çevrilməsi üçün ciddi əsaslar verir.

Dissertasiya mövzusunun işlənmə dərəcəsinə gəldikdə qeyd etməliyik ki, Mətyu Arnoldun bədii və elmi yaradıcılığına Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çox az toxunulmuş, “Mətyu Arnold və Şərq” problemi ümumiyyətlə öyrənilməmişdir. Bu cəhətdən, təqdim olunan dissertasiya işi bu sahədə ilk monoqrafik araşdırmaadır.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Dissertasiyanın obyektinə M. Arnoldun Şərq mövzusu ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olan əsərləri “Söhrab və Rüstəm” poeması (“Sohrab and Rustum”), “Buxaradakı xəstə xan” əsəri (“The Sick King in Bokhara”), “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” (“On the Study of Celtic Literature”) və s. kimi əsərləri, predmetinə isə müəllifin bədii və elmi əsərlərində Şərq motiv və məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin qarşısında duran əsas məqsəd M. Arnoldun bədii və elmi yaradıcılığında Şərq mövzusunun öyrənilməsidir. Bu məqsəd aşağıdakı üç istiqamətdə vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

1. Mətyu Arnold bədii və elmi yaradıcılığının Britaniya filoloji fikir tarixi kontekstində dəyərləndirilməsinin həyata keçirilməsi;
2. Mətyu Arnoldun şeirlərində Şərq mövzusu ilə bağlı motivlərin ideya-məzmun və bədii-estetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli kontekstdə tədqiq edilməsi;
3. Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərində Şərq mövzusunun etnopoetik kontekstdən dəyərləndirilməsi.

Tədqiqat metodları. Müqayisəli-tipoloji, tarixi-müqayisəli və təsviri-tipoloji təhlil və yanaşma metodlarının tətbiq olunduğu dissertasiya işi mükəmməl nəzəri-medodoloji baza əsasında hazırlanmışdır. Bu baza iki istiqamətdə elmi ədəbiyyatları əhatə edir:

Birincisi, dissertasiyanın problemləri ilə bağlı Azərbaycan alimlərinin formalaşdırdığı elmi-nəzəri təcrübə;

İkincisi, dissertasiyanın problemləri ilə bağlı Avropa və rus alimlərinin tədqiqatları.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Şərq həyatı və epik ənənələrinin Mətyu Arnoldun poeziyasında ardıcıl və davamlı poetik xətti təşkil etməsi;
2. Sənətkarın “Buxaradakı xəstə xan” şeirində Şərq həyat tərzinin romantik planda təsviri;
3. M.Arnoldun Ə.Firdovsinin “Şahnamə” poeməsindəki Rüstəm və Söhrab haqqındakı dastandan götürdüyü mövzunu tamamilə fərqli planda işlənməsi;
4. Sənətkarın Firdovsidən fərqli olaraq, qəhrəmanlıq idealını atada (Rüstəmdə) deyil, oğulda (Söhrabda) təcəssüm etdiməsi;
5. Firdovsinin ata-oğul konflikti mövzusunə humanist-bəşəri kontekstdə deyil, Sasani-İran teokratik dəyərləri kontekstində yanaşması;
6. M.Arnoldun ata-oğul konflikti mövzusunə humanist-bəşəri dəyərlər kontekstində yanaşaraq, Firdovsi yanaşmasından imtina etməsi;
7. M.Arnoldun Söhrab obrazının poetik ideal baxımından H.Cavidin Səyavuş obrazı ilə səsleşməsi;
8. Ədibin mifə münasibətinin əsasında mifin sentrasiyalı düşüncə hadisəsi olmasının durması;
9. M.Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinin Şərq tarixi baxımından böyük əhəmiyyətə malik olması.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Dissertasiyada qoyulmuş problemin həlli istiqamətində bir çox yeniliklər əldə edilmişdir:

– M.Arnoldun bədii və elmi yaradıcılığının ümumi şəkildə araşdırılması nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, Şərq mövzusu sənətkarın yaradıcılığında mövzu, ideya, poetik səviyyə baxımından ayrıca mənə xəttini təşkil edir.

– Tədqiqatda aşkarlanmışdır ki, M.Arnoldun Şərq mövzusunə müraciəti bir tərəfdən, onun mövzu axtarışları ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, bunun əsasında sənətkarın mifə fərqli dururdu.

– M.Arnoldun öz bədii yaradıcılığında təcəssüm etdirdiyi mif konsepsiyasının əsasında onun “yunanlar incəsənətdən nə umduqlarını dərk edirdilər, müasir müəlliflər isə bunu anlamır” tezisi dayanır.

– Tədqiqatda M.Arnoldun yunan incəsənətini (mifologiyasını) öz müasiri olduğu ədəbiyyata qarşı qoymasının geniş şəkildə araşdırılması nəticəsində aşkar edilmişdir ki, müəllif mifi sentrasiyalı, müasir ədəbiyyatı densentrasiyalı hesab etmişdir.

– M.Arnoldun mifə yanaşmasının təhlili nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, mifik düşüncənin əsas xüsusiyyəti sakral presedentə, təqlidi nümunəyə əsaslanmasında, yəni sentrasiyadadır. Yunan ədəbi-mifik düşüncəsi (dramaturgiyası) tam mənasında vahid mərkəzçi (sentrasiyalı) düşüncə kimi cəmiyyəti sakral-mifik dəyərlərə köklənməklə məşğul idi, müasiri ədəbiyyat isə desentrasiyalı olub, bu vahid hədəfdən məhrum idi.

– Tədqiqatda müəyyənləşdirilmişdir ki, M.Arnoldun “Buxaradakı xəstə xan” şeirində Şərq həyat tərzini realist deyil, ekzotik-romantik planda inikas olunmuşdur;

– Müəllifin yaradıcılığında Şərq mövzusu baxımından geniş yer tutan “Söhrab və Rüstəm” poeması mövzu-süjet baxımından Ə.Firdovsinin Rüstəm və Söhrab haqqındakı dastanı ilə bağlı olsa da, ideya-estetik baxımdan fərqli əsərdir.

– Aydınlaşdırılmışdır ki, M.Arnold Firdovsinin İran-Sasani teokratik-ideoloji görüşlərini əks etdirən yanaşmasından imtina edərək, Söhrab obrazına yeni bədii-estetik planda yanaşmışdır. Firdovsi “Şahnamə”sində öz oğlunu öldürən Rüstəm qəhrəmanlıq ideali kimi təqdim olunursa, M.Arnoldun qəhrəman ideali Söhrabdır. Şair Firdovsinin İran millətçi maraqlarını ifadə edən yanaşmasını qəbul etməyərək, İran-Turan konfliktində iki etnos arasında faciəvi duruma düşən və özünün bu yolda qurban verən Söhrabı ideallaşdırmışdır.

–M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili göstərmişdir ki, M.Arnoldun təcəssüm etdirdiyi ideya-estetik görüşlər H.Cavidin görüşləri ilə üst-üstə düşür. Hər iki sənətkar – M.Arnold və H.Cavid Firdovsinin dar milli ideallarından imtina edərək, ümumbəşəri-humanist dəyərləri tərənnüm etmişlər.

–Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinin geniş şəkildə təhlili nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu əsər Avropanın qədim türk tarixi, mifopoetik düşüncəsi, etnogenetik mənşəyi baxımından dəyərli qaynaqdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi eyni zamanda nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti dissertasiyada öyrənilmiş problemlə bağlı aparılacaq yeni tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları ilə şərtlənir.

İşin əsas praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu tədqiqatdan ali məktəblərin filologiya fakültələrində xarici ölkə ədəbiyyatının və konkret olaraq Mətyu Arnoldun yaradıcılığının tədrisində əlavə dərs vəsaiti kimi istifadə etmək mümkündür.

Aprobasiyası və tətbiqi. İşin əsas məzmunu, nəticə və yenilikləri onun müəllifinin Azərbaycanda və ölkə xaricində Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda çap olunmuş məqalələrində, o cümlədən yerli və beynəlxalq konfranslarda oxuduğu məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Qərbi Kəspı Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın mövzusu AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasının 29 yanvar 2003-cü il tarixli 17 saylı iclas prtokolu ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqatın Giriş hissəsi 5 səhifə, 8583 işarə, I fəsil 40 səhifə, 75826 işarə, II fəsil 42 səhifə, 75963 işarə, III fəsil 39 səhifə, 71944 işarə, Nəticə hissəsi 3 səhifə, 4481 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 236 798 işarədir.

I FƏSİL

MƏTYU ARNOLD BRİTANIYA ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FİKRİ KONTEKSTİNDƏ

1.1. Mətyu Arnoldun yaradıcılığı

XIX əsrin ingilis şairi və mədəniyyətşünası Mətyu Arnoldun elmi araşdırma, esse və şeirləri müasirlərinin nəzər-diqqətini çəkmiş, irili-xırdalı əsərləri kraliça Viktoriya dövründə oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Sənətkarın ədəbi və tənqidi yaradıcılığının ingilis ədəbiyyatşünaslığında bir növ inqilaba çevrildiyi də söylənilir. O, Kraliça Viktoriya dövrü ədəbiyyatında Alfred Lord Tennyson və Robert Brauninqdən sonra dövrünün üçüncü böyük şairi kimi dəyərləndirilmişdir. Onun poetik əsərləri kiçik və qəmgin notları özündə ehtiva etsə də, cilalanmış, didaktik, satirik və məfkurəli nəsr əsərləri ədibə kifayət qədər pərəstişkarlar qazandırmışdır. Mətyu Arnold inanırdı ki, poeziya “həyatın tənqidi” ola bilər və hətta fəlsəfəni şifahiləşdirmək gücünə malikdir [140, s.626-628]. O, ədəbi yaradıcılığı ilə ingilis ədəbiyyatşünaslığına öz möhürünü vuran ingilis ədəbi tənqidinin banisi adına layiq bilinən tənqidçi adını da şərəflə daşımışdır.

Qərbi Avropa ədəbiyyatşünaslığında XIX əsrin görkəmli ingilis şairi və ədəbiyyat tənqidçisi kimi tanınmış Mətyu Arnoldun ədəbi irsinə kifayət qədər diqqət yetirilmiş, elmi araşdırmalar aparılmış, bədii yaradıcılığından nümunələr dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə edilmişdir. Lakin bu günə qədər Azərbaycan dilinə onun iki şeiri tərcümə olunmuşdur [50, s.56].

Tədqiqatçı Cavidə Məmmədova qeyd edir ki, ingilis ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi işinə XIX əsrin sonlarından başlanılmış, bu günə qədər rus dilindən və orijinaldan xeyli sayda əsərlər tərcümə olunmuşdur [41, s. 1010]. Bunun qarşısında M.Arnoldun iki şeirinin tərcüməsi, etiraf edək ki, çox az görünür. O cümlədən Azərbaycanda Mətyu Arnold poeziyasının araşdırılması ilə bağlı elmi tədqiqatlar o qədər də çox deyildir və həm də araşdırmaların çoxu ingilisdilli mənbələr əsasında aparılmışdır.

C.Braysona görə, şairin yaradıcılığına olan “diqqətsizlik” nəticəsində onun ədəbi tənqid sahəsindəki istedadı *“şairliyinə kölgə salmış, bədii yaradıcılığını kölgədə qoymuşdur”* [109, s. 15]. Əlbəttə, razılaşmaq olar ki, Mətyu Arnoldun ədəbi irsinin dünya ədəbiyyatının tanınmış dahi şairlərinin, “nəhəng”lərinin əsərləri ilə bir sırada, eyni səviyyədə yer ala bilməsi o qədər də asan deyildir. Zaman-zaman bir sıra tədqiqatçılar, tənqidçilər M.Arnoldun şair kimi qüsurlarından və “səhvlərindən” bəhs etmişlər. Müəyyən tənqidçilər tərəfindən sənətkarın lirik poeziyası qafiyə və vəzn ölçüləri baxımından uyğunsuz və natamam hesab edilmişdir, şeirlərində bəzən şərti olaraq bəndlərə bölünmüş prozaik fraqmentlərin yer alması da tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Bir qisim tənqidçilər isə Mətyu Arnoldun dram əsərlərində onun çox vaxt dramatik dialoqların və xarakterlərin yaradılmasına müvəffəq olmadığını, bununla da həmin əsərlərin təbii alınmadığını qeyd etmişlər.

Bununla belə, tənqidçilərin əksəriyyəti Mətyu Arnoldun yaradıcılığı haqqında kifayət qədər müsbət fikirlər söyləmişdir, bu fikirlər ədibin xüsusən elegiya və epik poema janrında yazdığı əsərlərinə şamil edilir. Onun poeziyası ilə o qədər də yaxından tanış olmayan tənqidçilərin fikrincə, həm tənqidçi, həm də şair olan Mətyu Arnoldun poetik irsi bütövlükdə orijinallığı ilə seçilir və oxucuların ciddi maraq obyektinə səbəb olur. Ədəbi tənqid dəfələrlə şair Mətyu Arnoldun poetik yaradıcılığının müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. Məsələn, ingilis tənqidçisi, ədəbiyyat tarixçisi Corc Edvard Beytmən Seyntsberi (George Edward Bateman Saintsbury, 1845-1933) Mətyu Arnold haqqında “XIX əsrin ruhuna uyğun, bəlkə də öz iradəsinə zidd olaraq yazıb-yaratmış əsl şair” kimi bəhs etmişdir [81, s. 5]. Məhz C.E.Seyntsberi Mətyu Arnoldun yaradıcılığında *“ürək döyüntüsü, nəbz, həyəcan, kövrəklik, dəyişmə, transformasiya və poeziya üçün zəruri hesab edilən sərhədləri aşma bilmək”* kimi xüsusiyyətləri aşkara çıxarmışdır [135, s. 5]. Bir sıra tənqidçilər isə Mətyu Arnoldu düşüncə şairi, parlaq intellektual adlandırmışlar [117, s. 16], XIX əsrdə Mətyu Arnoldun poetik üslubunun ingilis dilinə əhəmiyyətli və faydalı təsirini qeyd edirdi [108, s. 33].

Şairin yaradıcılığına birmənalı qiymət verməyin mümkün olmadığını qeyd edən tədqiqatçıların və tənqidçilərin dəfələrlə Mətyu Arnoldun tanınmış ingilis şairləri

arasında yerini müəyyən etmək və “qanuniləşdirmək” cəhdləri də bunu bir daha sübut edir. Maraqlı, həm də diqqətəlayiqdir ki, bəzi tədqiqatçılar, məsələn, ingilis tənqidçisi və ədəbi jurnal redaktoru Eduard Uilyam Qarnett (Edward William Garnett, 1868-1937) Mətyu Arnoldun yaradıcılığı ilə ingilis şairi Con Henri Qreyin poeziyası arasında paralellər aparmış [117, s. 17], bəzi tənqidçilər isə *“həcmində, qüvvətində və təsirində”* görə Mətyu Arnoldun poeziyasını Miltonun yaradıcılığı ilə müqayisə etmişlər [112, s. 20]. Müəyyən tədqiqatçılar isə Mətyu Arnoldun poeziyası ilə Alfred Tennisonun, Robert Brauninqin, Uilyam Uordsvortun yaradıcılığı arasındakı paralellərdən bəhs etmişdir.

Qeyd edək ki, Mətyu Arnoldun əsərlərini nəşr edənlərdən biri olan Con Brayson onun kitabının giriş hissəsində göstərirdi ki, *“bu müəllifin əsərlərinin yenidən dəyərləndirilməsinə ehtiyac yoxdur, çünki həmin əsərlərin güclü və zəif tərəfləri çoxdan Qərb elminə və tənqidinə yaxşı məlumdur”* [109, s. 20]. Araşdırıcı eləcə də qeyd edirdi ki, M. Arnoldun “stoisizmi” və “realizmi” bu gün Robert Brauninqin “nikbinliyi”ndən və Alfred Tennisonun “ümidləri”ndən daha əhəmiyyətli və aktualdır [109, s. 20].

Beləliklə, Qərb elmində Mətyu Arnoldun “poeziyasının zəif və güclü tərəfləri”, onun ingilis ədəbiyyatında tutduğu mövqe məlum olduğu halda, Azərbaycan ədəbi auditoriyasında onun poetik əsərlərinin forma və məzmun xüsusiyyətləri haqqında, demək olar ki, bəsit məlumatlar mövcuddur. İngilisdilli araşdırıcıların əksəriyyəti Mətyu Arnoldu parlaq ziyalı kimi səciyyələndirir. Qeyd edilir ki, ingilis müəlliflərinin heç biri yaradıcılığı ilə ölkə əhalisinin savadlı təbəqəsinə bu cür açıq şəkildə müraciət etməmişdir. Həqiqətən də, Mətyu Arnoldun müraciət etdiyi mövzudan asılı olmayaraq, onun yaradıcılığı ilə az-çox tanış olduqdan sonra əmin olmaq olar ki, o həm nəsrə, həm də nəzmlə yazdığı əsərlərdə özünü həm alim, həm də tənqidçi kimi göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Ədib daim düşünür, onun sözləri və düşüncələri hər zaman parlaqdır. O, Kastleman Yustus Kollinsin qeyd etdiyi kimi: *“Həmişə oxucuya deyəsi nə isə var, nəyi necə deyəcəyini də bilir”* [112, s. 16].

Mətyu Arnoldun yaradıcılığının xarakterik cəhəti həm nəsr, həm də poeziyada ülviliyin, gözəlliyin poetik ifadəsindədir. Bununla yanaşı, onun nəsr əsərləri ilə poetik

irsi arasında hiss olunacaq dərəcədə əhəmiyyətli fərqlər də mövcuddur. Nəsr əsərlərində yazıçı Mətyu Arnold tənqidçidir, islahatçıdır, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu dəqiq bilir, Kastleman Yustus Kollinsin yazdığı kimi, o, yeri gələndə bəzən *“absurddur, özündən çıxandır, höcətdir, hətta dili acıdır”*, poeziyası isə əksinə, həzindir, orda bir hüzur, əmin-amanlıq mühiti hökm sürür. Mətyu Arnoldun gənclik illərində qələmə aldığı nəzm əsərləri *“onun həm sevən bir şəxs olduğunu, həm də sevildiyini”* açıq nümayiş etdirir [112, s. 17].

Ədibin gənclik illərindən başlayan poetik karyerası (bəzi şeirləri istisna olmaqla) cəmi iyirmi il davam etmişdir: bu, elə də uzun mərhələ deyildir. Onun poeziyadan uzaqlaşmasının səbəbini yalnız təxmin etmək mümkündür. Onun poeziya yaradıcılığının ömrü elə çox olmasa da, əsərlərinin böyük bir hissəsi sənətin yüksək tələblərinə cavab verir, bu səbəbdən də, şübhəsiz ki, onlar XIX əsr ingilis ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli yer tutmağa layiq olan nümunələrdir.

Əlbəttə, bir şair kimi Mətyu Arnold heç vaxt çoxları üçün cəlbedici və oxunaqlı əsərlər yazmış Alfred Tennison və Henri Uordsvorst Lonqfello ilə müqayisə oluna bilməz. Çünki onun əsərləri həddən artıq “nümunəvi” olduğundan və forma cəhətdən müəyyən qədər statik olması səbəbindən geniş oxucu kütləsini özünə cəlb edə bilməmişdir. Digər səbəblərdən biri isə onun poeziyasının, əsasən, “həddən artıq klassik” və məzmunca mürəkkəb olması ilə bağlıdır. Bu da məlum həqiqətdir ki, adətən oxucu kütləsi bir qədər yüngül poeziyaya, hisslər poeziyasına üstünlük verir.

Mətyu Arnoldun dostlarından birinə yazdığı məktub bu fikri bir daha təsdiq edir. Ədib məktubunda peyğəmbərcəsinə qeyd edirdi ki, şeirlərinin taleyi elə də asan olmayacaqdır. Yalnız müəyyən adamlar onun səmimi və “pedant” şeirlərində bir gözəllik görə biləcəkdir və bu səbəbdən şeirlər onları cəzb edəcəkdir. Bundan başqa, özünün də təsdiq etdiyi kimi, Mətyu Arnoldun poeziyası XIX əsrin son rübünün düşüncəsinin əsas istiqamətini ifadə etmişdir. Mətyu Arnold dəfələrlə qeyd etmişdir ki, onun “şeirləri o zaman maraqlı və anlaşılacaq olacaq ki, oxucular bu əsas düşüncə hərəkətini dərk edəcəkdir [112, s. 17].

Beləliklə, Mətyu Arnold, heç şübhəsiz ki, dərin fikir və düşüncə şairi, özünəməxsus missiyası olan bir şairdir. Onun haqqında qeyd edilmiş tənqidi

mülahizələrdə şair olaraq yaradıcılığında ümumi yeri şeirlərinin əsasən klassik dövrlə əlaqədar olması haqqında fikirlər yer alır. Ehtimal ki, məhz burada Mətyu Arnold onu düşündürən məsələləri ifadə etmiş, nümunələri, idealları, modelləri önə çəkmiş, bu çərçivədə həll etmişdir. Ədibin özünün də qeyd etdiyi kimi, onun düşüncəsində yer alan şairlər Homer, Epiktet, Sofokl və Mark Avreliy olmuşdur, məhz onların sayəsində bədii yaradıcılığında sakitliyə və hüzura qovuşmuşdur. Heç şübhəsiz ki, o, yunan fəlsəfəsi, ellinlərin dramatik və epik poeziyası ilə yaxından tanış olmuş, onların yaradıcılığına heyran qalmışdır. Mətyu Arnold özü də tənqidi məqalələrində və esselərində dəfələrlə bu barədə bəhs etmiş və təsdiq etmişdir ki, dünyada yalnız yunan şairləri bu qədər zəngin təfəkkürə və təxəyyülə sahib olmuşdur. Yunanların yaratdığı əsərlərin dəyərini itirmədiyinə heyran qalan şair onların yaradıcılığının dini hisslərə və ən yüksək intellektual tələblərə cavab verdiyini qeyd etmişdir. Mətyu Arnold, bəlkə də, digər ingilis şairlərindən daha çox həddini aşmayan, tarazlıq hissini yüksək dəyərləndirməyi bacaran sənətkar idi. O, qeyd edirdi ki, aydınlıq, sadəlik, sərtlik və ciddilik klassik poeziyanı fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdir, bunlar əsl poetik yaradıcılığın mahiyyəti, məğzi olmalıdır. Onun üçün klassik antik dövr, Kastleman Yustus Kollinsin vurğuladığı kimi, *“müasir incəsənətin qarmaqarışılığında əsas istiqamətdir”*, *“istiqamət verən, yönəldən ulduz”*dur [112, s. 18].

Mətyu Arnold qeyd edirdi ki, “yunanlar incəsənətdən nə umduqlarını dərk edirdilər, müasir müəlliflər isə bunu anlamır”. Məhz bu səbəbdən desentrasiya – müasir incəsənətin məzmununun, mahiyyətinin, məqsədlərinin və istiqamətlərinin itirilməsinə zəmin yaradır. Onun fikrincə, incəsənətdə özünü göstərən bu “qarmaqarışılığın” nəticəsi, əsl mütərəqqi tənqidin olmaması ilə əlaqədardır.

Müəllifin müasir müəllifləri desentrativ, yunan müəlliflərini sentrativ hesab etməsi təsadüfi olmayıb, iki bir-birindən böyük zaman məsafəsi ilə ayrılan, lakin eyni zamanda vahid bədii düşüncə stixiyasının davamı olan müxtəlif ədəbi epoxaların bədii düşüncə tipləri arasında ciddi keyfiyyət fərqi ifadə edir.

Desentrasiya, hərfi mənada, fərdin obyektə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşma qabiliyyətini ehtiva edən təfəkkür tipidir. Bu cəhətdən, M.Arnolda görə, onun müasiri olduğu bədii təfəkkür gerçəkliyə ən müxtəlif baxış bucaqlarından

yanaşdığı halda, yunan ədəbiyyatı bir baxış bucağından yanaşır. Müəllifin yunanların incəsənətdən umduqlarını aydın şəkildə dərk etdikləri halda, müasir müəlliflərin bunu anlamaması haqqındakı fikri ilk baxışda qeyd olunanı ifadə edir.

Lakin şərhimiz M.Arnoldun müqayisəyə əsaslanan fikrinin zahiri qatını, qabığı təşkil edir. Fikrin M.Arnoldun ədəbi-intellektual səviyyəsi ilə müəyyənleşən alt qatları var. Başqa sözlə, müəllif yunan ədəbiyyatı ilə müasir ədəbiyyatın müqayisəsi mif ilə (müasir) ədəbiyyatın müqayisəsinə əsaslanmaqla çox dərin və mürəkkəb semantikaya malikdir. Bu da öz növbəsində M.Arnoldun ədəbi-tənqidi görüşlərində əsas yer tutan bu fikri daha geniş planda təhlil etməyi, bizdən ədibin bu fikri söyləyərkən nəyə əsaslandığını üzə çıxarmağı tələb edir.

Şair olmaqla yanaşı, dövrünün intellektual səviyyəsi ilə fərqlənən ədəbiyyatşünas-tənqidçisi olan M.Arnold yunan ədəbiyyatı (dramaturgiyası) ilə dərinlən tanış idi. O, bu ədəbiyyatın böyüklüyünü, möhtəşəmliyini qiymətləndirməklə yanaşı, onun həm də mifə əsaslanan, mifdən başlanan, miflə davam edən, mifi gerçəkliyə münasibətin baxış bucağına çevirən ədəbiyyat olduğunu gözəl bilirdi. Bu cəhətdən, M.Arnoldun yunan ədəbiyyatını (incəsənətini) məqsəd və hədəf prizmasından üstün hesab etməsi semantik baxımdan mifin gerçəkliyə münasibətinin müasir bədii düşüncədən daha aydın, daha anlaşılıqlı olması deməkdir. Bu da öz növbəsində qarşımıza belə bir sual çıxarır:

Yunanları incəsənətdən umduqlarını dərk edən, müasir müəllifləri bu baxımdan anlamaz (dərk etməyən) adlandıran Mətyu Arnoldun mifi (yunan incəsənətinin nümunəsində) belə ideallaşdırmasının səbəbi nə idi?

Bu sualın cavabının tapılması, əslində, M.Arnoldun ədəbi-tənqidi, bədii-estetik görüşlərinin əsas tezislərindən birinin aydınlaşdırılması deməkdir. Bizcə, bu sualın cavabı ilk növbədə “mif” fenomeninin özündədir.

Dünyanın məşhur mifşünaslarının tədqiqatlarında etiraf olunur ki, “Mif – nədir?” sualının cavabı hələ də axıracan aydınlaşdırılmayıb. Mifi mədəniyyətin ***qeyri-adi dərəcəyə malik mürəkkəb gerçəkliklərindən*** biri adlandıran məşhur mifşünas Mirça Eliade yazır: *“Mifin elə bir tərifini tapmaq mümkün deyildir ki, o, eyni*

zamanda həm bütün alimlər tərəfindən qəbul edilsin, həm də qeyri-mütəxəssislər üçün də başa düşülən olsun” [93, s. 33].

Müasir sosial antropologiya elmində mifin mahir mütəxəssislərindən hesab olunan müəllifin bu fikrindən aydın şəkildə görünür ki, mif fenomenal gerçəklikdir: o, bəşər düşüncə tarixinin mürəkkəb məna hadisəsidir. Lakin M.Eliade mifin eyni zamanda ən mühüm bir xüsusiyyətini də qabardır: “*Mif baş verənlər haqqında hər zaman həqiqət hesab olunanı nəql edir*” [93, s. 33].

Mifoloji düşüncə epoxasının hadisəsi olan mifin əsas xüsusiyyəti elə bu, yəni onun məzmunun nə dərəcədə fantastik olmasından asılı olmayaraq, mifik düşüncə ilə yaşamış insanların onu həqiqət kimi qəbul etməsidir. M.Steblin Kamenskinin yazdığı kimi: “*mif nə dərəcədə uydurma sayılmasından asılı olmayaraq, yarandığı və yaşadığı yerdə həqiqət kimi qəbul olunan hekayətdir*” [86, s. 4]. K.Levi-Stros da vaxtilə göstərirdi ki, “*mif o vaxta qədər ki mif kimi qəbul olunur, o, mif olaraq qalır*” [80, s. 194].

Bu fikirlər Mətyu Arnoldun başdan-başa mifə əsaslanan yunan incəsənətinə münasibətinin üzərinə işıq salır: yunan incəsənəti, ədəbiyyatı, dramaturgiyası məzmunundan asılı olmayaraq, həqiqəti təsvir edir. Başqa sözlə, bu ədəbiyyat təsvir etdiyini bədii uydurma yox, həqiqət hesab edirdi.

Təbii ki, burada başqa bir məsələ məqam-sual çıxır: Mətyu Arnoldun yaşadığı dövrdə miflər artıq uydurma mətnlər, gerçəkliyi mifik təxəyyülün məhsulu olan obrazlar vasitəsilə təsvir edən hekayətlər kimi qəbul edilirdi. ***Bu halda o, mifin yunan incəsənətinin nümunəsində həqiqiliyini niyə mütləqləşdirirdi?***

Məsələnin mahiyyəti (sualın cavabı) M.Arnoldun “Yunanlar incəsənətdən nə umduqlarını dərk edirdilər, müasir müəlliflər isə bunu anlamır” tezisinin məna qatlarında gizlənmişdir. M.Arnold yunan incəsənətini məhz həqiqi hesab etdiyi gerçəkliyi hamılıqla qəbul etməsinə, vahid həqiqətə inandığına, başqa sözlə, sentrasiyalı ədəbiyyat, yəni vahid mərkəzi nöqtəyə köklənən bədii yaradıcılıq hadisəsi olduğuna görə yüksək qiymətləndirir və onu XIX əsrin desentrasiyalı kimi səciyyələndirdiyi ədəbiyyatına qarşı qoyurdu.

İndi burada M.Arnoldun yanaşması ilə bağlı başqa bir məsələ meydana çıxır. Mif epoxası ilə XIX əsr ədəbi düşüncəsi arasındakı dövr, heç şübhəsiz, bədii və intellektual düşüncənin inkişaf dövrüdür. Bu dövrdə artıq elm xeyli dərəcədə inkişaf etmiş, müasir dünyanı irəli aparacaq bir çox kəşflər edilmişdi. ***Bu halda M.Arnold nəyə görə XIX əsr ədəbiyyatını desentrasiyalı, yəni “incəsənətdən nə umduğunu dərk etməyən” ədəbiyyat adlandırmışdır?***

Bu sualın cavabı Mif-Ədəbiyyat münasibətlərinin inkişaf dialektikasına qısaca da olsa nəzər salmağı tələb edir. Ümumelmi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, *“bəşəriyyətin – insanlığın şüur tarixi iki mərhələyə bölünür:*

1. *Mifoloji şüur mərhələsi;*
2. *Tarixi şüur mərhələsi”* [53, s. 35].

Seyfəddin Rzasoyun göstərdiyi kimi, “mifologiya” və onun struktur vahidi olan “mif” insanlığın şüur tarixinin ilkin mərhələsidir: *“Bu, elmdə mifoloji şüur mərhələsi adlanır. Öz növbəsində müasir insanların malik olduğu şüur tarixi şüur adlanır”* [54, s. 21].

Elmi ədəbiyyatlara görə, mif – hekayət, sözlü mətn [82, s. 634; 69, s.75], mifologiya mifik əhvalatların məcmusu, mifoloji təsəvvürlər sistemidir [82, s. 634; 70, s. 80]. Mifoloji düşüncə tarixi şüurdan məzmun və keyfiyyətinə görə fərqlənir. L.Levi-Brül mifoloji təfəkkürü “məntiqə qədərki” şüur, V.N.Toporov “kosmoloji”, yaxud “mifopoetik” dünyagörüşü adlandırmışdır [79, s. 8; 88, s. 114-117; 89, s. 9-15].

Mifoloji düşüncənin xarakterik cəhəti onun sakral nümunəyə (presedentə) əsaslanmasıdır. Yəni mifologiyada dünya ilk əcdaddan başlanır. İlk əcdadın məkan-zaman dünyası bütün insanlar üçün sakral (müqəddəs) hesab olunur. Ona görə ki, ilk əcdadın yaşadığı dünya (məkan) həm də ilk zaman hesab olunur. İlk zaman, Y.M.Meletinskinin yazdığı kimi, *“ilk əşyaların və ilk hərəkətlərin: ilk od, ilk nizə, ilk ev və s. ... zamanıdır”* [83, s. 173]. İlk zaman-məkanın ilk əcdad yaratdığı üçün o, dünyanın mərkəzi hesab olunur. Dünyanın mərkəzi isə mifik düşüncənin ən əsas konseptlərindən biridir. V.N.Toporov yazır ki, *“mifik məkan-zamanda yaradılış*

aktının baş verdiyi yer və zamanı bildirən nöqtə, yəni dünyanın mərkəzi ali dəyərlərə (maksimum sakrallığa) malikdir” [89, s. 13].

Beləliklə, mifik düşüncənin əsas xüsusiyyəti sakral presedentə, təqlid nümunəyə əsaslanmasındadır. Mifik təsəvvürlərlə yaşayan cəmiyyətin bütün üzvləri öz həyat və davranışlarını dünyanın, varlıq aləmin mərkəzi hesab olunan ilk əcdada kökləyir, onu təqlid edirlər. Başqa sözlə, bu cəmiyyətdə kim və nə varsa – hamısı sakral mərkəzi simvollaşdıran ilk əcdada fokuslanır. Mifik dəyərləri təcəssüm etdirən yunan incəsənətini müasir ədəbiyyata qarşı qoyan Mətyu Arnoldun yunan ədəbiyyatının nümunəsində mifi sentrasiyalı düşüncə kimi təqdir etməsinin səbəbi məhz budur. Başqa sözlə, “yunanlar incəsənətdən nə umduqlarını dərk edirdilər, müasir müəlliflər isə bunu anlamır” fikrinin bütün mənası bu məqamla bağlıdır. Yunan ədəbi-mifik düşüncəsi (dramaturgiyası) tam mənasında vahid mərkəzçi (sentrasiyalı) düşüncə kimi cəmiyyəti sakral-mifik dəyərlərə kökləməklə məşğul idi və bu mənada M.Arnoldun təbirincə desək, “incəsənətdən nə umduğunu”, başqa sözlə, nə gözlədiyini, qarşısına nə məqsəd qoyduğunu aydın şəkildə dərk edirdi: toplumu vahid sakral-mənəvi dəyərlərə kökləmək, onu məhvərindən çıxmağa qoymamaq. M.Arnolda görə, onun müasiri olduğu ədəbiyyatın qarşısında bu cür aydın hədəf yoxdur.

Əlbəttə, M.Arnoldun yuxarıda geniş şəkildə təhlilə cəlb etdiyimiz fikir-tezisinin tənqid olunması tərəfləri də vardır. Heç şübhəsiz ki, hər bir tədqiqatçı müxtəlif dövrləri müqayisə edib, onlara öz tənqidi münasibətini bildirməyə bilər. Necə ki, buna M.Arnoldun kifayət qədər dərin məzmununa malik fikrinin nümunəsində şahid olduq. Lakin məsələyə başqa kontekstdə də yanaşmaq mümkündür. Bu, yunan ədəbiyyatı ilə M.Arnoldun müasiri olduğu dövr ədəbiyyatının mahiyyət fərqi ilə bağlıdır. M.Arnold unudur, yaxud nəzərə almırdı ki, mifik məntiqə əsaslanan yunan incəsənəti ilə, mifik olmayan məntiqə əsaslanan XIX əsr ədəbiyyatı struktur baxımından bir-birindən fərqli hadisələrdir. Belə ki, yunan incəsənəti – *struktur* düşüncəyə əsaslandığı halda, müasir incəsənət destruktur xarakter daşıyır. Başqa sözlə, mifin strukturu dəyişməz, sabit düşüncə sxemləri təşkil edir. Struktur düşüncə hamını və hər şeyi eyni sxemə kökləyir: burada fərdlə cəmiyyət, tək ilə bütöv bütün parametrləri ilə bir-birinə uyğun

gəlməlidir. Uyğun gəlməyən məqamlar antistruktur hal kimi mifik düşüncə tərəfindən rədd edilir. Mifik düşüncədən tarixi düşüncəyə keçid zamanı struktur düşüncə tədricən dağılır: qapalı, təkrarlanan məkan-zaman strukturu öz yerini düzxətli-diaxron struktura verməyə başlayır. Bunu sentrasiyadan desentrasiyaya keçid də adlandırmaq olar. Desentrasiya, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fərdin obyektə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşma qabiliyyətinə əsaslanan təfəkkür tipidir. Aron Qureviçin tədqiqatlarından aydın olur ki, mifoloji şüurdan tarixi şüura keçiddə məhz bu hadisə baş verir. Mifdən tarixə keçidi həm də təkmənalılıqdan – çoxmənalılığa keçid kimi səciyyələndirən müəllif yazır: *“Eyni mətnə “çoxmənalı şərh” verə bilmək bacarığı orta əsrlər intellektualının ayrılmaz keyfiyyəti sayılırdı”* [75, s. 29].

Beləliklə, aydın olur ki, yunan incəsənətini öz dövrünün ədəbiyyatına nisbətən sentrasiyalı hesab Mətyu Arnoldun nəzərə almadığı məqam müasir olduğu ədəbiyyatın desentrasiyalılığının ictimai şüurun dialektik inkişafının nəticəsi olmasıdır. Yəni XIX əsr ədəbiyyatı artıq struktur (sentrativ-mərkəzçi) düşüncədən çoxdan aralanmış, fərdin obyektə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşma qabiliyyətinə əsaslanan bədii təfəkkürün məhsulu idi və bu mənada onun desentrasiyalı olması ictimai şüurun dialektik inkişaf qanunauyğunluğunu inikas edirdi.

Bu deyilənlər baxımından K.Y.Kollinsin (Castleman Justus Collins) fikri diqqəti cəlb edir. O yazır: *“Müasir tənqidçi bütövlükdə olanların təbiətinə deyil, formasına, dilinə, ifadə tərzinə diqqət yetirir ki, bu da müasir estetikada aksentin hərəkətdən ayrı-ayrı obrazlara və düşüncələrə keçməsinə tamamilə uyğundur. Qədim yunanlar ümumi təəssürat, bütövlük haqqında düşünürdü, bugünkü müəlliflər isə öz mürəkkəb yazıları və üslubları ilə yalnız tənqidçinin və oxucunun maraqlarını, ritorik hisslərini təmin etməyə cəhd edirlər”* [112, s. 19].

Lakin biz M.Arnoldun fikirlərində onun eyni vaxtda poeziyanın həm forması, həm də məzmunu haqqında düşünməyə çağırış etdiyini görürük. Bəzi tənqidçilərin fikrincə, məhz bu unikal qabiliyyətinə görə o, keçmişin dahi sənətkarları ilə bir cərgədə dayanmağa layiqdir.

Aydın məsələdir ki, Mətyu Arnold poetik üsluba müraciət edərkən, bir növ, onun rekonstruksiyasını yaratmış, antik dövrün dahi ustalarının üslubunu bir daha

yada salmışdır. Bu, olduqca xüsusi bir istedad və qabiliyyətdir. Bununla yanaşı, yüksək klassik üsluba yanaşma nadir qabiliyyət olsa da, unikal deyildir. Lakin hələ də öz üslubuna sadıq qalan digər şairlərin yüksək antik dövrə yaxınlaşması onlar üçün qanun-qaydalar xaricindədirsə, “dahilərin parıltısı”dırsa, Mətyu Arnoldun üslubu özünə daha yaxındır, ən təbii şəkildə, ən kiçik bir təqlid və ya imitasiya olmadan yüksək klassik üsluba bərabər tutulur.

Beləliklə, Mətyu Arnold həm öz poeziyasına, həm də bütövlükdə müasir ingilis poeziyasına klassik üslubu daxil etmiş, ingilis dilində yüksək “klassik düşüncələri” və antik məzmunu ifadə etmişdir. Məhz bu xidmətlərinə görə Artur Qalton Mətyu Arnoldu dahi şair Con Miltonla müqayisə etmiş, onun poetik sənətinə yüksək dəyər vermişdir.

Bir sıra tədqiqatçılar şairin yaradıcılığı və yüksək estetikasına əsaslanaraq onu neoklassist adlandırmışlar. Həqiqətən də, Mətyu Arnoldun yaradıcılıq istiqaməti antik ədəbiyyat ruhunda köklənmişdir. Yüksək idealları və örnəkləri poeziyaya gətirən şair öz poetik məninin platformasını yaratmağa nail olmuşdur. Lakin şair nəinki antik janrlara və obrazlara həyat verir, onu “*dərk edərək keçmiş ruhları çağırırdı*” (Marksın klassisizm haqqında fikirləri), bu isə sadə məsələ olmayıb, müasirliyin problemlərini həll etmək məqsədi daşıyırdı [81, s. 271].

Antik dövrlə sıx tanışlıq əlaqəsini yaradan Mətyu Arnold klassik üslubu özünün poetik üslubuna çevirmişdir. Əlbəttə, yunan mədəniyyəti ilə yalnız antik süjetlərdən istifadə etməklə əsərlərini yazan dahi sənətkarların üslubunda yazmaq müəllifi həmin ədiblə yaxınlaşdırmır. Doğrudur, Mətyu Arnoldun bədii əsərləri nəinki formasına, süjet xəttinə görə, həm də ruhuna görə ellinizm dövrü ilə səsleşir.

K.Y.Kollinsin aşağıdakı mühakiməsinə diqqət yetirək: “*Mətyu Arnoldun yaradıcılığında antik dövr mənbə olmayıb, onun bölünməz hissəsidir. Əgər Alfred Tennison, Con Kits və Persi Bişi Şelli öz üzərində yunan təsirini hiss edirsə, antik dövr Mətyu Arnold yaradıcılığında bütün poeziyanın xüsusi əhval-ruhiyyəsidir*”. Yaxud “*Onun poeziyası təbiətə və həyata xüsusi önəm verən bütpərəst poeziyadır*”. Burda həmçinin xristianlıq dövrünə yox, post-xristian dövrünə məxsus keçmiş yönəlmiş ayrıca bir “*səbr, əzm, əzab müşahidə olunur*” [112, s. 18].

K.Y.Kollinsin yanaşmasından aydın olur ki, M.Arnoldun yaradıcılığı ilə yunan ədəbiyyatı arasındakı əlaqə yalnız süjet, motiv, ideya səviyyəsində olmayıb, fərqli xarakter daşıyır. Bu əlaqəni, əslində, konseptual-ruhani adlandırmaq daha doğru olar. Çünki yunan ədəbiyyatı, incəsənəti M.Arnold üçün sadəcə mövzu, süjet, ideya qaynağı deyildi: o, öz yaradıcılığında yunan bədii düşüncəsinin konseptual mahiyyətini əks etdirməyə çalışırdı. K.Y.Kollins məhz buna görə də, Mətyu Arnoldun yaradıcılığını yunan incəsənətinin “bölünməz hissəsi” hesab edirdi. Müasiri olduğu ədəbiyyatı desenrativ hesab edən M.Arnold öz yaradıcılığında yunan ədəbiyyatının sakral dəyərlərə, kosmoloji ahəngə köklənməsini əks etdirməyə çalışırdı.

Maraqlıdır, Mətyu Arnoldun poeziyasında olduğu kimi, qələmə aldığı müasir və ya romantik süjet xəttinə malik olan digər nümunələr də özündə parlaq formada antik dövrə aid düşüncə tərzini büruzə verir.

Anti-Viktoriyan, tənqidçi Mətyu Arnold müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Keçən əsrin 60-70-ci illərində Qərbdə onun haqqında onlarla müxtəlif səpkili monoqrafiyalar və məqalələr yazılmış, poetik əsərləri və ədəbi tənqidi yazıları diqqətlə analiz edilmişdi. Şübhəsiz ki, bu maraq son vaxtlara qədər kölgədə qalmış bir çox Viktoriyan dəyərlərini yenidən qiymətləndirməyə olan meyl, İngiltərənin Viktoriya dövrünün heterogen tarixi və ədəbi prosesin obyektiv mənzərəsini yenidən yaratmaq istəyi ilə ortaya çıxmışdır. Mətyu Arnoldun ədəbi və tənqidi əsərləri bu mənada çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsasən, 60-70-ci illərdə Mətyu Arnoldun nəşr edilən tənqidi əsərləri, o illərin ədəbi mənzərəsini real şəkildə təqdim etməyə imkan verirdi. Onun estetik prinsiplərinin formalaşdığı bu dövr, eləcə də ondan əvvəlki onillikdə – tənqiddə qeyri-müəyyənlik dövrü və İngiltərənin ədəbi tənqidi axtarışları dövrü idi.

XIX əsrin 60-80-ci illəri Viktoriya dövrü xronologiyasının tən ortası idi desək, yanlışdır. Bu illər ərzində dövrün nailiyyətləri, eləcə də itkiləri və çətinlikləri də xüsusi ilə nəzərə çarpırdı. İngiltərədə Viktoriya dövrünün nailiyyətləri şübhə doğurmur. Sənayenin sürətlə inkişafı, təbiətşünaslıq elminin tərəqqisi, zəngin ədəbi irs hesab edilən “parlaq qalaktika” – bütün bunlar İngiltərəni dünyada ən güclü

imperiyaya çevirdi. Viktoriya dövrünün yalnız bu tərəflərini tədqiq edən tarixçilər və tənqidçilər həmin dövrü tərifləyirdilər. Lakin dövrün əzəmətindən və zəfərindən kənarda görünməmiş bir daxili aləmi var idi.

Kapitalist istehsalının azad rəqabəti, inhisarçı kapitalın inkişafı, azlıqların zənginləşməsinə və işçilərin dəhşətli dərəcədə yoxsullaşmasına səbəb oldu. Müstəmləkələrin genişlənməsi tarixdə “ağdərillilərin müqəddəs vaxtı” kimi adlandırılan dövrdə Asiya və Afrikada milyonlarla insanın məhvinə səbəb oldu. XIX əsrin 60-80-ci illərinin ədəbi vəziyyətini anlamaq üçün ən vacib olan ölkə daxilində burjua sinfi ölkə həyatının bütün sahələrində özünü inamlı hiss edirdi. Onlar nəinki ölkə iqtisadiyyatını öz maraqlarına uyğun idarə edirdilər, hətta İngiltərənin mənəvi həyatına, incəsənətinə və ədəbiyyatına sahib çıxmağa çalışırdılar. Maddi rifahdan və şovinist “vətənpərvərlik”dən irəli gələn məhdud maraqlar, vulqar zövqlər, təkəbbür – burjuaziya üçün xarakterik olan bütün bu keyfiyyətlər əsrin ikinci yarısında ingilis ədəbiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərə bilmədi.

Roman ağ parıltısını itirdi, şeir daha məhdud xarakter aldı, sənətdə eyni vaxtda çirkin ictimai münasibətlərin və onları yaradan şərtlərə etirazın nəticəsi olan müxtəlif cərəyanlar yarandı. 1873-cü ildə Çarlz Kinqley (Charles Kingley) “britaniyalıların böyük hissəsi sakitdir” və “utancverici zövqsüzlük pərdəsi altında” oturublar, – deyər yazdı və bu, çoxları tərəfindən millətin faciəsi kimi qəbul edildi. Fərdin, bütövlükdə millətin tənəzzülü, insan ruhunun əmtəəyə çevrilməsi, bir tərəfdən ədəbiyyatda pessimizm, digər tərəfdən köhnə əxlaq qaydalarının bərpası, insanı tərbiyə etmək istəyi canlanırdı [111, s. 130].

XIX əsrin 60-80-ci illərinin ədəbi tənqidi də, əsasən, əxlaqı düşüncələrə söykənirdi. Bu dövrün ən qabaqcıl tənqidçiləri M.Arnold, V.Becet (V.Bedget), D.Morley (D.Morley) təkcə millətin mədəniyyətindəki ümumi enişini qeyd etmədilər, əksinə, merkantilizmlə doymuş Viktoriya dövrü həyat tərzini də sərt tənqid edirdilər. İngilis ədəbiyyatşünası Bezil Uilli (Willey Basil) təəssüf hissi ilə bildirirdi ki, Viktoriya dövrü əleyhdarları olan ədəbi-bədii tənqidçilər, xüsusən də Mətyu Arnoldun tənqidi “*həyata məhkumdur*” [114, s. 288]. Onların tənqidi yalnız

ədəbiyyata verilən qiymət deyil, həm də siyasət və digər ictimai hadisələr haqqında söhbətdir.

Tarixin göstərdiyi kimi, onun sosial yönümlülüyü heç vaxt qüsurlu deyil, əksinə, bu müəllifin əsərlərinin hələ də yaşadığı bir məcazi ləyaqətdir. Bundan əlavə, İngiltərənin ən önəmli tənqidləri ədəbiyyatın poetik sualından yan keçməmişdir. Bu ən çətin ədəbi mübarizənin dövrüdür və ən başlıcası, bu mübarizə dar dairələrdə deyil, çoxsaylı dövrü nəşrlərin, əsasən jurnalların geniş oxucuya ünvanlandığı səhifələrdə aparılırdı.

XIX əsrin 60-80-ci illəri ingilis ədəbiyyatının parlaq dövrü hesab edilir. Ancaq bu keçid dövründə jurnal səhifələrindən romanın tərbiyələndirici və ya əyləndirici, intellektual və ya sensasiyalı ola biləcəyi və ümumiyyətlə, romanın gələcəyinin olub olmaması ilə bağlı mübahisələrlə dolu idi. “1850-70-ci illər ingilis romanının nəzəriyyəsi” kitabının müəllifi Riçard Stanq (Richard Stang) qeyd edirdi ki, bu dövrün ədəbi tənqidi kifayət qədər qiymətləndirilməyib. O, həmçinin bildirirdi ki, *“ədəbi tənqidin çox hissəsi Viktoriya dövrü dövrü nəşrlərinin səhifələrində basdırılıb”* [139, s. 11]. Hətta “basdırılmış olaraq” romantizm, realizm, naturalizm və digər ədəbi cərəyanlar haqqında müzakirələr də qalıbdır. Bu, laqeydlik deyildir. Müəlliflərin böyük ehtirasla yazdıqları ədəbi tənqidlərdən hiss olunurdu ki, onlar dövrə olan məsuliyyətini tam dərk edirdilər.

Dövrün qabaqcıl insanları – Con Morley (John Morley), Çarlz Naunz (Charles Nouns), Henri Morley (Henry Morley), Deyvid Masson (David Masson) və qismən Con Raskin (John Ruskin) və Mətyu Arnold kimi ədəbiyyatda ən savadlı “diletantlar” olan yazıçılar tərəfindən parlaqlıqla yazılmış əsərlər, rəylər və eskizlər, savadlı ictimaiyyət tərəfindən canlı bir cavab tapdı.

Viktoriya dövrü mətbuatı ölkəmizdə zəif öyrənilmişdir. Mətyu Arnoldun ədəbi-tənqidi əsərlərinin çoxu ilk dəfə 60-80-ci illərdə dövrü mətbuat səhifələrində işıq üzünə görüb. O, tənqidi bu dövrün ədəbi müzakirələrinin ümumi problemlərinə uyğun gəlirdi. M.Arnold müasir roman haqqında yazırdı, ingilis tənqidçisi K.Riksinin fikrincə, *“bu, onun ən böyük çatışmazlığı idi”* [144, s. 20]. Lakin o, poeziya haqqında çox yazırdı ki, bu da onun şair olması ilə əlaqəli idi. O, yorulmadan fransız

ədəbiyyatını təbliğ edirdi. Onun “Qraf Lev Tolstoy haqqında” möhtəşəm əsəri böyük rus yazıçısı Lev Tolstoyun Britaniya adalarında tanınmasına böyük töhfə verdi.

Mətyu Arnold ölkəsinin romantik irsinə laqeyd yanaşmamışdır. Bu baxımdan onun “Bayron” essesi diqqət çəkir. Mətyu Arnold müasir ingilis mətbuatının vəziyyətindən məmnun deyildi. Çoxsaylı jurnallar arasında Mətyu Arnold öz ideallarını tapırdı. O, 1864-cü ildə “Müasir tənqidin vəzifələri” adlı essəsində yazırdı: *“Bizim “Revue dex Deux Mondes” (məşhur fransız jurnalı 1829-cu ildə nəşr edilməyə başlayıb) kimi bir mətbu orqanımız yoxdur, onun əsas vəzifəsi bilik və düşüncə baxımında dünyada ən yaxşısını mənimsəmək və ifadə etməkdir”* [150, s. 13]. Bəlkə də, buna görə bir çox mətbuat orqanları ilə əməkdaşlıq etməyinə baxmayaraq o, “Macmillian’s Magazine”, “The Nineteenth Century”, “The Fortnightly Revue” jurnallarına üstünlük verirdi, çünki bu jurnallar onun ideallarına daha çox uyğun gəlirdi.

Mətyu Arnoldun ədəbi-tənqidi esseləri o illərin ədəbi jurnalistikasının ayrılmaz hissəsi idi. Məhz buna görə Mətyu Arnoldu bir tənqidçi kimi başa düşmək və qiymətləndirmək üçün XIX əsrin ikinci yarısında nəşr olunmuş jurnallar dünyasına nüfuz etmək lazımdır. Jurnallar ümumi oxucu kütləsi üçün hazırlanmışdır və öz səhifələrində siyasi, tarixi, iqtisadi, elmi, ədəbi və digər mövzularda müxtəlif materiallar dərc edirdi. Bu jurnallarda biologiya və astronomiya, arxeologiya və coğrafiya, rəngkarlıq və musiqi, dəb və kulinariya mövzularında parlaq essələrə rast gəlmək mümkün idi. Jurnallar həmişə oxucularını ədəbiyyata dair yeniliklərlə tanış edir və məşhur yazıçıların romanlarından hissələr çap edirdi. Jurnallarda hətta böyük elmi kəşflərdən də söhbət açılırdı. Buna görə də bu jurnalları oxumaq xoş təsir bağışlayırdı və istənilən “hörmətli” ailədə qəbul olunurdu. Əlbəttə ki, jurnallar yalnız bir-birlərini təqlid etmir, eyni məsələdə çox vaxt kəskin əks fikirlər bildirirdi. Bəziləri daha çox mühafizəkar, digərləri daha demokratik idi, lakin bütövlükdə götürdükdə 50-80-ci illərdə çap olunan jurnallar İngiltərə üçün xarakterik olan sabitlik və rifahın əks olunduğu nəşrlər idi.

Dövrün ən çox sayılıb seçilən jurnallarından biri də “The Edinburg Review” idi. Əsası 1802-ci ildə Frensis Cefri tərəfindən qoyulmuşdu, 1855-ci ildən jurnalın baş

redaktoru Henri Riv olmuşdur. O, hərtərəfli dünyagörüşünə malik olmaqla yanaşı, cəmiyyətdə, hökumət işlərində və ədəbi dairələrdə nüfuzu olan insanlarla əlaqə yaradan şəxsiyyət idi. “The Edinburg Review” ilk növbədə elmi düşüncənin son nailiyyətlərinin təbliğatçısı kimi, siyasətdə əhəmiyyətli yer tutan bir orqan kimi böyük şöhrət qazanmış liberal jurnal idi. Jurnalın səhifələrində islahatlara çağırışlar səslənirdi. Ədəbiyyatda isə “The Edinburg Review” özünü söz azadlığının siması elan etdi və səhifələrində tez-tez təzadlı fikirlər ifadə edirdi. Jurnal səhifələrində Tomas Karleyl və Uilyam Hazlit, Lord Makoley və Tomas Mur, Eduard Bulver-Litton və Ceyms Henri Li Hant haqqında məqalələr yazılırdı. Jurnal Mətyu Arnoldun ilk tənqidi əsərlərini, onun poeziyasını, hətta ölümü haqqında da nekroloq çap etmişdir (1888, aprel).

XIX əsrin 50-80-ci illərinin nüfuzlu jurnallarından biri də “The Quarterly Review” idi. Ərsəyə gəlmiş gündən Tori partiyasının tərəfdarı olan jurnal yerli aristokratiyanın maraqlarını müdafiə edirdi. Əsrin əvvəllərində ədəbiyyatdakı romantik cərəyanların əleyhinə olan jurnal, dövrü nəşrlərin əksəriyyəti kimi 60-cı illərə qədər liberal mövqə tuturdu. Ancaq bəzi ifadə azadlığı yalnız ədəbiyyat sahəsi ilə məhdudlaşdı, siyasətdə “Quarterly Review”-nin mühafizəkarlığı sarsılmaz olaraq qaldı.

Mətyu Arnold bu jurnalda “Fransız tənqidçisi Milton haqqında” və “Fransız tənqidçisi Höte haqqında” (1878) adlı iki esse dərc etdirərək, M.Şererin dünya ədəbiyyatının bu iki ən böyük klassiki ilə bağlı fikirlərini şübhə altına aldı.

1851-ci ildə bir sıra jurnalların yenidən təşkili və birləşməsi nəticəsində “The Westminster and Foreign Quarterly” jurnalı meydana çıxdı. Bu jurnal “açıq maarifləndirici”, inam və elmi tərəqqi ilə dolu bir jurnal idi, lakin ədəbi mövzuların işıqlandırılması nəzərə çarpmırdı [151, s. 192]. Buna baxmayaraq, 1855-1864-cü illərdə mövcud olmuş “The National Review” jurnalı fəaliyyətinin on ili ərzində ədəbiyyatda əhəmiyyətli iz buraxan jurnallar sırasına daxil oldu. Viktoriya dövrünün görkəmli tənqidçilərindən olan Volter Becetin iştirakı ilə nəşr olunan jurnal Mətyu Arnoldun “Müasir tənqidin vəzifələri” essesi daxil olmaqla bu illərin ən yaxşı tənqidi essələrini nəşr etdi. Mətyu Arnoldun özü də “The National Review” jurnalını son

dərəcə yüksək qiymətləndirirdi. Bu səbəbdən də 60-cı illərin əvvəllərində Mətyu Arnold Becetə məktub yazaraq bildirirdi ki, *“National Review” jurnalının öz işini yaxşı yerinə yetirməsindən başqa, bizim ədəbiyyatımızda danışılacaq heç bir şey yoxdur*” [152, s. 33].

Rüblük jurnallar, bir qayda olaraq, bir prinsipə əsasən qurulmuşdu ki, bu da onların əksəriyyətinin adına tam uyğun gəlirdi, bu jurnallar ictimai jurnallar idi. Ədəbi mövzularda yazıların əksəriyyəti ümumi bir istiqamətə sahib idi. Bunlar müxtəlif dövrlərin və xalqların ədəbiyyatının məcmusu idi. XIX əsrin ikinci yarısında başlayaraq belə universal jurnallarda ədəbiyyat getdikcə daha çox arxa plana keçirdi, siyasət və dünyəvi salnamələr isə jurnala yol tapırdı. Ensiklopediya və rüblük jurnallardan fərqli olaraq, ədəbi mübahisələr, ədəbi məsələlər bu mövzulara daha çox maraq göstərən aylıq jurnalların səhifələrində özünə yer tapdı.

Savadlı ictimaiyyət arasında populyarlıq qazanan *“Cornhill Magazine”* jurnalı dövrün müxtəlif problemlərinə dair ciddi şərh verməklə yanaşı, məşhur yazıçılardan Antoni Trollop, Corc Eliot, Uilyam Tekkerey, Elizabet Qaskell və s. kimi yazıçıların romanlarından hissələr dərc etdirməklə də məşğul idi. Bu adların siyahısı Viktoriya dövrü oxucularının jurnalı əldə etmək istəyini başa düşmək üçün inandırıcı idi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, jurnalın qiyməti hamının əldə edə bilməsi üçün kifayət qədər münasib idi. *“Cornhill Magazine”* jurnalının sahibi Corc Smit yeni jurnalın İngiltərədəki ən yaxşı dövrü jurnala çevrilməsi üçün Uilyam Tekkereyə baş redaktor vəzifəsini təklif etdi [68, s. 321].

Məşhur yazıçı ilə əməkdaşlıq *“Cornhill Magazine”* jurnalının qısa müddət ərzində nüfuzunu xeyli yüksəltdi. Jurnalın ömrü iki il oldu. Buna baxmayaraq yüz min tirajla dərc edilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *“Cornhill”* jurnalı siyasi platformaya sahib deyildi və hər zaman təhlükəli mövzulardan yan keçirdi. Hətta 70-ci illərdə kəskin sosial mübarizə dövründə jurnal bu hadisələri görməməzliyə vururdu. Məhz elə bu dövrdə Mətyu Arnoldun *“Mədəniyyət və anarxiya”* essesi jurnal səhifələrinə çıxarıldı. Mətyu Arnold *“Cornhill Magazine”* jurnalı ilə 1863-cü ildən əməkdaşlıq edərək özünün ilk esselərini *“Evgeniya Herin”* (*“Eugenie de Querine, 1863”*) və *“Henrix Heyne”* (*“Heinrich Heine”, 1863*), *“Akademiyanın ədəbi*

təsiri” (“The Literature Influence Academies”, 1864), “Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsi” (“The Study of Celtic Literature”, 1867) adlı əsərlərini çap etdirdi. Müxtəlif illərdə M. Arnold bir neçə dini (teoloji) əsərlərini, o cümlədən də “Ədəbiyyat və doqma” (“Literature and Dogma”) əsərini nəşr etdirdi. “Mədəniyyət və anarxiya” əsəsinin nəşrinin dayandırılmasından sonra Mətyu Arnoldun “Cornhill Magazine” jurnalı ilə münasibətləri mürəkkəbləşdi və əlaqələri qısa müddət ərzində tamamilə kəsildi.

Ehtimal ki, Mətyu Arnoldun heç bir əsəri “Söhrab və Rüstəm” poeması qədər ədibin poetik nəzəriyyəsini əyani təsvir edə bilməzdi. Müəllifin öz sözləri ilə desək, bir epik poema poetik hissi bu qədər təmin edə bilməzdi. Göründüyü kimi, M. Arnold bu əsərə xüsusi ehtiram və məhəbbətlə yanaşmışdır. O, dostuna yazdığı məktubunda qeyd edirdi ki, yəqin, bu poema onun yaradıcılığında ən mükəmməl əsərdir. Tədqiqatçıların əksəriyyətinin qənaəti belədir ki, bu poemanı yazmaqla Mətyu Arnold yunan epik poeziyasının ən yaxşı nümunələrinə yaxın bir əsər ərsəyə gətirə bilmişdir. Bu, ilk növbədə, üslubun möhtəşəmliyi və mövzuya “həddən artıq ciddi yanaşmanın” sayəsində mümkün olmuşdur.

Bir sıra tədqiqatçılar və tənqidçilər bu epik poemaya yüksək qiymət vermişlər. Məsələn, ədəbiyyatşünas Stokton yazırdı: “*Söhrab və Rüstəm*” *ingilis dilində olan ən nəcib və möhtəşəm poemadır*”. Digər tənqidçi Kastleman Yustunş Kollins iddia edirdi ki, “*bu epik poema hadisələrin inkişafı, düşüncələrin və ifadələrin sadəliyi, aydınlığı baxımından ingilis dilində Homerin əsərinin daha yaxın analoqudur*” [112, s. 18].

Hər halda “Söhrab və Rüstəm” poeması klassik üslubun saflığını və “hisslərin romantik parıltısını” birləşdirən epik poemadır [112, s. 25]. M. Arnold məhz bu səbəbdən, poemasında obrazların rəşional işləndiyi və ümumiləşdirilmiş mücərrəd fikirlərin təmsil olunduğu klassik poeziya nümunəsi olmasına görə dəfələrlə qeyd edirdi ki, əsər təəssüratın bütövlüyü baxımından diqqəti cəlb edir. Poemada iştirak edən surətlərdə müşahidə edilən ehtiras və irrəşionallıq, açıqlıq və fərdilik tələb olunandan da artıqdır. Məsələn, obrazların rəşional işləndiyi və ümumiləşdirilmiş mücərrəd fikirlərin təmsil olunduğu klassik poeziyada olduğundan qat-qat üstündür.

Mətyu Arnold poemasında “romantik hisslərə” geniş yer ayırmışdır. Bundan əlavə, əsərin qəhrəmanları tarixdən götürülmüşdür, zamanından da geri qalmır. M. Arnold əsərində Şərq koloritinin “həqiqiliyini” də qoruyub saxlamışdır. Bunu əsəri yazarkən mənbələr üzərində apardığı gərgin iş bir daha sübut edir: o, Benjaminin Persiya tarixini (“Millətlərin tarixi”), Ser Con Malkolmun “İranın tarixi”, həmçinin İranın tarixindən bəhs edən, həcminə və məzmununa görə yunanlarda “İliada” və “Odissey”, romalılarda “Eneida” dastanları ilə müqayisə oluna biləcək “Şahnamə” əsərini hərtərəfli öyrənmişdir.

Qeyd edək ki, Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasını yazarkən tarixi gerçəkliyə diqqət ayırmış və əsasən buna nail olmuşdur. Lakin əsərdə diqqəti daha çox cəlb edən onun qələminin məhsulu olan dəyişikliklərdir. *“Dərin pafos, qaynar hadisələr və hadisələrin intensivliyi, personajların sənətkarlıq qüdrəti ilə təsviri, poetik formanın təntənəli musiqililiyi”* [112, s. 25] əsərə fərqlilik verirdi.

Bir sıra tədqiqatçılar bu epik poemanı Mətyu Arnoldun əsərləri sırasında ən uğurlu sənət nümunəsi hesab etmişdir. Hər halda “Söhrab və Rüstəm” poeması M. Arnoldun mürəkkəb poetik nəzəriyyəsini birbaşa təcəssüm etdirən bir nümunədir və özündə klassik formanı və “romantik hissi” cəmləşdirmişdir.

Beləliklə, Mətyu Arnoldun poeziyası XIX əsr ingilis ədəbiyyatı tarixində unikal və əlamətdar hadisə kimi dəyərləndirilmir. Daim mükəmməllik, harmoniya və “təəssürat bütövlüyü” axtarışında olan ədibin əsərində antik dövrün və müasir poeziyanın ən yaxşı xüsusiyyətləri və nailiyyətləri bədii əksini tapmışdır.

Mətyu Arnoldun yaradıcılığı XIX əsrin ortaları kilsə ilə elm arasında kəskin mübarizə, elmlə kilsənin bir-biri ilə münaqişəsi və onlardan hansınınsa digərini devirməklə təhdid etdiyi şübhələr, ixtişaş və narahatçılığın tüğyan etdiyi bir dövrə təsadüf edir. Evdə gənc Mətyu Arnold dindar kimi yetişsə də, təhsil aldığı kollecdə yeni bir dünyaya düşmüşdür. Hər iki məqam şəxsiyyətinə və yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, ədibin dini baxışları yaşadığı dövr üçün qeyri-adiliyi ilə seçilmişdir. Onun hiss və düşüncələri dinlə bağlı idi, şüuru, ağılı isə izah və sübutlar tələb edirdi. Bu səbəbdən də o, hiss, duyğu və nəticələr arasında qarşıdurmalar içərisində çırpınmış, bu da onun şair kimi formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir.

Şair olmaqla yanaşı bir tənqidçi kimi gəncliyində Ortodoks Xristianlığı rədd etmiş, onun yerinə aqnostik dinə üstünlük vermişdir. O, qeyd edirdi ki, *“bizim dinimiz bərabərsizlik dinidir”* [153, s. 937-938].

Buna baxmayaraq o, bütövlükdə həyatını dinə həsr etmiş insanlara hörmət və mərhəmət göstərmişdir. Şair özünün bu hisslərini “Böyük Çartrez monastırından şeirlər”ində (“Stanzas from the Grand Chartreuse”) insanların düçar olduğu acı məhrumiyyətlərinin nümunəsində belə ifadə etmişdir:

*“Wandering between two worlds, one dead,
The other powerless to be born”* [102, s. 410].

İki dünya arasında çırpınıriq biz,

Biri dünyadan köçməyimiz,

O birisi isə dünyaya acizənə gəlməyimizdir (T.K.)

Mətyu Arnold özünün yeganə etiqadını elmdə görmüş və insan oğlunun elmdən doğulduğunu söyləmişdir. Elm yolunda şair müsahibini dözümlü, güclü və sədaqətli olmağa çağırılmışdır.

Poeziyadakı elmi düşüncələrinə və nüfuzuna görə Mətyu Arnoldu “Universitetlər şairi” (“the Poet of Universities”) adlandırmışlar. O, kitab və elm aləmində dünyanı dərk etmək istəmiş, qələmə aldığı şeirlərində də bu kimi hiss və duyğularını tərənnüm etmək məramında olmuşdur. Lakin bu kimi şeirlər sadə oxucunun zövqünü oxşaya, şairin iç dünyasında tüğyan edən fikirlərin poetik cilası ilə körpü yarada bilməzdi.

Mətyu Arnoldun çoxşaxəli yaradıcılığında onun dahiyənə dünyasına ən çox münasib gələn isə elegik lirikasıdır. “Alim qaraçı” (“The Scholar Gipsy”) və onun bənzəri olan “Trisis” (“Thrysis”), “Xatirə şeirləri” (“Memorial Verses”), “Nəhəng Çartez monastırından şeirlər” (“Stanzas from the Grand Chartreuse”) və “Müəllif “Oberman”ın xatirəsinə həsr edilmiş şeirlər” (“Stanzas in Memory of the Author of “Obermann”) onun ən yaxşı elegik əsərləri kimi dəyərləndirilmişdir.

“Söhrab və Rüstəm” (“Sohrab and Rustum”) və “Balderin ölümü” (“Balder Dead”) Mətyu Arnoldun ən gözəl və tragik şeirləri kimi dünya poeziyasında

özünəməxsus yeri olan əsərlər sırasındadır. Hər iki şeir qəhrəmanların və tanrıların əməllərinin əzəməti, qüdrətinin poetik cilasını yaradan, daha çox ədəbi tənqidin müzakirələrində gündəmdən düşməyən əsərlər kimi yaşam fəlsəfəsinin incə ruhlu nümunələri kimi qiymətləndirilmişdir. “Duvr çimərliyi” (“Dover Beach”, 1867) Kraliça Viktoriya dövrü ədəbi mühitində yüksək dəyərləndirilən şeirlərdən biri kimi böyük oxucu marağına səbəb olmuşdur. Mətyu Arnold bu şeirini 1867-ci ildə yazmışdır. Lakin şeirin daha erkən yazıldığını iddia edənlər də vardır. Yazılma tarixi dəqiq göstərilməsə də, şeirin 1850-1851-ci illərdə Mətyu Arnoldun Frensəs Lusi Uitmanla evliliyindən qısa müddət sonra İngiltərə ilə Fransa arasında Kent şəhərindəki Duvr çimərliyində keçirdiyi “bal ayı” zamanı həyat yoldaşına həsr olunduğu güman edilir. Bir sıra alimlər şairin toydan sonra yazdığı “Duvr çimərliyi” şeirini “bal ayı” şeiri adlandırırlar. Şeirdə şairin sevgi, həyat və imanla savaşı tərənnüm olunmuşdur. Lakin şeirlə yaxından tanışlıq şairin qələmə aldığı “Duvr çimərliyi” şeirinin XIX əsrin ortalarında Viktoriya dövrünün gerçək həyat təzadlarını əks etdirən dramatik monoloq olduğunu söyləməyə daha çox imkan verir. Başqa sözlə desək, Mətyu Arnoldun “Duvr çimərliyi” şeiri həm də şairin dinə qarşı hiss və həyəcanlarının ifadəsidir. Şeirin quruluşuna gəlincə, qeyd edək ki, dörd bənddən və hər bənd isə qeyri-bərabər sayda misralardan ibarətdir.

Bir sıra tədqiqatçı alimlər Mətyu Arnoldun “Duvr çimərliyi” şeirini araşdırarkən bu şeirdə Uilyam Uordsvortun poeziyasındakı bənzərlikləri aşkara çıxarmağa cəhd göstərmişlər. İngilis alimi və ədəbiyyatşünası Herbert R.Korsen (Herbert R.Coursen) iddia edirdi ki, Uilyam Uordvorstun poeziyasını araşdırarkən məlum olmuşdur ki, Mətyu Arnold Uordvosrt kimi “ay”ı bütün gözəlliklərin və poeziyanın təsvir obyektinə çevirmişdir. Ümumiyyətlə, romantiklərin “ideal”, “gözəllik”, “kamillik” məfhumlarını işlədərkən fantastik, əsrarəngiz və əlçatmaz bir aləmi nəzərdə tutmuşlar. Onlar bu aləmi ya insanın müəmmalı ruhunun dərinliklərində, onun “mən”ində, ya da sehri və füsunkar keçmişində axtarırdılar. Herbert R.Korsen, nə qədər təzadlı olsa da, bu məqamı da vurğulayırdı ki, *“Mətyu Arnoldun poeziyasının əhəmiyyətinin məğzi budur: şair şeirlərini elə bir fəvqə yaratmışdır ki, o, heç vaxt Kraliça Viktoriya dövrünün şairi ola bilməzdi”* [113, s. 569-581].

Frazeolojişsis O’Gorman da “Duvr çimərliyi” şeirin in əsas mənbəyini ingilis romantik şairi Uilyam Uordsvortun “Gözəl axşam” (“It is a Beauteous evening”, 1807) və “Duvrda” (“At Dover”, 1838) sonetləri ilə əlaqələndirmişdir.

Uilyam Uordvorst da Mətyu Arnold kimi dənizin səsinə dinləməyi təklif edir: “*Listen the mighty Being is awake*” və “*Listen! You hear the grating roar*”. Hər iki şeirdən seçilmiş misralarda təbiətin Allahı aşkara çıxarmaq qabiliyyəti təsdiqlənir [132, s. 312].

Ümumiyyətlə, “Mətyu Arnold gözəllik aşiqi idi” desək, yanlışdır. Şair “Mədəniyyət və anarxiya” (“Culture and Anarchy”) əsərində “*mən hələ də gözəlliyin ön planda olduğunu iddia edirəm*” [96, s. 81] deyər yazırdı.

Həqiqətən, əsərdə çox sayda “gözəllik” sözü ilə rast gəlmək mümkündür. Lakin Mətyu Arnoldun böyüklüyü ondan ibarətdir ki, onun yaratdığı “gözəllik” sadəcə gözəllik deyildi. O, hər dəfə gözəlliyi tərənnüm edərkən ona yeni çalarlar əlavə edirdi: “ilahi gözəllik”, “müdrəklik və gözəllik”, “gözəllik və insan təbiətinin ləyaqəti”, “gözəllik ideyası və insan təbiəti”, “gözəllik ideyası, harmoniya və insanın ideal yaradılışı” və s. O, şeirində yazırdı:

*“The sea is calm to night
The tide is full, the moon lies the fair
Upon the straits; – on the French coast the light
Gleams and is gone; the cliffs of England stand,
Glimmering and vast, out in the tranquil bay”* [97, s. 1368].

Şeir dəniz kənarında gecə mənzərəsinin təsviri ilə başlanır. Şairin canlandırdığı mətndən də aydın olduğu kimi sakit, füsunkar dəniz təsvir edilir. O, Duvr çimərliyində dayanaraq və Fransa tərəfdə zəif işıqların necə ölədiyini, sonra isə gözdən itdiyini seyr edir. (Bu işıqlar sətiraltı mənada xalqın etiraz qılgınlıqlarına işarə idi – T.K.). Bu işıqlar ingilis xalqının dinə olan inancının azaldığı haqqında tarixi həqiqətin bədii faktı kimi xatırlanır.

Yuxarıda sitat gətirdiyimiz şeirin bir bəndinin sətri tərcüməsini təqdim edirik:

Dəniz sakitdir bu axşam
Dalğalar usanmış, ay ədaləti danmış
Fransız sahillərindən közərən qığılcım
Gah işıq saçır, gah da gözdən qaçır,
Sakit buxtada öz-özü ilə çarpışır (T.K.).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Duvr çimərliyi” şeiri şairin dalğaların dənizin çınqıllı sahilinə doğru irəli-geri çəkildiyinin sakit, lakin əzəmətli səsinin təsviri ilə başlayır. Şeirdə yalnız Mətyu Arnold bu monoton səsi aydınlıqla duyub onun poetik cilasını yaratmışdır. Geri çəkilən dalğalar sahildən çınqılları qoparıb dənizə aparır, yenidən onları sahilə çırpır. Şair bu mənzərəni və dənizin hayqırtısını böyük ustalıqla qələmə almışdır. Ayın ədaləti danmasını və yalnız ayın özünü ifşa etməsini “Duvr çimərliyi” şeiri qədər bu qədər poetik formada aydın ifadəsinə rast gəlmək çətindir.

Bu zaman şair başqa bir şəxsə müraciət edərək onun da bu mənzərənin şahidi olmasını, onun da bu füsunkar mənzərədən zövq alması istəyində olduğunu ifadə edir. O, naməlum şəxsin pəncərəyə yaxınlaşıb gecə havasını ciyərlərinə çəkməsini xahiş edir:

*“Come to the window,
sweet is the night –air
Only, from the long line of spray
Where the sea meets the moon
– blanch ’d land”* [97, s.1368].

Şeirdə təsvir olunduğu kimi aşıq öz sevgilisi ilə Duvr çimərliyində pəncərədən mənzərəni seyr edir. Şeirin sətri tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Pəncərəyə yaxınlaş
Yalnız ucsuz-bucaqsız sahillərdə
Dənizlə solğun ayın görüşdüyü
Gecənin zərif ətrini duy.

Dalğaların hərəkəti Mətyu Arnoldu uzaq keçmişə səyahətə aparır. O, xəyalən Egey dənizinin sahillərinə gedib çıxır. Britaniyalı alim və ədəbiyyatşünas İzabel Armstronq “Duvr çimərliyi” şeiri haqqında yazdığı essəsində qeyd edirdi ki, Mətyu Arnoldun şeirinin uğuru ondan ibarətdir ki, şeir sanki müasir dövrdə, yəni Kraliça Viktoriya dövründə “*Xristianlığın itirilmiş mifologiyasının matəm marşını*” [95, s. 173] özündə təcəssüm etdirir.

Şeir qəmgin ruhda yazıldığından nədənsə şair qədim yunan tragediya ustası Sofoklu xatırlayır. Sanki Sofokl dənizin qəmgin səsinin eşidir. Bu səs bəşəriyyətin iztirablarla dolu tüğyanını xatırladır. Mətyu Arnoldun dinə inamını itirdiyi bir zamanda onun Sofoklu xatırlaması sanki şeirin mənə qatına yeni bir mənə, zənginlik gətirir, onu gözəlləşdirir. Şeirin aşağıdakı mənə qatlarına, fikir yükünə diqqət yetirək:

*“Sophocles long ago
Heard it on the Aegean, and it brought
Into his mind the turbid ebb and
low of human misery”* [95, s. 1368].

Niyə məhz Sofokl? Düşünürük ki, Sofoklun yalnız tragediya ustası olması Mətyu Arnoldu onu xatırlamağa vadar edə bilməzdi. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, Sofokl Xristianlığın qəbul edilməsindən 500 il əvvəl yaşamışdır. İkinci bənd birinci bəndlə təzad təşkil edir. İlk misralarda dənizin nə qədər sakit, bənzərsiz olduğunun şahidi oluruqsa, sonrakı bənddə onun təzadlı mənzərəsi ilə üz bəüz dayanırıq. Sanki, Mətyu Arnoldun Duvr çimərliyində “insan iztirablarının qabarıb çəkilmələrini” (“*Into his mind the turbid ebb and flow of human misery*”) duyduğu kimi, Sofokl da Egey dənizinin təlatümündə eyni hissləri yaşayır, bu da onun poetik ideyalarının inkişaf etdirilib Kraliça Viktoriya dövrünə təqdim edilməsinə imkan yaradır.

Hətta “*Mətyu Arnold özü də iddia edirdi ki, 1867-ci ildə Duvr çimərliyində inam dənizinin qəmgin, kükrək səsinə eşidib*” [138, s. 451].

Düşünürük ki, şair simvollarından istifadə edərək dənizlə öz şəxsi inamı arasında ziddiyyətlərə müəyyən eyham vurur. Dəniz dalğalarını isə mərhəmətsiz dünyanın simvolu kimi göstərir. Şeirin bir yerində oxuyuruq:

*“The Sea of Faith
Was once, too, at the full, around earth’s shore
Lay like the folds of the a bright girdle furl’d”* [97, s. 1368].

İlk misralardan fərqli olaraq “İnam dənizi” (“The Sea of Faith”) misrası ilə başlanan poetik düzümdə insanların özünə və təbiətə inamı təqdir olunmuşdur. Beləliklə, şair “İnam dənizi” ifadəsini yazmaqla sözün əsl mənasında demək istəmişdir ki, bir zamanlar insanlarda özünə və təbiətə sadıqlıq, inam vardı və bu gün isə biz onu Viktoriya dövründə görmürük.

Amerikalı alim və tənqidçi Nikolas Solerno Uilyam Şekspirin “Antonio və Kleopatra” əsəri ilə “Düvr çimərliyi” şeirinin müqayisəli təhlilində fikir və mülahizələrinin ümumiləşdirmələrini aparmışdır. Kleopatranın sevgilisini itirməsi ilə həyatının mənasının itməsi misralarına diqqət yetirsək, bir sıra qeyri-adi oxşarlıqların şahidi oluruq:

*“O Sun
Burn the great shpere thou mov’st in
Darkling stand
The varying shore o’ the world”* [97, s.1368]

“Düvr çimərliyi” şeirində isə oxuyuruq:

*“No certitude, nor peace? Nor help for pain
And we are here as ain a darkling pain”* [97, s.1368].

Hər iki poetik parçada ədiblər obrazlar vasitəsi ilə dünyanı “qaranlıq” təsvirini vermişlər. Mətyu Arnold da Uilyam Şekspir kimi itən inamın, acı taleyinin poetik cilasını yaratmışdır. Lakin Mətyu Arnold “Düvr çimərliyi” şeirində “sevgini” sabitliyin təminatçısı kimi xarakterizə etmişdir. Ədibin fikrincə, dünya rəngarənglikdən, gözəllik və rayihədən ibarətdir. Əgər dünyada real heç bir şeyə inam

yoxdursa, dünya qeyri adi və təəccüblü görünərdi. O zaman dünyada nə sevgi, nə sevinc, nə işıq, nə də sülh olardı. Şeir şairin dinə olan sevgisi, həyata inamı ilə mübarizəsi fonunda davam edir [137, s. 495-496].

*“Ah, love, let us to be true
To one another! for the world, which seems
To lie before us like a land of dreams,
So various, so beautiful, so new”* [97, s. 1368].

Mətyu Arnold şeirin estetik ifadəsinin intonasiyası ilə sevgi düşüncələri barədə poetik söhbətinin cilasını yaradaraq, dəniz dalğalarının ifadəli, obrazlı təsviri fonunda özünün sevgi hekayətinin konstruktiv-innovativ poetik incələməsini təqdim etmişdir. Şeirdə bədii-poetik təfəkkürün məntiqində Mətyu Arnoldun özünəxas şair dünyasının qeyri-adiliyini görürük. “Sevgilim, gəl bir-birimizə inanaq” misrası ilə başlanan romantik bəndlə şair öz zövcəsinə olan sevgisini izah edir və ondan bu eşqə etibar, sədaqətinin, mənəvi möhtəşəmliyin ədəb-ərkanını, mənəvi harmoniyanın sevgi ömrü qədər zövqünü aşılamağa çalışır.

“Duvr çimərliyi” inam və onun itkisi ilə əlaqədar yazılmış şeir kimi əzab-əziyyətlə çətinliklərdən qorxmaq əvəzinə, ona sinə gərməyi və çətin anlarda sevgiyə arxa-dayaq olmağı təklif edir. “Duvr çimərliyi” bütünlükdə Viktoriya dövründə şairin yaradıcılığında yeni mərhələnin başlanğıcı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

1.2. Mətyu Arnoldun ədəbi-tənqidi görüşləri

XIX əsr ingilis ədəbi mühitində yaxşı tanınan, ingilis ədəbi-nəzəri fikrinin yüksəlişində mühüm xidmətləri olan Mətyu Arnold, əslində, İngiltərənin bir sıra mədəni sahələrində, o cümlədən təhsil sistemində, eləcə də ədəbi-estetik fikir dünyası tarixində yeni reformaları, intellekt marağının və Avropa dünyagörüşünün əks edilməsinə ehtiyac olduğunu göstərən və bu sahədə “külüng çalan” sənət adamı olmuşdur. Onun həyatına və yaradıcılığına nəzər yetirdikdə, cəmi 66 il ömür yaşayan

sənətkarın şeirdə, nəşrdə qazandığı uğurlarla yanaşı, ədəbi təhsil və ictimai mövzulara həsr etdiyi, yazdığı esseləri, araşdırmalarının müasir tənqiddə və ədəbi prosesdə keyfiyyət orijinallığı ilə faktora çevrildiyinin şahidi oluruq. Mətyu Arnold “Müasir tənqidin vəzifələri” adlı araşdırmasında özünə xas tənqidçi düşüncəsi, elmi müddəaları ilə XIX əsr tənqidinin qarşısında duran ən əsas vasitələri müəyyənləşdirmişdir. Bu əsər ayrıca kitab şəklində rus dilinə tərcümə olunaraq 1902-ci ildə Moskvada nəşr edilmiş, müəyyən nüsxələri Bakı qadınlar gimnaziyasına da göndərilmişdir. Ədib “Qədim və yeni dünyanın görkəmli mütəfəkkirləri” seriyasına daxil edilmiş tənqidi araşdırmasında yaradıcılıq qabiliyyətinin, azad yaradıcılıq fəaliyyətinin insan zəkasının ən yüksək təzahürü olduğu qənaətini ifadə edərək yazırdı ki, *“tənqidin məqsədi yaradıcı qabiliyyətin faydalana biləcəyi mənəvi mühitin yaradılmasıdır”* [68, s. 4].

Bir sıra ədəbiyyatşünaslar tənqidi sanki ədəbiyyatın “düşməni” kimi qəbul etsələr də, Mətyu Arnold tənqidi ədəbiyyatın yaxın silahdaşı, yaxud bələdçisi kimi dəyərləndirmişdir. O yazırdı: *“Ədəbi dühanın ən böyük vəzifəsi nəyisə təhlil etmək və nəyisə tapmaq deyil, onu sintez və izah etməkdir; o, əhatəsində olduğu məlum ideyalar sistemi ilə məşhur əqli və mənəvi atmosferi yaratmalıdır, bu ideyalara öz ilahi gücünü qatmalıdır, bu ideyalar daha parlaq və cazibədar müqayisələrlə ifadə olunmalıdır, bir sözlə, onların köməyi ilə düha gözəl əsərlərini yaratmalıdır. Lakin azad şəkildə, yazıb yaratmaq üçün onun ideyalarının tanınan nizamı arasında olması çox vacibdir, bu isə sifarişlə yerinə yetirilmir”* [68, s. 4].

Dövrün ədibləri qarşısında yaradıcılıq fəaliyyətinin yüksək zirvəsini fəth etmək üçün onların əsərlərində insan zəkasının gücünün və yaşadığı zamanın əhəmiyyəti qədər bacarıq və qüdrətlə əməkdaşlığının nə qədər vacib olduğunu qeyd edən Mətyu Arnold ədəbiyyatın və tənqidin bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsini təsadüfən söyləməmişdir. Fikrimizcə, ədəbiyyat olmazsa, ədəbi tənqidin fəaliyyəti torpağı olmayan bir sahədə daş – qalağını təmizləmək istəyən “traktor”u xatırladır.

İkinci bir tərəfdən onu da qeyd edək ki, ədəbiyyatda möhtəşəm əsərlərin belə az sayda olmasını xatırladan Mətyu Arnold özü yazıçı, şair və tənqidçi kimi, şübhəsiz ki, bir sıra dahi sənətkarların əsərlərində qənaətbəxş olmayan, oxucunu razı salmayan elementlərin mövcudluğunun səbəblərini müəyyənləşdirəndə alim-tənqidçi

mövqeyindən çıxış etmişdir. Ədəbiyyatda yaradıcılıq epoxasının təsbit edilməsi yollarını araşdıran Mətyu Arnold yalnız tənqidin vəzifələrini sadalamaq, əsaslandırmaqla kifayətlənməmiş, eləcə də keçmiş tarixin ən möhtəşəm əsərlərinin qayə və məqsədlərinin səciyyəvi elementlərini tarixiləşdirmiş, ədəbiyyat və tənqidin perspektivlərini müəyyənləşdirmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin nümayəndələrinin yaradıcılığına ümumi şəkildə nəzər saldıqda M.Arnoldun tənqidin məqsədi, ədəbiyyatın və tənqidin bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsi, tənqidin vəzifələri, yazarın yaradıcılığının çox böyük tənqidi hazırlıq tələb etməsi, tənqidin rolu və s. haqqında fikirlərinin aktuallığı bir daha təsdiq olunur. Elnarə Akimova da tənqidin əsas qayəsinin yeni təfəkkürə canatım, köhnə psixologiyadan, düşüncə tərzindən qopub, müstəqil, sərbəst, tam milli əsaslarda yaradıcılıq prosesinə dönüşün olduğunu vurğulayır [2, s. 841].

Rahid Ulusel tənqidin inkişafının həm spesifik, həm də universal planda araşdırılmasını ona görə aktual hesab edir ki, bununla ümumən ədəbi həyatın, daha geniş yanaşdıqda, milli mədəniyyətin, ictimai humanitar düşüncənin hansı ovqatda, hansı professional səviyyədə, hansı tendensiyalarla hərəkət etdiyini aydınlaşdırmaq mümkün olur [59, s. 917].

Müəllifin bu fikrindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, istənilən xalqın ədəbiyyatı və istənilən dövrün ədəbiyyatı ədəbi tənqidsiz keçinə bilməz. Ədəbi tənqid ədəbiyyatın özünüdərk, özünü tənzimləmə modelidir. Ədəbi tənqidi sinergetik planda ədəbi-bədi sistemə özünü yaratma, özünü təşkil mexanizmi də hesab etmək olar.

Həyatın və insanların poeziyada vəsfi ilə yanaşı, ondan daha əvvəl, həyat və insanlarla tanış olmağın vacibliyini göstərən alim yazırdı ki, *“bizə müasir görünən həyat və cəmiyyət kifayət qədər mürəkkəb olması ilə fərqlənir, həqiqətən də müasir istedadlı yazarın yaradıcılıq məhsulu çox böyük tənqidi hazırlıq tələb edir, o, bunsuz müqayisədə miyanə, məzmunuz və az ömürlü olacaqdır”* [68, s. 5].

Mətyu Arnoldun tənqidi ədəbiyyata ən böyük töhfəsi, onun müxtəlif illərdə çap etdirdiyi ayrı-ayrı jurnal məqalələri olmuşdur. Sonralar həmin məqalələr iki cildə *“Tənqid haqqında esselər”* (*“Essays on Criticism”*, 1865; 1888) adı ilə çap edilmişdir. Bu esselərdə tənqidçi özünə xas araşdırıcı zəkası ilə onu düşündürən, narahat edən

mədəniyyət və ədəbiyyat məsələlərinin ciddi təhlilini vermiş, problemlərin açıq elmi mənzərəsini yaratmışdır. Ədibin tənqidi görüşlərində daha çox diqqət çəkən məqamlardan biri ədəbiyyatda müəllifin həqiqi mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün apardığı təhlil və axtarışların faydalı olması idi. O, özünəməxsus tənqidçi zəkası və gözü ilə dünyanın demək olar ki, əksər görkəmli yazarlarının yaradıcılığına nəzər yetirib, müzakirə etdiyi ədibin yaradıcılığına məxsus müqayisələrini və məntiqi nəticələrini göstərməyi tənqidinin başlıca meyarına və məqsədinə çevirmişdir.

Mətyu Arnoldun rus ədəbiyyatına, xüsusilə Lev Tolstoyun yaradıcılığına həsr etdiyi “Qraf Lev Tolstoy” (“Count Leo Tolstoy” / 1887) adlı elmi araşdırmasında rus ədəbi mühitinə, xüsusilə ədibin əsərlərinə və onun nüfuz dairəsinə dair diqqəti çəkən məqamlara toxunulmuşdur. O, adını çəkdiyimiz araşdırmasında yazırdı: *“İndi rus romanı populyarlıq qazanır və o, buna layıqdır. Əgər yaranan yeni əsərlər belə bir məşhurluq səviyyəsində olsa, hətta onu ötüb keçsə, onda hamımıza rus dilini öyrənmək lazım gələcəkdir”*. Tənqidçi alimin rus ədəbiyyatına, Lev Tolstoyun yaradıcılığına, xüsusilə onun “Anna Karenina” əsərinə verdiyi qiymət, heç şübhəsiz ki, ədibin rus ədəbiyyatını yaxından öyrəndiyinə dəlalət edir.

Oksford Universitetində poeziya üzrə professor işlədiyi müddətdə Mətyu Arnold Homerin əsərlərinin tərcümələrinə dair mühazirələr oxumuş, yunan şairinin “möhtəşəm üslub”u (“The Grand style”) haqqında alim sözünü söyləmişdir. 1860-cı ildə oxunan mühazirələrin “Homeri tərcümə edərkən” (“Translating Homer”) adlı nəşri ədəbi-elmi ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olmuşdur. Tənqidçi alimin “Tənqid haqqında esselər” kitabının birinci cildi 1865-ci ildə, ikinci cildi isə 1899-cu ildə nəşr edilmişdir.

“Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsi haqqında” (“On the Study of Celtic Literature”) kitabı 1867-ci ildə çap olunmuş və kitabın nəşri Oksford Universitetində Keltşünaslıq kafedrasının yaranması üçün yeni imkanlar açmışdır. “Mədəniyyət və anarxiya” (“Culture and Anarchy”, 1869), “Dostluğun çiçək hörüyü” (“Friendship’s Garland”, 1871), “Ədəbiyyat və ehkam” (“Literature and Dogma”/1873) və digər kitablarında olduğu kimi Mətyu Arnold ingilis həyatının və mədəniyyətinin provonsializmini (əyalətə məxsus görüş və adları), filisterliyini (meşşanlıığı), sektantlığını (təriqətçiliyi)

və utilitar (mənfəətpərəst) materializmini kəskin tənqid atəşinə tutaraq, belə bir qənaəti ifadə edirdi ki, İngiltərənin intellektual marağa, yeni ideyalara və müqayisəli Avropa dünyagörüşünə ehtiyacı vardır.

Mətyu Arnold təlim-tərbiyə sahəsində, təxminən, otuz beş il çalışmış və bu müddət ərzində onun həm ədəbiyyatşünaslıq elminin, həm də İngiltərədə təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafında əvəzsiz fəaliyyəti olmuşdur. Onun İngiltərənin təhsil sistemində mövcud nöqsanlara dair tənqidi çıxışları, xüsusilə “Fransanın məşhur təhsili” (“The Popular Education of France”, 1861), “Kontinentlərdə məktəb və universitetlər” (“Schools and Universities on the Continents”, 1868) adlı esseləri İngiltərənin Avropa, o cümlədən Fransa təhsil modelindən çox şeyləri öyrənməyə ehtiyacı olduğundan xəbər verirdi.

Müasir dövrdə ədib və tənqidçi ədəbiyyatın qoşa qanadını xatırladır. Lakin ədəbiyyat tarixinə nəzər yetirdikdə, bunun heç də belə olmadığı qənaətinə gəlicən. Xüsusilə İngiltərədə “ədəbiyyat” (“Literature”) anlamının özü uzun müddət qızgın mübahisələrə səbəb olmuşdur. Əslində, yazıçının yazıçı statusunun faktiki olaraq XIX əsrin sonlarında müəyyənləşdirildiyi tarix gerçəklikdir. Ona görə ki, müxtəlif dövrlərdə yazıçı, sadəcə olaraq, “*kraliçaya məxsus yataq otağının xidmətçisi*” (“Uilyam Şekspir”), “*otağın pəncərələrinə qoyulan verginin toplanmasının hesablayıcısı*” (Daniel Defo), “*məhkəmədə vəkil*” (Valter Skott) statusunun daşıyıcısı kimi təqdim olunmuşdur [92, s. 5].

Keçmiş SSRİ-də dünya, o, cümlədən ingilis-amerikan ədəbiyyatı üzrə tanınmış alim Dmitri Mixayloviç Urnov “İngilis tənqidi və ədəbi proses” adlı araşdırmasında İngiltərədə ədəbi tənqidlə bağlı bir çox aktual məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Lakin onun araşdırmasında Mətyu Arnoldun tənqidçi kimi fəaliyyəti birmənalı şəkildə dəyərləndirilmişdir. Aşağıdakı mühakiməyə diqqət yetirək: “*Şair və tənqidçi kimi Mətyu Arnold Oksford Universitetinin kafedrasında çalışmışdır, lakin orada, özünün ən yaxın müasirləri haqqında mühazirələr oxumamışdır və öz yaradıcılığı barədə seminar aparmamışdır*” [92, s. 17].

Mətyu Arnoldun fəaliyyəti haqqında fikir yuxarıda qeyd olunan sonluqla beləcə tamamlanır. Ortaya sual çıxır: ***Bəs onda Oksford Universitetində, Mətyu Arnoldun***

yaradıcılıq fəaliyyəti, tədris arealında apardığı işlər barədə nə demək olar?

Aydınlıq üçün qeyd edək ki, Mətyu Arnoldun ədəbi-elmi yaradıcılığı Oksford Universiteti ilə qırılmaz tellərlə bağlı olmuşdur. Hələ Universitetin tələbəsi olduğu müddətdə o, bu təhsil ocağının iki böyük mükafatına layiq görülmüş, təhsilin metodları haqqında məktəb inspektoru işlədiyi vaxtda maraqlı elmi axtarışları və aktual çıxışları onun Oksford Universitetinə dəvət olunmasına gətirib çıxarmışdır. Oksford Universitetində Poeziya kafedrasında çalışdığı 10 il ərzində – 1875-ci ildən 1867-ci ilə qədər onun mühazirələri nə müasirlərinin, nə də özünün yaradıcılığına deyil, məhz Homerin “İliada” və “Odiseyya”nın ingilis dilinə tərcümələri məsələlərinə həsr edilmişdir. Mətyu Arnoldun Universitetdə çalışdığı dövrdə adını çəkdiyimiz mühazirələri toplu şəkildə nəşr olunmuşdur.

Onun tənqidçi fəaliyyətindən danışarkən vacib bir məqamı qeyd etmək istərdik. Bu, Mətyu Arnoldun müzakirə etdiyi, yaxud araşdırdığı hər hansı müəllifin ədəbiyyatda yerinin müəyyənləşdirilməsində onun yazısında dolğun ifadəsini tapmış dünyanın ən böyük yazıçılarına müraciət edərək, onların yaradıcılığı ilə müqayisələr aparılmasının və tənqidçi alim mövqeyinin aşkarlanmasıdır.

Ədəbiyyatın, mədəniyyətin və maarifin təbliğatçısı kimi Oksford Universitetində işlədiyi zaman nəzəri müddəalarında daha çox müasir insanları düşündürən, narahat edən bu və ya digər problemlərin dəqiq elmi şərhini verən Mətyu Arnold insanlar üçün “şirinlik və işıqın” hər bir sənət arealına xas ürək açan həlli yollarının axtarışında olmuşdur. Ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada o, insanlar üçün çox sadə və mülayim üslubda elmi nəticələrini ümumiləşdirmişdir. Mətyu Arnoldun “Poeziyanın öyrənilməsi” adlı araşdırmasında aşağıdakı məqama diqqət yetirək: “*Şeirsiz elmimiz natamam görünərdi və indi bizimlə dinə, fəlsəfəyə transformasiya edilən nə varsa, onlar şeirlə əvəz olunacaqdır, elə bilirəm ki, elm şeirsiz natamam görünər*” [99, s. 117].

Tənqidçi fikrinin təsdiqi üçün bir sıra alimlərin mühakimələrinə istinad edən Mətyu Arnold irəli sürdüyü mühakimələrində qətiyyətlə israrlı olmadığını sadə şəkildə təqdim edirdi.

Bu isə şeirə ədəbiyyata ürəkdən bağlı olan adam, xüsusilə tənqidçi üçün vacib platformadır. İngilis romantizminin tanınmış nümayəndəsi Uilyam Uordsvortun

(William Wordsworth, 1770 – 1850) şeirin *“bütün biliklərin nəfəsi və daha gözəl ruhu”* adlandırılmasını xatırladan Mətyu Arnold şeirin insanlara bəxş etdiyi təfəkkürün güc, qüdrətini təqdim etmiş olur. O, poetik həqiqətin və poetik gözəlliyin nə demək olduğunu açıqlayaraq həyatın tənqidinin məhz həyatın tənqidinin gücü olacağına etirafını söyləyir [100, s. 118].

Mətyu Arnoldun şeirin təfəkkürün güc, qüdrətini artırması haqqında fikri təsadüfi olmayıb, təkcə M. Arnoldun, yaxud ingilis poeziyasının deyil, eləcə də dünya və Azərbaycan şeirinin nümunəsində öz təsdiqini tam şəkildə tapır. Şeir bütün xalqların yaradıcılığında ruhani hadisə olub, insanın bədii düşüncəsinin hüdudsuzluğunu göstərir. Vaqif Yusiflinin yazdığı kimi, poeziya bütün hallarda zamana münasibəti ifadə etməklə onun ruhuna köklənir [61, s. 384]. Bahar Bərdəlinin də ədəbiyyatı zamanın güzgüsü, hər bir şair-yazıçını da öz cəmiyyətin yetirməsi hesab edir [10, s. 451]. Nərgiz Cabbarlıya görə, *“konkret zaman, konkret məkan və konkret hadisə sadəcə hissi coşdurən, təfəkkürü bəşəri problemlərin təhlili istiqamətində hərəkətə gətirən motiv rolunda çıxış edir”* [13, s. 403]. Yenə də eyni müəllifə görə, şeir insanın bütün mənəvi-psixoloji yaşantılarının ifadəsi kimi çıxış edə bilir [12, s. 419].

Göründüyü kimi, özünüifadə problemi yaşayan sənətkar monoton, darıxıdırıcı həyatda hansısa faktorları nəzərə alaraq adi sözlə deyə bilməyəcəklərini şeirdə obrazlaşdıraraq mənəvi cəhətdən sakitləşir. Onun mənəvi yaşantıları poetik yaşantılar şəklində rezonans verməklə fərdi insan “mən”ini sosial “mən”ə kökləyə bilir.

Tehran Əlişanoğlu belə hesab edir ki, poeziya xüsusilə sosial böhran hallarında özünüifadə vasitəsi kimi aktivləşir: ictimai ab-havanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan lirika ictimai şüura sızmağa, aktuallaşmağa başlayır [22, s. 439]. Elnarə Akimovaya görə, poeziya təkcə fərdin özünüifadə hadisəsi olaraq qalmır, o, bütün dövrlərdə müxtəlif nəsillərin birliyinin, cəminin təzahüründə bütöv və təşkil olunmuş halda görünə bilir [3, s. 527]. Qurban Bayramovun da göstərdiyi kimi, *“poeziyanın ümumi mənzərəsini... ədəbi nəsillər yaradır”* [9, s. 549].

Beləliklə, 66 il ömrünün, həyat və yaradıcılığının bir hissəsini nəşrə, bir hissəsini maarif işinə, bir hissəsini isə tənqiddə həsr edən Mətyu Arnold ingilis ədəbi

tarixində daha çox imzasını, sözünü tənqid və ədəbi prosesin tədqiqinə böyük hərfərlə yazmış, hətta çoxları onu “ingilis ədəbi tənqidinin atası” kimi ən böyük və şərəfli ada layiq görmüşdür. Elə hesab edirik ki, araşdırmada onun tənqidçi kimi fəaliyyətini əhatəli şəkildə açıqlamaq mümkün olmasa da, gələcəkdə bu haqda ayrıca bir elmi araşdırmanın aparılmasına ehtiyac vardır.

Mətyu Arnold Britaniya ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində estetik təsəvvür və zövqləri yenidən işləmiş və öz ənənələrini əsaslandırmış Con Drayden, Səamuel Conson, Səamuel Teylor Kolric kimi, hər şeydən əvvəl, yeni tarixi-ədəbi mərhələdə ədəbi tənqiddə islahatçı, bədii zövqü müəyyən edən şəxsiyyət, mədəniyyət nəzəriyyəsinin yaradıcısı kimi daxil olmuşdur.

Mətyu Arnold mədəniyyətin və ədəbiyyatın fəlsəfi səviyyəsinə yüksəlmiş tənqidin də, poeziyanın da hədudlarını aşan istedadlı yaradıcı şəxsiyyət olmuşdur. Böyük Britaniyada öz uğurları ilə fəxr edən, maddi inkişafdan zövq alan, simvolu 1851-ci ildə keçiriləcək Ümumdünya sərgisi münasibətilə Hayd-Parkda dəmir və şüşədən inşa olunmuş möhtəşəm Büllur saray olan Viktoriya dövrünün qızgın çağında həyatın digər üzünü açıb göstərməyə nail olmuşdur. Bu qaba materializm, utilitarizm, sosial bərabərsizlik idi. Mətyu Arnold hələ ingilis sosial ideologiyasının yenidən qurulmasına həsr olunmuş öz dövründə çox məşhur olan “Mədəniyyət və anarxiya” adlı kitabında Viktoriya dövrü mifini aradan qaldırmağa müvəffəq olmuşdu. O, mahir bir ədəbiyyatçı kimi “zamanının vicdanı”ndan çıxış edərək sosial tənqidin bazasını yaratmaq ümidində idi. “Hazırda tənqidin funksiyası” adlı əsəsində xüsusilə anqlo-sakson irqinin yaranmasına səbəb olmuş Viktorian apologetlərini (Xristianlığın doktrinalarının müdafiəçiləri olan yazıçıları) “göylərdən endirən” tənqidçi Viktorian sivilizasiyası mühitində körpənin göz yaş damcıları”nı xatırladan mühitin iç üzünü açıb göstərməyə çalışmışdı. Burada ədib Nottinqemdə işçi evindən olan, bütün ümidlərini itirmiş Reqq adlı gənc ananın öz körpəsini boğub öldürməsi əhvalatını xatırladırdı [98, s. 45, s.49, s.50].

Mətyu Arnold, əslində, müasir Avropa və dünya mədəniyyətinə müasir dövrün və keçmişin geniş miqyaslı baxışı olan, ingilis ədəbiyyatına və mədəniyyətinə “ada” baxışından fərqli yanaşan ədib idi. C.K.Çesterton elə hesab edirdi ki, “*onun misilsiz*

xidməti provinsializm, milli özünə inam şəraitində ingilislərə avropalı olduğunu xatırlatması olmuşdur” [148, s. IX-XIV].

C.K.Çesterton 1857-ci ildə Oksford Universitetinin professoru vəzifəsinə keçərkən oxuduğu ədəbi-tənqidi manifesti sayılan “Ədəbiyyatın müasir elementi haqqında” adlı silsilə mühazirələrində göstərirdi ki, Mətyu Arnold milli ədəbiyyatın “ada” izolyasionizmini, bütövlükdə ədəbiyyatın mədəniyyətdən təcrid olunmasını inkar edirdi.

Mətyu Arnoldun fikrincə, XVIII əsrin birinci yarısında Avropa ədəbiyyatında əsas cərəyan İngiltərə və Fransadan keçirdisə, XVIII əsrin ortalarından etibarən o, Almaniyada qərar tuta bilmişdi, həm də bu cərəyan yalnız şairlərlə deyil, əsasən tənqidçilərlə, “mütəfəkkirlərlə” müəyyən olunurdu. Müasir Avropa tənqidinə qoşulmaq, uyğunlaşmaq və XIX əsr ingilis ədəbiyyatının ikinci dərəcəli axınının həddlərini aşmağa cəhd göstərən Mətyu Arnold özünü Q.E.Lessinqdən Y.F.Höte yolu ilə H.Heyneyə qədər olan alman ənənələrinin əsl davamçısı mövqeyində görürdü. O, tənqid haqqında əssəsində qeyd edirdi ki, *“ədəbiyyatda əsas axının müəyyən olunması onun daha az əhəmiyyət kəsb edən axından fərqləndirilməsi bacarığı tənqidin əsas funksiyasıdır*” [149, s. 107].

1840-cı ildə yaradıcılığa şair kimi qədəm qoyan Mətyu Arnold tez bir zamanda yaşadığı dövrün *“bədiilikdən uzaqda*” [107, s. 99] dayandığını bilirdi və belə bir dövrdə məhsuldar ideyaların və ədəbi tənqidin olmaması səbəbindən möhtəşəm poeziyanın yaranmasının mümkünlüyünə inamını itirmişdir. O, “Hazırda tənqidin funksiyası” adlı əssəsində tənqidi *“doğru və yeni ideyalar axınının*” yaradılması [98, s. 35, s.40, s.78, s.81] naminə ədəbiyyat, fəlsəfə və sosial nəzəriyyə sferasında *“dünyada məlum olanı və düşününləri öyrənmək və onları daha geniş yaymaq*” təşəbbüsünə qoşulmuşdu: tənqidsiz yazıb-yaratmağın mümkün olmadığı qərarını vermişdi. Mətyu Arnold belə hesab edirdi ki, praqmatizmin, *“ideyaların sərbəst oyunu*”, qrupdan, partiyadan və s. asılılığın olmaması əsl doğru tənqidin başlıca göstəricisidir. O, bunu yaşadığı həyatın mahiyyətində, siyasətin və dinin güclü yer aldığı İngiltərədə tapa bilmirdi. Mətyu Arnoldun fikrincə, əsas problem insanların

“*hər şeyi olduğu kimi deyil, başqa bir formada*”, başqa bir prizmadan görməyə meyilli olmasındadır.

İngilis ədəbi tənqidi və mədəniyyət fəlsəfəsi üçün mühüm, sonradan isə səciyyəvi olan əsas fikir ondan ibarət idi ki, həyatın bədii yaradıcılığın həqiqiliyinin kriteriyası kimi müəyyən olunmasının əsas tərifli ədəbiyyat “həyatın tənqidi”dir şəkildə müəyyən olunmuşdu [103, s. 121] və həyat ədəbiyyatın son məqsədi kimi başa düşülürdü.

Mətyu Arnoldun poeziyadan uzaqlaşması, ədəbi-sosial tənqiddə üz tutması müxtəlif cür şərh olunmuşdur:

– “Kolric sindromu”, yəni analitik bacarıqların bədii bacarıqlardan üstün olması ilə;

– Şairlik məharətinin tez tükənməsi ilə və s.

Bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, onun poeziyası və tənqidi fəaliyyəti arasında ideoloji ziddiyyət olmamışdır: onları ancaq Viktoriyan riyakarlığının qəbul edilməməsi birləşdirirdi. Mətyu Arnold tənqidi öz dövrü üçün bədii ədəbiyyatdan çox vacib və daha əhəmiyyətli fəaliyyət növü kimi görürdü. Bu səbəbdən bu anlayış onun üçün daha böyük məna kəsb edirdi. O da Britaniya romantizminin tanınmış şairi və alimi Samuel Teylor Kolric kimi poeziyadan fərqli olaraq, ədəbi tənqid və sosial tənqidin hiss olunmadığı cəmiyyətdə tənqidçi idi. Cəmiyyət isə tənqiddə tam düşmən olmasa da, biganə yanaşırdı.

Mətyu Arnold *“yaradıcılıq qabiliyyətinin tənqidçilik bacarığından daha üstün olduğunu etiraf etsə də, yaradıcılıqla tənqidçilik fəaliyyətində yaradıcı şəxsiyyət fəvqündə dayanmışdı”*. Möhtəşəm yaradıcılıq epoxası məhz yaradıcılıq qabiliyyəti olan insanın ali fəaliyyətidir, bu, insana “həqiqi xoşbəxtlik bəxş edir”. Bununla yanaşı, o, tənqidçilik bacarığını da yüksək dəyərləndirirdi: onun fikrincə, *“əslində yaradıcı ədəbiyyat dahisi yeni ideyalar yaratmır, bu, əsasən filosofun işidir”*. Bundan başqa, tənqid *“ilahiyat, fəlsəfə, incəsənət də daxil olmaqla, bütün elm sahələrini əhatə edir”* [98, s. 9, s.11, s.13].

Bədii istedad intellektual və mənəvi atmosferdən, həmçinin zamanın ideyalarından ilham alır. Lakin qeyd edək ki, belə mühit heç də həmişə mövcud

olmur: “...bu səbəbdən möhtəşəm yaradıcılıq dövrü az olur, həm də bəzən əsl istedad sahibləri olan bir çox müəlliflərin əsərləri oxucunu təmin etmir; bədi mükəmməl əsərlərin yaranması üçün yazıçının istedadı və əlverişli dövr kimi iki başlanğıcın birləşməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, uyğun olmayan zaman kəsiyində yalnız istedad kifayət etmir” [98, s.12]. Bundan başqa, yaradıcılığa elə nəzarətəddici elementlər daxildir ki, burda müəllifin yaradıcı olması deyil, tənqidi qabiliyyəti özünü büruzə verir. Bu, müasir şair üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, əks halda onun yaradıcılığı əbədiyaşar olmayacaqdır. Mətyu Arnoldun təbirincə, Corc Bayron və İ.V.Hötenin yaradıcılığı arasında prinsipial fərqlər də burdan irəli gəlir; hər iki sənər adamının yaradıcılıq başlanğıcı güclü olmuşdur, lakin İ.V.Hötedə Bayronda müşahidə olunmayan yüksək tənqidçilik qabiliyyəti var idi [98, s.14, s.15]. İ.V.Hötenin həyat və dünya haqqında bilikləri, C.Bayrondan fərqli olaraq, əhatəli və konkret idi. Bu səbəbdən İ.V.Höte “müasirliyin böyük şairidir”. M.Arnold üçün İ.V.Höte həm istedadlı şair, həm də “dahi tənqidçilərdən biri” kimi müasirliyin mənəvi zənginliyinin yaradıcısı olmuşdur.

Mətyu Arnoldu alman ənənələrindən savayı “ağıl qanunlarının mütləqliyinə, dəyişməzliyinə, universallığına” inamı ilə cəlb edən ingilis klassikləri də çox yaxın olmuşdur. Bu səbəbdən o, öz mədəniyyət nəzəriyyəsini belə bir inamla yaratmışdır. O, Britaniya romantizminin nöqsanlarını onun “intellektual cəhətdən yetkin olmamasında”, ideyaların kifayət etməməsində, Almaniyada olduğu kimi, “müasir ruhun ifadə olunmamasında” görürdü. Corc Qordon Bayronda tutarsızlığın, Persi Bişi Şellinin yaradıcılığında ardıcılığın olmaması da burdan irəli gəlir; hətta yaradıcılığının dərinliyinə baxmayaraq, Uilyam Uordsvort kitabdakı biliklərə yiyələnmək istəmirdi, İ.V.Höte yaradıcılığına biganə idi. Bu baxımdan, Mətyu Arnold ingilis romantizmi dövründə yaranan poeziya məhərində “ağlın deyil, hissələrin hərəkəti”nin romantik duyğularla vəhdətini görə bilmişdi.

Müasir Avropa və Amerika ədəbi-fəlsəfi düşüncəsinin rəasionalizm, empirizm, utilitarizm və praqmatizm kimi aparıcı cərəyanlarının Maarifçilik dövründən, Amerika və Fransa inqilablarından, eləcə də Sənaye İnqilabından qaynaqlandığı söylənilir.

Hegelin fəlsəfəsi müasir burjua düşüncəsinin bütün istiqamətlərini Dekart və Hobbsdan Maarifçilikdən Kanta qədər öz ətrafında birləşdirdi. Bununla belə, burjua prinsiplərinin təcəssümü kimi Hegelin fəlsəfəsinə qarşı reaksiya verən mühüm bir düşüncə xətti də var idi. Bu, Maarifçilik anlayışının radikal tənqidinə rəvac verən Şopenhauerin təşəbbüsü ilə irəli sürülmüş “heteroloji” və ya alternativ ənənə idi.

Ənənəni Nitsşe, Kierkegaard, Berqson, Freyd, Husserl, Haydegger, Derrida və digər müasir feministlər davam etdirmişlər. Bu mütəfəkkirlər fəlsəfə intizamına və onun ağıl vasitəsilə həqiqətə çatmaq iddialarına qarşı çıxmışlar. Bunun əvəzinə emosiya, bədən, cinsəllik, şüursuzluq, eləcə də pragmatik maraqların rolunu vurğulamışlar. Bu ənənə romantiklər, simvolistlər və dekadentlərlə bəzi tarixi davamlılığı, həmçinin Amerikada İrvinq Babbitt və İngiltərədə Mətyu Arnold kimi humanistlərlə əlaqəni nümayiş etdirir.

Mətyu Arnold bir qisim ədəbiyyatçılar tərəfindən müasir ingilis ədəbi tənqidinin yaradıcı fiqurlarından biri kimi qəbul edilmişdir. O, tənqidi yaradıcılığı kontekstində ədəbiyyat və tənqidin funksiyası ilə bağlı bir sıra klassik məsələ və mətləblərə aydınlıq gətirmişdir. Mətyu Arnold yalnız mədəniyyət tənqidçisi deyil, həm də şair və pedaqoq olmuşdur. 1851-ci ildə məktəblərdə müfəttiş vəzifəsində çalışmış, orta və fəhlə sinfi şagirdləri üçün uyğun olan təhsil növünə böyük maraq göstərmişdir. 1857-ci ildə Oksfordda poeziya professoru təyin edilmişdi. Mətyu Arnoldun poeziyası, xüsusilə onun “Duvr çimərliyi” şeiri ilahi hökmün tərək etdiyi, fəlakətli müharibələrin astanasında dayanan yeganə inancın başqalarına olan dünyadakı təcrid və ümitsizliyi ifadə edir. O, özünü “iki dünya arasında dolaşan, biri ölü, digəri doğulmağa aciz” kimi təsvir etmişdir. Mətyu Arnoldun ədəbi və sosial tənqidi, əsasən, 1860-cı illərdə yazılmışdır. “Tənqiddə esselər”, birinci cild (1865) və “Mədəniyyət və anarxiya” (1869) əsərləri məhz bu illərin məhsuludur. 1888-ci ildə isə tənqidi esselərin ikinci cildi nəşr olunmuşdur. 1870-ci illərdə Mətyu Arnold dini və təhsil mövzularında yazmışdır; onun ən mühüm əsərinin isə “Ədəbiyyat və doqma” (1873) hesab edilmişdir.

Mətyu Arnoldun ədəbi tənqidinin mərkəzində əsas problem sənaye cəmiyyə-tində adekvat yaşamaq problemi ilə bağlıdır. Alimin əsas terminləri və ifadələri –

“şirinlik və işıq”, “mükəmməllik”, “daxililik”, “düşünülmüş və deyilən ən yaxşı şey” – hamısı son nəticədə müasir mədəniyyətin mənəvi və əxlaqi pozğunluğunun təhlilindən irəli gəlir. O, “filistlər” adlandırdığı burjuaziyanın dar əxlaqından və merkantilizmindən təəssüflənirdi. Onun “Tənqidin vəzifəsi” adlı essesi ingilis burjuaziyasının praktiklik, faydalılıq və ağıl vəsvəsinə qapılan filistizminə qarşı mübarizə aparmaq məqsədi daşıyırdı.

Mətyu Arnold hesab edirdi ki, *“tənqidi qabiliyyət ixtiraçıdan daha aşağı olsa da”*, buna baxmayaraq, yaradıcı dahiliyin həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır [103, s. 132-133]. O, həm də belə hesab edirdi ki, *“biliyin bütün sahələrində... obyektiviyyətdə olduğu kimi görmək”* tənqidinin işidir [103, s. 134]. M. Arnold tənqidi “maraqsız” olmağa çağırır və bu münasibətin son çatışmazlığını qismən Fransız inqilabı ilə əlaqələndirirdi. *“Maraqsız intellektual və mənəvi hərəkətlər”* olan Renessans və Reformasiya kimi əvvəlki böyük hərəkətlərdən fərqli olaraq, Fransız inqilabı *“siyasi, praktik xarakter aldı”* [103, s. 136]. Şair-tənqidçi bu İnqilabın *“tarixdə ən böyük, ən canlandırıcı hadisə”* olduğunu etiraf edirdi [103, s. 137].

Ədibin arqumenti ondan ibarətdir ki, bu ideyaları “özümüzdə və özümüz üçün” dəyərləndirməli olsaq da, onları *“qəfildən siyasət və praktika dünyasına daşıya bilmərik”* [103, s. 138]. Mətyu Arnoldun “Mədəniyyət və anarxiya” kitabında qeyd etdiyi kimi, “ölümcül” nəticə həddindən artıq və mənəvi cəhətdən zəifləyən *“məşinlərin utilitar şəkildə dünyanın praktik mexanizminə endirilməsidir”* [103, s. 209]. Alimin buradakı məntiqi, Burke kimi, mücərrəd ideyaları, sadəcə olaraq, insanların konstitusiyasına və ya həyat tərzinə tətbiq etmək olmaz [103, s. 39].

XIX əsrin sonunda Mətyu Arnold təklif edirdi ki, tənqid *“şeylərə praktik baxışdan”* uzaq durmaqla, *“öz təbiətinin qanununa əməl etməklə hər kəs üçün ağılin sərbəst oyunu olacaq”*. Tənqid *“dünyada bilinən və düşünülmüş ən yaxşılıqları bilməyə və öz növbəsində bunu ifadə etməklə doğru və təzə ideyalar cərəyanı yaratmağa çalışmalıdır...”* Bəs tənqidin məqsədi nə idi? İnsanı *“kamilliyə doğru yönəltmək, ağılı özündə mükəmməl olan şeylər üzərində cəmləşdirmək”* [103, s. 144].

Nəhayət, Mətyu Arnold xəbərdarlıq edirdi ki, əgər tənqidçi doğrudan da həqiqi ideyalar fondunu genişləndirməyə sadıqdırsa, o, *“məlum olan və düşünülmüş ən yaxşı*

şeylərin” çoxunun İngiltərənin kənarından gələcəyini qəbul edib, təcriddən kənara çıxacaqdır. O, belə bir mühakiməni də qeyd edirdi ki, tənqid *“Avropaya intellektual və mənəvi məqsədlər üçün böyük bir konfederasiya kimi baxılmalıdır”* [103, s. 156].

Mətyu Arnold *“Mədəniyyət və anarxiya”* əsərində (1869) *“mədəniyyəti”* *“mükəmməlliyyənin tədqiqi”* kimi qələmə verir: o, yalnız və ya ilk növbədə saf biliyə elmi ehtirasın ifadəsi deyil, həm də yaxşılıq etmək üçün mənəvi və sosial ehtirasın gücü ilə hərəkət edir [103, s. 205].

Müəllifin fikrincə, mədəniyyət intellektual və etik komponentə malikdir və mədəniyyətin məqsədləri dinin məqsədləri ilə eynidir. Alim bunu *“insan övladının öz impulsunu göstərdiyi səylərin ən böyük və ən mühümü”* adlandırmışdır: *“özünü təkmilləşdirmək – din, ən dərin insan təcrübəsinin səsi”*. Onların ortaq cəhətləri də daxili hisslərin yetişdirilməsidir: din *“Allahın padşahlığının sizin içinizdə olduğunu”* təbliğ edir və mədəniyyət *“insan kamilliyini daxili vəziyyətə salır”* [103, s. 208]. Mədəniyyət düşüncə və hissimizi genişləndirir, müdriklik və gözəllikdə böyüməyə kömək edir. Onun fikrincə, mədəniyyət dindən kənara çıxır, çünki *“insan təbiətinin maraqsız öyrənilməsi”* vasitəsilə *“insan təbiətinin gözəlliyini və dəyərini yaradan bütün güclərin ahəngdar şəkildə genişlənməsini”* təşviq edir. Bunun nəticəsində dinin estetikadan daha çox əxlaqı ön plana çıxarması, mədəniyyət isə onların harmoniyasını təşviq etməsidir. Mədəniyyət Mətyu Arnold üçün zahiri şəraiti deyil, zehnin daxili vəziyyətini təmsil etdiyi üçün onun funksiyası *“mexaniki və xarici”* və həm də güclü fərdiyyətçi olan müasir sivilizasiyamızda xüsusilə həlledici rol oynamışdır [103, s. 209]. Gözəlliyi və zəkani birləşdirən mədəniyyət Conatan Sviftin kitabların döyüşündən (1704) götürülmüş terminlər *“şirinlik və işıqın”* harmoniyasına təsir göstərir. Deməli, həm tənqidin, həm də mədəniyyətin vəzifəsi həyata pragmatik burjua baxışını daha geniş tarixi və beynəlxalq kontekstdə təqdim etmişdir.

Mətyu Arnoldun *“Şeyrin öyrənilməsi”* (1880) essesi ədəbi humanizmin ən təsirli mətnlərindən biri sayılır: ədəbiyyatın ictimai-mədəni funksiyalarını, onun sivilizasiya və əxlaq yetişdirmək qabiliyyətini təkid edir. Alimin fikrincə, dinin statusu elm, *“fakt”* ideologiyası tərəfindən getdikcə daha çox təhdid edilir. O, fəlsəfəni aciz hesab edir, çünki o, ümitsiz şəkildə həll olunmamış suallar və problemlər içində kök

salmışdır. O, iddia edir ki, biz yalnız mənəvi və emosional dəstək və təsəlli üçün deyil, həm də həyatı özümüzlə şərh etmək üçün poeziyaya müraciət etməliyik. O, şeiri həyatın tənqidi kimi müəyyənləşdirir. O, şeiri həyatın tənqidi kimi təyin edir. Poeziyanın ən böyük vasitəsi əslində dini və fəlsəfəni əvəz etməkdir [103, s. 340].

Əgər poeziya bu yüksək vəzifəyə xidmət edəcəksə, yaxşı ilə pis şeiri ayırd etmək qabiliyyətimizə daha da əmin olmalıyıq. Bu Mətyu Arnoldun fikridir.

Mətyu Arnold ilk növbədə, bizim poeziya ilə bağlı qiymətləndirməmizin tarixi və ya şəxsi mülahizələrə əsaslanmadan “real” olduğuna əmin olmağımızın vacibliyini göstərmişdi [103, s. 341].

Klassik sayılanın real qiymətləndirməsinə necə nail ola bilərik?

Alimin cavabı “məhək daşı” üçün nəzəriyyə deyil, onun praktikanın vacib olmasını söyləməsi təsadüfi deyildir. Böyük poeziyanın nədən ibarət olduğunu mücərrəd şəkildə ifadə etmək çətindir, ancaq onun güc-qüdrətini hiss etdikdə poeziyanın hüsurunda dayandığımızı dərk edirik. Mətyu Arnold fikrini izah etmək üçün müxtəlif dillərdə “böyük” şairlərin bir sıra misralarından sitat gətirir. Böyük bir işin yanında olduğumuzu bilirik, çünki o, həqiqəti və ciddiliyi nümayiş etdirir [103, s.348-349].

Burada maraqlı olan Mətyu Arnoldun formal keyfiyyətlərlə bağlı olmamasıdır. O, belə hesab edirdi ki, məzmun kifayət qədər doğru və ciddidirsə, avtomatik olaraq uyğun formada ifadə olunacaqdır. Tarixi kontekstdə hər hansı bir əlaqə hissi də çatışmır. Onun hansısa şəkildə mühakimə etməyi bilən, izah olunmaz ədəbi həssaslığa arxalanması sözdə təcrübəyə müraciət və artikulyasiyaya zidd olan həssaslıq əsasında mühakimə yürütməkdir.

II FƏSİL

MƏTYU ARNOLDUN POEZİYASINDA ŞƏRQ HƏYATI VƏ EPİK ƏNƏNƏLƏRİ

XIX əsr ingilis poeziyasının və ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mətyu Arnold ədəbiyyat arealında daha çox maarifçi və tənqidçi alim kimi tanınmışdır. İngilis ədəbiyyatına töhfələr vermiş dövrünün ən nüfuzlu tənqidçilərindən və esseistlərindən biri olan bu nüfuzlu şəxsiyyət ingilis ədəbi tənqidinin banisi adına layiq görülmüşdür.

Amerikan alimi və ədəbiyyatşünası Stənli Tomas Uilyams (Stanly Thomas Williams) “Mətyu Arnoldun poeziyasının bəzi aspektləri” adlı araşdırmasında yazır: *“Mətyu Arnoldun yaradıcılığını sevənlər və onu tədqiq edənlər onun poeziyasının 3 xüsusiyyətini vurğulayırlar, bu xüsusiyyətlər isə şairi XIX əsr ədəbi mühitində digər şairlərdən fərqləndirir. Bunlar əhval-ruhiyyə yaratmaq sahibliyi, bədii şeiri fəlsəfi ideyalara qurban vermə və ellinizmin çox əlamətdar bir növü hesab edilə bilər. Lakin söylənilənlər Kraliça Viktoriya dövrü şairi kimi onun yaradıcılığının üstün xüsusiyyətləridir”* [153, s. 315].

Qeyd olunan xüsusiyyətlər şairin, əsasən, kiçik həcmli şeirlərində özünü büruzə verir. Mətyu Arnoldun yazdığı dörd şeirində isə bu xüsusiyyətlər özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. “Tərk edilmiş su adamı” (“The Forsaken Merman”), “Micerinus” (“Miserinus”), “Buxaradakı xəstə xan” (“The Sick King in Bokhara”) və “Tərkidünya” (“The Strayed Reveller”) şeirləri yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Lakin burada tədqiqi etdiyimiz mövzumuz baxımından, əsasən, “Buxaradakı xəstə xan” şeiri barədə söylənilən fikir, müddəaların təhlil və şərhə əsasında polemik münasibətimizi ifadə etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

2.1. “Buxaradakı xəstə xan” şeirində Şərq həyat tərzinin inikası

Qeyd edək ki, Mətyu Arnoldun “Buxaradakı xəstə xan” şeiri ədəbi debatlarda, bir qayda olaraq, “Miserinus” şeiri ilə qoşa araşdırılır. Ona görə ki, hər iki şeirdə fəlsəfi ideyalar özünü büruzə verir. Hər iki şeirin süjet xəttində hökmdar obrazı dayanır, hökmdarlar istər yaş baxımından, istərsə də dünyagörüşü baxımından daha çox diqqət çəkir. “Buxaradakı xəstə xan” şeirində hadisələr Asiyada –Səmərqənddə, Mərvdə, Orqunjdə baş verir, “Miserinus”da isə hadisələr Yunanıstanda vəqə olur.

Mətyu Arnoldun yaradıcılığında Şərq mövzusunun yer alması, onun Şərq tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatına olan hədsiz marağı və sevgisi ilə əlaqələndirilə bilər. Şairin bədii yaradıcılığında xüsusi yeri ilə seçilən “Söhrab və Rüstəm “ poeması ilə yanaşı, onun Şərq mövzusunda yazdığı “Buxaradakı xəstə xan” adlı şeiri də şairin bu mövzuya hədsiz maraq göstərdiyindən xəbər verir. Bəs ingilis şairi və tənqidçisi Mətyu Arnoldu Şərq mövzusunda əsər yazmağa sövq edən nədir?

Mətyu Arnoldun yaradıcılığını Hind-Avropa dilləri üzrə amerikalı mütəxəssis Abraham Valentin Uilyam Cəksonun (Abraham Valentine William Jackson) (1862-1937) rəhbərliyi altında tədqiq edən Farel L.Jouard şairin yaradıcılığında Şərq mövzusunun araşdırılan əsərində “Buxaradakı xəstə xan” şeirinin yazılma səbəbini hipotezlər şəklində ifadə etməyə səy göstərmişdir. Farel L. Jouardın araşdırmasında aşağıdakı mühakiməyə diqqət yetirək: “Mətyu Arnoldun yaradıcılığında Şərq mövzusunun araşdırarkən onun Şərq mövzusunda yazdığı “Buxaradakı xəstə xan” (“The Sick King in Bokhara”) adlı şeiri diqqətimi cəlb etdi. Mətyu Arnoldun heç vaxt Buxarada olmamasına rəğmən, onun böyük sənətkarlıqla Şərq şəhərinin poetik təsvirini verməsi istər-istəməz qərbli, şərqli oxucunun da diqqətini çəkir, onları düşüncələr aləminə aparır. Bəs Şərq mövzusunda yazılmış şeirin əsas qaynağı nə olmuşdur? Şeirin mövzusunun haradan qaynaqlandığını öyrənmək istədim, lakin uzun sürən araşdırmaların mənasız olduğunu görüb, Mətyu Arnoldun bacısı xanım Frənsis Arnolda (Miss Frances Arnold) məktub yazaraq, bu haqda məlumat almaq arzumu bildirdim. O isə lütfkarlıqla “çox güman ki, Mətyu Arnold Buxara təxəllüslü leytenant Ser Aleksandr Börnsün (Sir Alexander Burns) Buxara ilə əlaqədar işlərindən qaynaqlanmışdır” deyə cavab məktubu göndərdi. Bəs Aleksandr Börns

kimdir və onu Şərq mövzu niyə bu qədər maraqlandırmışdı? Şərqlə onu bağlayan nə olmuşdur? Sual “yağışı” altında bu marağın mahiyyətini və səbəblərini müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmamışdır.

Dilemmaya çevrilən bu məsələ XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiya, eləcə də Avropa tədqiqatçılarının araşdırdığı əsas hədəflərdən biri olmuşdur. Lakin Şərq feodal despotizmi Buxara, Xivə və Kokand xristianları üçün toxunulmazlıq rəmzinə çevirmişdi. Buna cəhd edənlər isə həyatlarından məhrum olmaq xofu ilə yaşamışlar. Bu səbəbdən də bir sıra alimlər Mərkəzi Asiya arealını araşdırarkən öz kimliyini məxfi saxlamaq məcburiyyətində qalmışdılar. Bu kimi şəxslərdən birinin də ingilis əsilli Ser Aleksandr Börns olduğunu söyləmək olar. O, 1831-1836-cı illərdə Əfqanıstanda və Mərkəzi Asiyada tacir sifəti ilə qalmış və tədqiqatlar aparmışdır. Hətta onun məşhur şotland şairi Robert Börnsün qohumu olduğu da söylənilir. O, 16 yaşında Hindistanda fəaliyyət göstərən müstəmləkə ordusunda çalışmış, istər diplomatiya, istərsə də elmi tədqiqatlar arealında xeyli işlər görmüşdür. 1831-ci ildə Ost-Hind şirkəti Ser Aleksandr Börnsü Mərkəzi Asiyada siyasi və iqtisadi vəziyyəti araşdırmaq üçün adı çəkilən əraziyə ezam etmişdir. Aleksandr Börnsə qədər altı il Amudərya çayının sol sahilində yerləşən Kunduzda iki ingilis diplomatı Uilyam Mirkroft və Corc Trebek, eləcə də onları müşayiət edən həkim vəhşicəsinə öldürülmüşdür. Uzun sürən danışıqlardan sonra onların nəşi Buxaradan vətəninə aparılmışdır. Ser Aleksandr Börns müəyyən tərəddüdlərdən sonra qiyafəsini dəyişdirərək, böyük dəvə karvanında tacir libasında Amudəryaya yola düşmüşdür. Təqribən, 5 aydan sonra Ser Aleksandr Börns Amudərya çayını keçərək Teremza şəhərinə gəlmiş, Buxara xanlığının iqamətgahına yol tapmışdır. O, beləliklə Buxarada olduğu müddətdə gizli şəkildə gözləri ilə gördüklərini qələmə almışdır. Ser Aleksandr Börnsin Mərkəzi Asiya barəsində məlumatları bəzən özünü doğrultmasa da, unutmaz ki, o, bu sahədə ilk tədqiqatçı hesab edilir. Səyahət etdiyi 5 il ərzində o, iki cildlik “Buxaraya səyahət (“Travel to Bokhara”)” adlı kitabını yazmış və onu Britaniya krallığına təqdim etmişdir.

Mətyu Arnoldun “Buxaradakı xəstə xan” adlı şeirin məzmununun Ser Aleksandr Börnsün “Buxaraya səyahət” adlı kitabının materiallarından alındığı o qədər də şübhə

yaratmır. Şeirdə 12 ildən bəri saray qanunlarını pozan şəxsin şəriət qanunlarına, müsəlmanların Müqəddəs kitabı “Quran”a əsaslanaraq ədalətlə cəzalandırılmasının tələb edilməsindən bəhs olunur. Gəncin günahı quraqlıq dövründə anasından su oğurlaması ilə əlaqələndirilir. O, günahını etiraf edərək əfv edilməsini tələb edir. Ser Aleksandr Börnsün təsvirlərinə nəzər yetirsək, həqiqətən də, yayda Buxarada əhalinin içməli sudan əzab-əziyyət çəkdiyini müəyyənləşdirmək olar. O, yazır: *“Şəhər tut ağaclarının kölgə saldığı, suyunu Səmərqənd çayından götürən su kanallarının kəsişməsində yerləşir. Yayda sakinlər içməli sudan aylarla əzab-əziyyət çəkir, hətta biz Buxarada olarkən altmış gün olardı ki, kanal quru idi, qar Səmərqəndin uca dağlarında əriməmiş, quraşdırılmış təchizat şəhəri su ilə təmin etmir, nəhayət, su məsələsi çox bərhad vəziyyətdə idi”* [124, s.92-98]. Mətyu Arnold bu mənzərəni eyni ilə şeirə köçürərək, onun poetik obrazını yaratmışdır. Aşağıdakı poetik misralara diqqət yetirək:

*“Now I at nightfall had gone forth
Alone, and in a darksome place
Under some mulberry tree I found
A little pool; and stole home
Unseen; and having drink to spare
I hid the can behind the door
And went up on the roof to sleep”* [134, s. 95].

Təsvir edilən hökmdar qəddar deyildi, lakin gəncin söhbətinə əhəmiyyət verməyərək, onu saraydan qovdurur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, xan müsəlman ölkəsində yaşayır və o, dindardır. O, gündə üç dəfə namaz qılır, onun hər dəfə məscidə gedib namaz qılması üçün böyük mərasim hazırlanır. Ser Aleksandr Börnsün təsvirinə əsasən: *“Günorta vaxtı məscid səliqə-sahmana salınır, əlahəzrət və onun əshabələri ibadət edənlərin yanından ötüb keçirlər. Xan isə 30 yaşında bir gənc, vəziri isə yaşlı adam idi. Onun siması isə arıq (qaşqabaqlı) və solğun idi”* [124, s.92-98].

Mətyu Arnold isə xanın məscidə gəlişinin təsvirini aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: *“Sadə ipək libas geyindirilmiş xan öndə əyləşdirilmiş, iki hambal isə onu daşıyırdı və Müqəddəs kitab “Quran” onun hüzuruna gətirildi. İndiki xan sələflərinə nisbətən ibadətçilərə özünü fədakar və dini mərasimlərə bağlı adam kimi göstərirdi. Dini ayinlərin həyata keçirilməsinə sərt qanunları qoymuşdu, lakin gündə üç dəfə namaz qılmasına baxmayaraq, atası kimi fanatik deyildi”* [106, s. 94].

Günahını etiraf edən şəxs qovulduqdan sonra yenidən eyni vaxtda, xanın ibadətdə olduğu vaxt məscidə gəlir və yenidən eyni hekayəni danışır, lakin o, yenə də qovulur. Ertəsi gün üçüncü dəfə ibadət vaxtı gələn şəxs xanın onu dinləməsinə biganə olduğunu bəhanə gətirərək, özünün cəzalandırılmamasının ədalətsizlik olduğunu söyləyir:

*“The morrow at the selfsame hour
In the King’s path, behold, the man,
Not kneeling, sternly fix’d: he stood
Right opposite, and thus began,
Frowning grim down: - “Thou wicked King,
Most deaf where thou shouldst most give ear!
What, must I howl in the next world,
Because thou wilt not listen here?”* [134, s. 96].

Bundan hiddətlənən xan isə mollaı cəzalandırmağı tələb edir. Divan toplanır və mollaya ölüm hökmü oxunur. Şəriətin qanunlarına əsasən, o, daşqalaq edilməli idi. Mətyu Arnoldun təsvir etdiyi xan qəddar deyildi, hətta xan adamlarına da tapşırır ki, əgər günahkar zərbələrə dözməyib qaçmaq istəsə, ona toxunmasınlar. Lakin molla üzünü Məkkəyə tutaraq “Allah təkdir, Məhəmməd isə onun rəsuludur” deyir və taleyinə boyun əyir. Xan mərasimə təşrif buyurur və ilk daşı özü atır. Zərbələrə davam gətirməyən şəxs ölür və xan əmr edir ki, onu yuyundurub dəfn etsinlər. Özü isə mollaın dəfn mərasiminə gələrək, “xan tərəfindən dəfn olunan şəxsin yazıq olmadığını söyləyir”. Aşağıdakı poetik təsvir söylənilənlər haqda aydın təsəvvür yaradır:

*“Bring Water, nard and linen rolls
Wash off all blood, set smooth each limb
Then say: “He was not wholly vile,
Because a king shall bury him”* [134, s. 100].

Bütün yuxarıda qeyd olunan poetik nümunələr, yaxud səyyah, tacir və tədqiqatçıların Şərqlə ölkələrinin adət və ənənələri, ictimai-ruhani həyatda baş verən hadisələrin mahiyyətini birtərəfli dəyərləndirməsi kimi qəbul edilə bilər. İkinci bir tərəfdən isə, Qərbin və onun səyyah, alim, şairlərinin yaratdığı təəssürat və poetik təsvirlər bir növ, Şərqlə nədanlığın və geriliyin, hətta bir qurtum su üçün faciələrin baş verilməsinin qabardılması da müəyyən mənfi emosiya və təəssürat yaradır.

Lakin bütövlükdə şair Mətyu Arnoldun Buxara xanına həsr etdiyi poeması Şərqlə mövzusunda yazılmış sənət nümunələri sırasında poetik və bədii keyfiyyəti ilə seçilən sənət nümunələrindən biri kimi Şərqlə oxucu auditoriyası üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2.2. M. Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması ilə Ə. Firdovsinin “Şahnamə” dastanının müqayisəli semantikasi

Mətyu Arnold XIX əsrdə Böyük Britaniya kraliçası Viktoriyanın hakimiyyəti dövrünün nüfuzlu ədəbi tənqidçilərindən və esseistlərindən biri kimi ədəbiyyat tarixində həmişə xatırlanır. O, bu gün də çoxşaxəli yaradıcılığı ilə dünya oxucusunun oxunulan, sevilən şair və tənqidçi kimi mütəmadi oxucu və tədqiqatçı marağının hədəfinə çevrilmişdir. Onun zəngin mirası, şeirləri və tənqidi əsərləri müəllifinə böyük şöhrət və uğur gətirmişdir. İndi o, alim və ədəbi tənqidçi kimi ingilis ədəbiyyatında ədəbi tənqidin əsasını qoymuş nüfuzlu söz adamları sırasındadır. Mübaliğəsiz demək olar ki, Mətyu Arnoldun ingilis ədəbiyyatına verdiyi töhfələr onun sənətdə mütəfəkkir şəxsiyyətlər sırasında dayandığını söyləməyə zəmin yaradır. Şair ömrünün iyirmi ilini bədii yaradıcılığa həsr etmiş və ümumən yaradıcılığında

istər mədəni, sosial məsələlər, istərsə də din və təhsil məsələlərinə xüsusi yer ayırmışdır. Uzun illər məktəbdə müfəttiş vəzifəsində çalışmış və Oksford Universitetinin poeziya kafedrasının professoru olmuş Mətyu Arnold təhsilin ardıcıl təəssübkeşlərindən biri olmuşdur. Ədib məktublarının birində qeyd edirdi ki, *“Təhsildə ən böyük arzum öyrədən və öyrənənlərin hərtərəfli yaxşı kitablar əldə etməsidir. İyirmi yaşında düşündüm ki, bütün əldə etdiklərim və yazdıqlarım birbaşa gənclərin təhsilinə yönələcək və dərslük kimi öyrəniləcəkdir. Əgər gənclər istəsələr, özləri üçün bunu əlavə olaraq oxuya bilərlər”* [119].

Altmış yaşında yenidən eyni mövzuya toxunan Mətyu Arnold yazırdı: *“Oxumağın əhəmiyyəti sadəcə vaxt keçirtmək deyil, savadlı insanların yaşadığı yaxşı cəmiyyətlərdə məni daha yaxşı yazmağa təhrik edən yazılarımı qəbul edəcək, savadsız insanlar isə yazdıqlarıma etinasız və laqeyd yanaşacaqlar. Əgər səksən yaşına çata bilsəm, çox güman ki, İngiltərədə qəzet və elmi nəşrlərdən başqa heç bir şey oxumayan yeganə insan mən olacağam”* [119].

Onu da qeyd edək ki, bir sıra sənət adamlarının əsərlərində çox da qənaətbəxş olmayan elementlərin mövcudluğunu görəndə Mətyu Arnold alim-tənqidçi mövqeyindən çıxış edərək, ingilis ədəbiyyatının zənginləşməsi sahəsində sosial tənqidin əsasını qoymuşdur. O, Qərb ədəbi tənqidçisi kimi qədim yunan ədəbiyyatına, Homer, Sofokl kimi qədim yunan şair və filosoflarının, dramaturqlarının əsərlərinə müraciət etməklə yanaşı, Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatına da istinadlar etmiş, əsərlər yazmışdır.

Mətyu Arnold 1853-cü ildə Şərq poeziyasına müraciət edərək Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasındakı Rüstəm və Söhrabla bağlı epik mətn dastanı əsasında eyni adlı poema yazmışdır. “Söhrab və Rüstəm” onun yaradıcılığında iri həcmli və iddialı əsəridir. Məlumat üçün qeyd edək ki, klassik Şərq ədəbiyyatının ölməz şairi Əbülqasım Firdovsi (934-1024) bəşər mədəniyyətinin tarixində silinməz izlər buraxmış dahi sənətkardır. O, əsrlər keçməsinə baxmayaraq, hələ də dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında fəxri yer tutan “Şahnamə”nin müəllifi kimi ehtiramla yad edilir.

Dünya ədəbiyyatı tarixində qəhrəmanlıq epopeyası kimi tanınan “Şahnamə”nin əsas mövzusu şahların həyatı, xüsusilə onların müasirləri olan cəsurqəhrəmanların şücaəti, yenilməzliyi, qəhrəmanlığı, ələlxüsus ağır döyüşlər, müharibə səhnələrinin təsvirinə həsr olunmuşdur. Firdovsinin yaşayıb yaratdığı dövrdən əvvəllər də ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən “Şahnamə”lərin yazıldığı söylənilsə də, onun “Şahnaməsi” dünya epik poeziyasının nadir və monumental incisi kimi dəyərləndirilmişdir. Bu baxımdan, mərhum prof. Azadə Rüstəmzadənin “Şahnamə”nin şah əsər səviyyəsinə ucılması haqqında mühakiməsi diqqəti çəkir. O yazır: *“Şahnamə”nin “Şahnamə” olaraq bu günə qədər gəlib çıxması, dünya poeziyasında özünəməxsus mötəbər yerlərdən birini tutması üçün o, uzun əsrlər boyu inkişaf prosesində olmuş, İran və türk xalqlarına məxsus ən qədim əsatir, mif və əfsanələr xalq yaradıcılığının bədii süzgəcindən keçmiş... fəvqəladə istedad sahibi olan bir sənətkar qələminin məhsuluna çevrilərək şah əsər səviyyəsinə qalxmışdır*” [4, s. 30].

Əbülqasim Firdovsi 90 illik ömrünün, təxminən, 35 ilini Şərq intibahının incisi hesab edilən “Şahnamə”ni yazmağa sərf etmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, Firdovsiyə qədər bir neçə dəfə müxtəlif şairlər tərəfindən fars dilində “Şahnamə” yazmağa cəhd edilmiş, lakin bu adda əsərlərin heç biri tamamlanmamışdır. Firdovsi “Şahnamə”sində X əsr Samani şairlərindən olan Dəqiqinin adını çəkmişdir. Dəqiqi “Şahnamə”ni yazmağa başlamış, lakin gənc ikən öz qulu tərəfindən qətlə yetirilmiş və məqsədinə nail ola bilməmişdir.

“Şahnamə” təxminən altmış min beyt və “mifoloji, qəhrəmanlıq, tarixi” [76, s. 260] bədii-poetik dastan kimi üç hissədən ibarətdir.

Poema Asiya qitəsində baş vermiş tarixi hadisələrin bədii təsviri və ibtidai insanların ilk təşəkkülündən VII əsrə qədər olan dövrü əhatə edən dolğun tarixi-fəlsəfi epopeyadır. Bu epopeya pəhləvi dilində yazılmış “Xvataynamak” “Şahnamə” epopeyasının ilk sələfi kimi qeyd edilir. Əfsanəyə görə, ərəb qoşunları İranın paytaxtı İstəxri (bəzi məlumatlarda Mədaini) işğal edərkən qeyd olunan əsər onların əlinə keçmiş, ərəb dilinə tərcümə olunaraq xəlifə Ömərə təqdim edilmişdir. Lakin “Xvataynamak”ın məzmunu ilə tanış olan xəlifə Ömər əsərin atəşpərəstliyi tərənnüm etdiyini və İran hökmdarlarını vəsf edən kitab olduğunu görüb rədd etmişdir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, XIX əsrin 50-ci illərində Mətyu Arnold “Şahnamə”yə istinad edərək Firdovsinin həyatı və onun şah əsəri olan “Şahnamə”ni diqqətlə öyrənmiş, bu əsərə alim, şair gözü ilə baxmışdır. Azərbaycanlı şərqsünas alim və mütərcim Mübariz Əlizadə “Şahnamə”ni Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, Firdovsi haqqında yazırdı: *“Min ilə yaxındır ki, “Şahnamə” dünyaya səs salmış, bədii söz, hikmət və gözəllik aşıqlərini öz pərəstişkarlarına çevirmiş, sevilə-sevilə oxunmuş, bir çox ölməz sənətkarların istifadə mənbəyi olmuş, kimi onu təqlid etmiş, kimi ona nəzirə yazmış. Kimi onun qəhrəmanları, kimi onun müəllifi haqqında dastanlar yaratmış, kimi isə onun şərhı və tədqiqini özü üçün şərəf hesab etmişdir”* [27, s.3].

Firdovsi “Şahnamə”sinin nəşrinə yazdığı iqtibasdan əvvəl Mətyu Arnold dastanın bir çox nəşrləri ilə tanış olmuşdur. “Şahnamə”nin dörd cilddən ibarət ilk elmi nəşri 1829-cu ildə Hindistanın Kəlküttə şəhərində ingilis alimi və şərqsünası Turner Makan (Turner Macan 1792-1836) tərəfindən on yeddi əlyazma ilə birlikdə nəşr olunmuşdur [94, s. 995-996].

Turner Makanın ən böyük xidməti həmin əlyazmaları bir neçə interpolyasiyalara bölməsidir. Fransız alimi və şərqsünası Yuli Fon Mohl (Julius Von Mohl, 1800-1876) isə “Şahnamə”nin nəşrində qeyd olunan əlyazmalardan istifadə etdiyi barədə etiraf etmişdir. Tədqiqatçı tərəfindən onlara yeni interpolyasiya verilsə də, naşir onun səlafi Turner Makanın klassik filologiya sahəsindəki son nailiyyətlərini nəzərə almamışdır. Fransada Y.F.Mohlun tərcüməsi qeyri-dəqiq və yanlış hesab edilmişdir. Y.F.Mohlun mətni alman şairi və tənqidçisi Fridrix Rükert (Friedrich Rückert) tərəfindən tənqid atəşinə tutulmuşdur. Alman alimi İohan Avqust Vüllers (Johan August Vüllers) Kəlküttə və fransız nəşrləri əsasında F.Rüketin tənqidini əsas tutaraq, “Şahnamə”nin yeni nəşrlərini hazırlamışdır. İ.A.Vüllers, sadəcə, iki cilddən ibarət “Şahnamə”ni nəşr etdirmiş, üçüncü cild isə onun tələbəsi S.Landauer tərəfindən çap olunmuş, lakin bu mətnlərdə tarixi mənbə və faktlar, demək olar ki, nəzərə alınmamışdır. Əlbəttə, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində “Şahnamə”nin tərcüməsi və tədqiqi ilə bağlı görülmüş işlərin siyahısını uzatmaq da olar. Bütün sadalanan faktlar bir daha onu təsdiq edir ki, “Şahnamə” dünya mədəniyyətinin şah əsərlərindən biridir. Bu böyük sənət abidəsi

neçə zamandır ki, həm Qərb, həm də Şərq tədqiqatçılarının ciddi elmi marağına və müzakirə predmetinə çevrilmiş, Qərbdə Şəqlə bağlı mədəni və ədəbi körpünün, bir növ. təməlini qoymuşdur.

1910-cu ildə İngiltərədə “Təhsil jurnalı”nın (“Journal of Education”) mart sayında Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” (“Sohrab and Rustum”) poeması barəsində aşağıdakı fikrə rast gəlirik: “Söhrab və Rüstəm” hekayət janrında yazılmış, təxminən, səkkiz yüz misradan ibarət ingilis yamb (iambic) üslubuna uyğun gələn poemadır. Homerin nəğmələrinin üslub və əhval ruhiyyəsini xatırlatsa da, “İliada”nın (“İliad”) mövzusunə daha yaxındır. “Söhrab və Rüstəm” də “İliada”da olduğu kimi, döyüş səhnələri, yaxşı silaha sarılmış, bir-birinə qarşı vuruşan qəhrəmanlar əks olunur [142].

Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” əsərində Söhrabın ölüm səhnəsi belə yunan əfsanəvi qəhrəmanı Axilles və Troya şahzadəsi Hektorun ölüm-dirim mübarizəsindəki oxşar səhnəni xatırladır. Bu səhnələrdə tez-tez metaforalara rast gəlmək mümkündür və həmin metaforalar Homerin əsərində işlənən paralellərdən xəbər verir. İnsanlar arasında müqayisə aparılması, qəhrəmanlara sevgi, rəğbət, döyüş ruhu, qəhrəmanların həyatda var ikən hörmət və izzət görməsi, ölümündən sonra da adların yaşadılması və s. kimi xüsusiyyətlər əsərin cazibədarlığı və əhəmiyyətinin bütün dövrlər üçün səciyyəvi olduğundan xəbər verir.

Əsər cilalanmış, klassik modelin xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən, sanki “İliada” nəğmələrini xatırladan sənət abidəsi zirvəsində dayanmışdır. Gənc şahzadə Söhrab, onun varlığından xəbərsiz olan qəhrəman Rüstəmin oğludur. Söhrab heç vaxt atasını görməmişdi, lakin onun kim olduğunu bilirdi. Doğulduğu zaman qız övladının dünyaya gəldiyini elan edən ananı gələcəkdə Rüstəmin onun oğlunu ondan ayırması və öz himayəsi altına alması qorxuya salmışdı. Söhrab gələcəkdə atasının qürur duya biləcəyi şərəf və ləyaqəti ön planda dayanan döyüşçü əhval-ruhiyyəsində böyüdülmüş cəngavər təsiri bağışlayır. Poemada Turan və İran ordularının döyüş ərafəsində üz-üzə gəlməsi, Söhrabın səbirsizliklə atasını tapması, atasını tapdıqdan sonra onu izzət tacına əlavə etmək istəyi, daha sonra ata ilə oğulun görüşü və döyüş əsnasında atanın

oğlunu yaralaması, bunun isə ölümlə nəticələnməsi, atanın dərin kədəri Mətyu Arnold tərəfindən ustalıqla verilmişdir. Poemadan bir parçaya diqqət yetirək:

*“But that beloved name unnerved my arm—
That name, and something, I confess, in thee,
Which troubles all my heart, and made my shield
Fall; and thy spear transfix'd an unarm'd foe.
And now thou boastest, and insult'st my fate.
But hear thou this, fierce man, tremble to hear:
The mighty Rustum shall avenge my death!
My father, whom I seek through all the world,
He shall avenge my death, and punish thee!”* [104, s. 71]

Qeyd edək ki, Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasında Söhrab obrazını daha üstün tutur və onu Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasında yazılardan daha nəcib və duyğusal şəxs kimi təqdim edir. Poemada Söhrab atası tərəfindən yaralanmasına baxmayaraq, onu günahlandırmır, əksinə, ona təsəlli verərək, bunun taleyin işi olduğunu söyləyir. Lakin Mətyu Arnoldan fərqli olaraq, Əbülqasim Firdovsi Rüstəm obrazını “Şahnamə”dəki bütün qəhrəmanlarından üstün tutmuş, Rüstəmi ən güclü, şahların taclarının qoruyucusu kimi təqdim etmişdir. Firdovsi Rüstəmi ölkənin siyasi dayağı hesab etmişdir. Onun igidliyi, şücaəti, döyüşkənliyi, qeyri-adi bacarığı, qəhrəmanlığı qarşısında düşmənləri belə baş əyir. Əsər boyu Rüstəm məğlubedilməz qəhrəman kimi oxuculara təqdim edilir, lakin əsərin sonunda Rüstəm artıq məğlubedilməz qəhrəman kim deyil, taleyinin oyununa məğlub olmuş, öz övladını yaralayan, bədbəxt və çarəsiz ata kimi təsvir olunur. “Şahnamə”də yer alan “Rüstəm və Söhrab” dastanından poetik parçaya diqqət yetirək:

*“Bu qanı yerdə qoymaz atam,
Alar səndən o, qanlı bir intiqam!
Eşitdikdə Söhrabdan bu sözü dəm*

*Rüstəmin lap qaraldı gözü.
Yıxıldı yerə, getdi huşu haman,
Yumuldu gözü, dondu qəlbində qan...
Dedi sonra: “Ey bəxti dönmüş cavan!
Atandan nədir səndə, göstər, nişan?
Ki, Rüstəm mənəm, batsın adım mənim!
Olunsun da lənətlə yadım mənim!
Mənim də əcəl qoy düşə payıma,
Atam Zal otursun mənim vayıma!” [26, s. 159-160].*

Qeyd edək ki, Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması ilə Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” dastanındakı Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili zamanı M.Arnoldun – Söhrabı, Ə.Firdovsinin – Rüstəmi ideallaşdırması, başqa sözlə, Firdovsinin qəhrəmanlıq idealını – Rüstəmdə, M.Arnoldun – Söhrabda təcəssüm etdirməsi müqayisəli semantika baxımından çox dərin poetik məsələləri əhatə edir. Burada məsələyə baxışı, sadəcə, bu iki sənətkarın müqayisə olunan obrazları necə təsvir etməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Məsələnin tarixi-mədəni, ədəbi-estetik əsasları var və bizim də burada qarşımızda duran əsas məsələlərdən (tədqiqatımızın əsas məqsədini reallaşdıran vəzifələrdən) biri elə bu əsasları üzə çıxarmaq, Firdovsinin qəhrəman idealının təcəssümü olan obrazı (Rüstəmin) M.Arnoldun nəyə görə Söhraba nisbətən ikinci plana keçirilməsinin səbəblərini üzə çıxarmaqdır.

M.Arnoldun Firdovsidən fərqli olaraq, Söhrabı qəhrəman tipologiyasının daşıyıcısına çevirməsi, Firdovsinin isə Söhrab obrazının bütün yüksək mənəvi-psixoloji potensialına rəğmən Rüstəmə üstünlük verməsi bir-birindən əsrlərlə ayrılan hər iki sənətkarın fərqli bədii-estetik düşüncədən çıxış etdiyini göstərir. Bu cəhətdən, burada əsaslandırmaq istədiyimiz bir tezisi irəli sürürük:

M.Arnold Firdovsidən gələn ənənəyə bədii-estetik dəyərlər prizmasından yanaşmışdırsa, Ə.Firdovsi artıq özünə qədər İran epik-mifoloji ənənəsində mövcud olan “Rüstəm-Söhrab” süjetinə etnik-mədəni, teokratik-epik prizmadan yanaşmışdır.

Bu cəhətdən, hər iki şairdə mövcud olan obrazların bir-birindən fərqli bədii traktovkasına ilk növbədə onların mənsub olduğu epoxaların ədəbi-estetik, ideoloji-bədii platformalar əsasında yanaşmaq məqsədəuyğundur.

Bunun üçün əvvəlcə həə iki sənətkarın ədəbi kimliyinə diqqət yetirək. M.Arnoldun Şərq mövzusunda həsr etdiyi əsərlər bazasında aparılmış təhlillər və verilmiş məlumatlardan da görüldüyü kimi, o, ümumbəşəri dəyərlər uğrunda ədəbi mübarizə aparan, insanlıq ləyaqətini ədəbiyyatın bədii idealına, estetik dəyərinə çevirən sənətkardır. Lakin Ə.Firdovsinin sənətkar böyüklüyünün üzərinə heç bir kölgə salmadan vurğulamaq istərdik ki, o, M.Arnolddan fərqli olaraq, daha çox milli şair, mənsub olduğu İran etnosunun etnik-teokratik ənənələrinin sadıq daşıyıcısı olan sənətkar olmuşdur. Bu cəhətdən, Söhrab obrazının bir ədəbi qəhrəman kimi Rüstəmə nisbətən daha dərin psixoloji cizgilərə malik olmasına baxmayaraq, onun məhz Rüstəmi fəvqəladə qəhrəman kimi tərənnüm etməsi Firdovsinin sıx bağlı olduğu etnik-mədəni ənənələrin sadıq və qatı təmsilçisi olmasından irəli gəlirdi. Bu cəhətdən, biz məsələyə eyni zamanda “qəhrəman” konseptinin tarixi-mədəni, ədəbi-estetik mənaları işığında da yanaşmalıyıq. Çünki M.Arnoldun “qəhrəman” anlayışı Ə.Firdovsinin “qəhrəman” anlayışından kəskin şəkildə fərqlənir və bu da ilk növbədə həmin sənətkarların mənsub olduğu epoxaların ədəbi-estetik dəyərləri arasında olan kəskin məkan-zaman fərqləri ilə bağlıdır.

Ə.Firdovsinin “qəhrəman” modeli – epik-mifoloji, M.Arnoldun modeli – romantik-epik xarakterlidir. M.Arnoldu Firdovsi epoxasından yalnız əsrlər deyil, “qəhrəman” konseptinə fərqli epoxal baxışlar fərqləndirir. Firdovsi dastan dövrünün şairi, M.Arnold yazılı ədəbiyyat dövrünün şairidir. Əlbəttə, son mühakimə etiraz doğura bilər ki, Firdovsi də yazılı ədəbiyyatın nümayəndəsidir. Lakin məsələnin mahiyyəti bir əsəri qələmlə yazıb-yaratmaqla bağlı deyil, hansı ənənəyə – şifahi-epik, yoxsa yazılı ədəbiyyat ənənəsinə əsaslanması ilə əlaqədardır. Bu cəhətdən, Firdovsi yazılı ədəbiyyatın nümayəndəsi olsa da, “Şahnamə”nin birinci hissəsi, yəni Rüstəm və Söhrab obrazlarının da daxil olduğu epik-mifoloji dastan hissəsi birbaşa şifahi epik ənənəni əks etdirir. Yəni Firdovsi İranın epik-mifoloji tarixini şifahi ənənədən götürdüyü mətnlər (miflər, əfsanələr, rəvayətlər, dastanlar) əsasında işləmişdir. Ona

görə də Firdovsinin Rüstəm və Söhrab obrazları epik-mifoloji qəhrəman modeli əsasında yaradılmış, həmin qəlibi təcəssüm etdirən surətlərdir. Firdovsinin həmin obrazları yaradarkən M.Arnold kimi bədii sərbəstliyə yol verməməsinin, yaxud verə bilməməsinin bir səbəbi də budur. Əlbəttə, bunun irəlidə toxunacağımız daha fundamental səbəbləri də vardır. Lakin bu, birinci səbəb ondan ibarətdir ki, dastan epoxası sənətkarının əsaslandığı bədii-estetik platforma, yəni Firdovsinin əsərin birinci hissəsində əsaslandığı mifik dastançılıq ənənəsi mənsub ondan epik-mifoloji normalardan kənara çıxmadığı tələb edirdi. Bu məsələni bir qədər də dərinlən əsaslandırmağa çalışaq.

Miflərin öz dövrünün “həqiqətini” əks etdirməsi, yəni mifik epoxa insanların qəhrəmanlar haqqındakı hekayətləri müqəddəs hadisələr, həqiqətən də baş vermiş əhvalatlar kimi qəbul etməsi haqqında bundan bir qədər əvvəl deyilənlərdən məlum olur ki, mifoloji ənənənin bədii-estetik prinsipi onun *toxunulmazlığında* ifadə olunur. Yəni sakral əcdadlar və dəyərlər haqqında olan mətnlərin məzmununu dəyişmək olmaz, bu halda onların sakrallığı pozular. İbtidai epoxada sakral mətnlərin dəyişməsi cəmiyyətin strukturunda, həyatında fəlakət – xaos yaradardı. Firdovsi, təbii ki, mifik epoxanın şairi deyildi. O, mifdən çox aralanmış bir dövrün sənətkarı idi. Lakin elə mifik düşüncə ilə yaşayan insan üçün onun əcdadı haqqında əsatirlər nə qədər müqəddəs idisə, Firdovsi də İrani mifoloji tarixini eyni sakrallıqla ideallaşdırmışdır. Bu cəhətdən, Ə.Firdovsi mifik-kosmoloji çağın “şairi” (kahini, şamanı) ilə eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir.

Rus alimi V.N.Toporov yazır ki, *“kosmoloji dövrün ən önəmli fiqurlarından biri öz təxəyyülü ilə keçmişdə olanlarla, ilk yaradılış zamanı ilə əlaqəyə girmək vergisinə sahib olan “şair” idi... Şair ilahi yaddaşın sahibi kimi bütün kollektivin ənənələrinin qoruyucusu vəzifəsini yerinə yetirirdi”* [90, s. 20].

Eynu müəllif başqa bir əsərində qeyd edir ki, *“şair bütün kainatı məkan-zaman baxımından tanıyır, hər şeyi öz sözləri ilə adlandırmağı bacarır. Dünyanı demiurqun yaratdığı mətndə kənar dünyaya paralel şəkildə yenidən yaradır”* [91, s. 327].

V.N.Toporovun mifik çağ epoxasının “şairi” haqqında daha bir səciyyəsinə görə, *“şair mifin təkcə qoruyucusu və yaradıcısı deyildir. O, eyni zamanda, miflərin*

şərhcisidir... Kollektiv tərəfindən şairin şərhində qəbul olunan mif, var olmanın əsas ziddiyyətlərinin “mediasiya” ilə həlli vasitəsinə çevrilir” [90, s. 21].

İndi V.N.Toporovun verdiyi bilgilər əsasında mifoloji düşüncə çağın şairinin əsas xüsusiyyətlərini (funksional semantikasını) ümumiləşdirək:

- Mifik dövr şairi bizim başa düşdüyümüz mənada şair yox, kahindir;
- Şairin bu günlə keçmiş, toplumla onun sakral əcdadları arasında əlaqə yaratmaq istedadına malik mediatorudur;
- Şair toplumun ilk əcdadlarla bağlı müqəddəs yaddaşının qoruyucusu kimi kollektivdə ilahi-kosmoloji harmoniyayı tənzimləyir;
- Şair onun mənsub olduğu toplum haqqındakı bütün biliklərin sahibi, daşıyıcısı və qoruyucusudur;
- Şair miflərin mənasını insanlara izah etməklə kollektiv daxilində baş verə bilən bütün konfliktləri miflərin nəql etdiyi sakral qanunlar (mifik əcdadın sakral həyat qanunları) əsasında həll edir;
- Şairin əsas vəzifəsi ilk əcdad, ilk yaradıcı haqqındakı müqəddəs yaddaşı qorumaq, yaradıcı ilə insanlar arasında əlaqə yaratmaq, tanrının hökmlərini – insanlara, insanların arzu və istəklərini – tanrıya çatdırmaqdır.

Mifik epoxa dövrü şair-kahininin milli mədəniyyət tariximizdəki analoqu Dədə Qorqud – Qorqud Atadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ilk cümləsində Qorqud ata haqqında verilmiş bilgi V.N.Toporovun şair haqqındakı bilgiləri ilə “eynidir”:

“Rəsul əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzun ol kişi təmam bilicisiydi, nə diyərsə, olurdı. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi. Həq təala anın könlinə ilahm edərđi” [35, s. 31].

Göründüyü kimi, Dədə Qorqud da mifik şairlər kimi, sakral yaddaşa bağlıdır, müqəddəslərin yaşadığı dünyadan xəbərlər verir, Tanrı ilə əlaqə saxlayır. Lakin burada əsas məqsədimiz Dədə Qorqud ilə mifik şair obrazının eyniyyətindən bəhs etmək deyildir. Biz burada bir suala cavab vermək istəyirik: *Miflogiya dövründən min illər sonra yaşamış Ə.Firdovsini mif dövrünün şairi ilə müqayisə etmək olarmı?*

Bu məsələdə Dədə Qorqudun mifik şair funksiyasında çıxış etməsi bizə Firdovsi ilə mifik şair arasında müqayisə aparmağa imkan verir. “Kitabi-Dədə Qorqud”

Qorqud atanın doğulduğu zamanı Məhəmməd peyğəmbərin zamanına (VII) əsrə aid edir. Bu baxımdan, Firdovsi ilə Dədə Qorqud arasında üç əsr məsafə var və onlar hər ikisi mifik düşüncə ilə yaxından bağlıdırlar. Bu da öz növbəsində mifik şair, Dədə Qorqud və Firdovsini mifik yaddaşa bağlılıq baxımından eyni mənə cərgəsində götürməyə imkan verir.

İndi isə Ə.Firdovsini bir şair kimi mif çağы şairi ilə birləşdirən cəhətlərə diqqət yetirək:

– Firdovsi də mifik şair kimi cəmiyyətlə onun mifik yaddaşı arasında əlaqə yaradan şair-mediatorudur. Bu baxımdan, “Şahnamə”nin mifik tarix hissəsi bilavasitə mifik yaddaşa yögrulmuş dastandır. Yəni Firdovsinin bu hissədə məqsədi elə mifik tarixi tədqiq etmək olmuşdur.

– Mif dövrünün şairi miflərin qoruyucusu olduğu kimi, Firdovsi də, sözün həqiqi mənasında, İran miflərinin qoruyucusu və yaşadıcısıdır. O, şifahi və yazılı qaynaqlardan əldə etdiyi miflərin hamısını “Şahnamə”də nəzmə çəkməklə onları unudulmaqdan xilas etdi və İran miflərinə əbədi ömür bəxş etdi.

– Mifik epoxanın şairi müqəddəs yaddaşının qoruyucusu statusunda kollektivdə ilahi-kosmoloji harmoniyanı tənzimlədiyi kimi, Firdovsi də İslam-ərəb işğalı ilə öz dövlət müstəqilliyini itirmiş İran cəmiyyətində milli dövlətçilik şüurunun tənzimləyicisi kimi çıxış edir. “Şahnamə” bilavasitə iranlı şüurunda etnik-milli ənənələrin bərpası funksiyasını yerinə yetirir.

İndi bütün bunların fonunda M.Arnoldun ədəbi kimliyinə nəzər saldıqda onun qarşısında Firdovsinin öz qarşısına qoyduğu heç bir vəzifənin durmadığına əmin oluruq. Firdovsi üçün İran mifləri iranlıların (Sasani İranının) ərəb işğalı ilə süquta uğramış kimliyinin bərpası, qorunması, yaşadılması vasitəsi idisə, M.Arnold üçün mif ilkin, saf humanist ideyaların qaynağı, sentrasiyalı düşüncə mənbəyi idi. Bu cəhətdən, Ə.Firdovsi heç vaxt atası İranlı olsa da, anası Turanlı, yəni türk olan Söhrabı öz milli ideyalarının daşıyıcısı kimi tərənnüm edə bilməzdi. M.Arnold üçün isə etnik kimliklə müəyyənleşən belə bir vəzifə, məcburiyyət yox idi. Onu Söhrab obrazının tragizmi, iki etnos (İran və Turan) arasında düşdüğü faciəvi durum və bu durumdan məhz humanist ideallara, təbii-ilahi ata-oğul məhəbbəti hisslərinə əsaslanaraq çıxmaq cəhdi

cəlb etdiyi üçün M.Arnold məhz Söhrabı öz əsərinin qəhrəmanına, öz şair idealının daşıyıcısına, müəllif konsepsiyasının əsas gerçəkləşdiricisinə çevirmişdir.

Hər iki əsər arasında birləşdirici konseptlərindən biri “sülh” ideyasıdır. Mətyu Arnold “sülh və sabitliyi” həyatın təbii mənzərəsi kimi qiymətləndirirdi [145], həmçinin, Əbülqasim Firdovsi də “xalqlar üçün ən qiymətli nemət sülh və əmin-amanlıq” olduğunu yazırdı [7, s. 14].

Müxtəlif dövrlərdə və məkanlarda yazıb yaratmağından asılı olmayaraq, hər iki sənətkar “müharibələrin bəşəriyyətin bəlası” şüarını əsas tutmuş, məsələyə eyni prizmadan yanaşmışlar. Firdovsi sülh və sabitliyi insanların əlindən alıb gözünü qan örtmüş hökmdarları və onların törətdiyi müharibələri “Şahnamə”sində lənətləmiş və müharibələrin ağır nəticələrini ifşa etmişdir.

2.3. M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili

Firdovsinin “Şahnamə”si həm Şərq, həm də Qərb ölkələrində geniş şöhrət tapmış, sevilmişdir. Şairin yaradıcılığı ədəbiyyat tarixinin sonrakı inkişaf mərhələlərində aktuallığını itirməmişdir. Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavid (1882-1941) Əbülqasim Firdovsinin 1000 illik yubileyi münasibəti ilə 1933-cü ildə “Siyavuş və Südabə” dastanının motivləri əsasında “Siyavuş” faciəsini qələmə alaraq sağlığında onu səhnələşdirmişdir. Hüseyn Cavidlə yanaşı, dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov “Söhrab və Rüstəm” dastanı əsasında beş pərdəli opera yaratmış və onu inqilabdan əvvəl Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoymuşdur.

Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyası böyük ədəbi mahiyyət kəsb etməklə yanaşı, mənəvi dəyərləri özündə təcəssüm etdirən böyük bədii sənət abidəsidir. Tarixin qaranlıq səhifələrinə işıq tutan, bəşər övladının müharibə və tale kitabına tarixlə poetik sözün cilasını yaradan bu əsər ümumdünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan şah əsər kimi hələ zaman-zaman dünya oxucusunun sevilən kitablarından biri kimi oxunacaqdır.

Akad. Nizami Cəfərov Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sinin məzmun-mündərəcəsinə xas əsas ideyaların ümumi konturlarını aşağıdakı kimi səciyyələndirərək yazır: “Ə.Firdovsinin “Şahnamə”si mükəmməl bir tarixi keçmişdə türk-İran epos əlaqələrinin hansı səviyyəyə gəlib çatdığını aydın şəkildə nümayiş etdirir. Qədim türk epos təfəkkürünün məhsulu olan “Alp Ər Tonqa” dastanını doğma dilində (farsca) nəzmə çəkən Firdovsi irançılıq ideologiyası (müəyyən mənada şovinizm!) mövqeyində dursa da, qədim türk eposunun poetikası, strukturu, estetikası, idrak fəlsəfəsi üzərində yüksəlir..... Lakin “Şahnamə” kimi böyük bir əsərin meydana çıxması göstərir ki, IX-XI əsrlərdə (yeni türk-İran etnik-mədəni əlaqələri tarixinin ikinci dövrü ilə üçüncü dövrünün qovşağında) etnokulturoloji şərait İran-Turan münasibətləri barədəki mifologiyayı xatırlamağı zəruri hesab edirdi” [18, s. 39].

Beləliklə türk etnokulturoloji regionlarının İran etno-mədəni mühitində münasibətlərinin ən aydın ifadəsini yaradan Ə.Firdovsinin türklərin İran mədəni-siyasi həyatında mühüm mövqeyini müəyyənləşdirən mükəmməl tarixi keçmişin böyük epopeyasını çevrilərək Qərb ədəbi-bədii düşüncəsinə yeni faktiki tarixin poetik yaddaş tarixinə iz açdı.

Yuxarıda qeyd olunan mühakimə, təhlil və şərhlər Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sinin ingilis şairi Mətyu Arnoldun yaradıcılığına, ələlxüsus onun məşhur “Söhrab və Rüstəm” poemasının yazılmasına müstəsna təsiri olduğu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Fikrimizcə, bu, hər şeydən əvvəl, Qərb, o cümlədən ingilis ədəbiyyatında Şərqi zəngin söz yaradıcılığına, mənəvi sərvətinə hədsiz marağın təzahürüdür. Beləliklə, Qərb-Şərq qarşılıqlı ədəbi əlaqələri müstəvisində Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poemasının elmi-ədəbi araşdırılmasının özü belə qarşılıqlı mənəvi körpünün möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Şərq dünyası, Şərq ədəbiyyatı, mədəniyyəti və mifologiyası əsrlər boyu Qərb alim və yazıçıları üçün hər zaman zəngin mənbəyə çevrilmişdir. Şərq poeziyası və ümumiyyətlə, Şərq düşüncə tərzini Qərb şairlərinin əsərlərində bədii-poetik əksini tapmışdır. Qərb ədəbi mühitində Mətyu Arnold, Şərq ədəbiyyatında isə Hüseyn Cavid Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasına müraciət edərək məşhur əsərlərini yaratmışlar. Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasında dastanlarda mifoloji

süjetlərə, obrazlara xüsusi yer verilmişdir. Firdovsidən fərqli olaraq Hüseyn Cavid və Mətyu Arnold mifik obrazlardan yan keçmiş, bənzərliklər olmasına baxmayaraq, hər iki ədib əsərlərində Şərq epik və mədəni ənənələrinin mənəvi-kulturoloji türkçü missiyasını yerinə yetirmişdir. Hüseyn Caviddən fərqli olaraq Mətyu Arnold yunan mifologiyası ilə bənzərliklər tapmışdır. İngilis şairi Şərq mövzusunda yazmasına baxmayaraq, onun “Söhrab və Rüstəm” poemasında Homer izlərinin olduğunu söyləmişdik.

Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyası dünyada analoqu olmayan qəhrəmanlıq dastanıdır. Əsər dünyanın müxtəlif xalqlarının ədəbiyyatına və mədəniyyətinə təsir göstərdiyi kimi, ingilis ədəbiyyatından da yan keçməmişdir. Qərb ədəbiyyatında qəhrəmanlıq dastanları Homerin “İliada” və “Odisseyə”sının adı ilə bağlıdırsa, Şərq ədəbiyyatında qəhrəmanlıq dastanları məhz Firdovsinin “Şahnamə” epopeyası ilə dünyada böyük ədəbi əks səda doğurmuş, bir çox dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş, iqtibaslar yayılmış, elmi-ədəbi araşdırmaların obyektinə çevrilmişdir. Firdovsinin “Şahnamə”sindən ayrı-ayrı xalqların şairləri və yazıçıları bəhrələnmiş, əsərin mövzusu, motiv və obrazlarından istifadə edərək, çoxsaylı əsərlər yaratmışlar. “Şahnamə” dastanları dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilmişdir. Ə.Firdovsinin “Şahnamə”si həm Şərq, həm də Qərb ölkələrində geniş şöhrət qazanmış, sevilmiş və yeni iqtibasların yaranmasına rəvac vermişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb romantizminin təsiri ilə yaranmış romantizm ədəbi cərəyanının nüfuzlu nümayəndəsi Hüseyn Cavidə xatırlamamaq mümkün deyildir. O, Azərbaycan ədəbiyyatına adını qızıl hərflərlə həkk etdirmiş söz və qələm sahiblərindən biri kimi tanınır. Hüseyn Cavid filosof-şair, dramaturq olmaqla yanaşı, mövzu, xarakter baxımından Azərbaycan dramaturgiyasını zənginləşdirmiş, onu dar çərçivədən çıxararaq dram janrı tarixinə yeni səhifələr yazmışdır.

Ədib 1932-1933-cü illərdə Əbülqasim Firdovsinin min illik yubileyinə həsr edilmiş “Səyavuş” faciəsini qələmə almışdır. Bu faciə Hüseyn Cavidin Firdovsinin xatirəsinə həsr etdiyi monumental əsər kimi ədəbi tənqiddə yüksək dəyəərə layiq görülmüşdür.

“Səyavuş” faciəsinin mövzusu Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Hüseyn Cavid “Səyavuş” əsərinə yazdığı epiqrafında qeyd edirdi ki: *“Başda həkim Firdovsi olaraq şü vaqiəyi təsvir edənlər az deyil. Müəllif də yorğun duyğularını dinlətmək üzrə şü mövzuya doqundu və “Şahnamə”yə yaqlaşmaq istərkən uzaqlaşmış bulundu”* [26, s. 21].

Hüseyn Cavidin “uzaqlaşmaq” sözü Firdovsi ilə arasında keçən min illərdən bəhs edir. Təbii ki, ötən min ildə dəyişdiyi kimi, insan psixologiyası, xarakteri və hadisələrə yanaşma tərzi də dəyişmişdir. Firdovsi İran-Turan qarşıdurmasını təsvir etmək məramında olmuşdu, Hüseyn Cavid poemasında bir insan yaxınlaşması səhnəsini təsvir etmək və bu yolda hansı ehtirasların maneə yaratdığını göstərmək istəmişdi. 1930-1937-ci illərdə Hüseyn Cavidin qələmə aldığı “Şəhla”, “Telli saz”, “Səyavuş”, “İblisin intiqamı”, “Xəyyam” dramları arasında ən çox uğur qazanan və məşhurlaşan “Səyavuş” faciəsi olmuşdur. “Telli saz” dramı isə Şimali və Cənubi Azərbaycan xalqının həyatından götürülmüş, lakin bizə gəlib çatmamışdır. Hüseyn Cavid özü də 1933-cü ildə Səyavuş əsəri haqqında yazırdı: *“Siyavuş” əsərini son günlərdə bitirib maarif qomissarlığına təqdim etmişəm*. *“Siyavuş”un mövzusu əski İran tarixindən alınmışdır. Yaqsı pyes yaratmaq üçün Y.İ. xalq komissarlar şurası tərəfindən elan olunmuş və bu yaqında ASSÇ, XMQ tərəfindən təşkil ediləcək bu müsabiqədə iştirak edəcəgəm*” [33, s. 362].

Hüseyn Cavidin “Səyavuş” əsərində hadisələr Zabilistanda cərəyan edir. Səyavuş burada Rüstəm və digər pəhləvanların yanında döyüş təlimi keçir. Anasını itirdikdən sonra Səyavuş Rüstəmin himayəsində böyüyür. Böyüdükdən sonra isə atası Kavus onu öz yanına aparır. Oğlunun saraya gəlməsi münasibəti ilə böyük məclis qurulur və məclisə Səyavuşun analığı Sədabə təşrif buyurmalı idi. Onu ziyafətə dəvət etmək üçün Səyavuş getməli olur. Səyavuşu görən analığı Sədabə ilk görüşdə gəncə vurulur və gizlətmədən məhəbbətini ona bəyan edir. Lakin Səyavuş analığının bu hərəkətlərinə çox təəssüflənir. Firdovsinin “Səyavuş və Sədabə” dastanında isə Sədabə eşqini açıq şəkildə söyləmir. Öz analığından bu hərəkətləri gözləməyən Səyavuşa qarşı Sədabə hiylə işlədir və Səyavuşun atasına xəyanət etmək istədiyini bəyan edir. Xəbər Kavusa yetişir, Kavus onların günahsız olduğunu sübutu üçün

oddan keçmələri haqqında göstəriş verir. Səyavuşun günahsız olmağına din xadimləri və münəccimlər inanırdılar. Bu səbəbdən də Südabənin birinci olaraq oddan keçməsi təklif edilir. Lakin Südabə oddan keçməkdən boyun qaçırır, günahını boynuna alır və Səyavuşa olan sevgisini etiraf edir. Kavus Südabənin boynunun vurulmasını təklif edir. Səyavuş atasından Südabəni bağışlamağı xahiş edir. Kavus Südabəni öldürməkdən vaz keçsə də, onu bağışlaya bilmir, əmr edir ki, onu zindana atsınlar və heç kimlə görüşməsinə izn verməsinlər. Südabənin odda yandırılaraq günahsız olduğunu sübut etməsi Firdovsinin yaratdığı motiv kimi diqqəti çəkir. Hüseyn Caviddə bu hadisələrə rast gəlmək mümkün deyildir. Hər iki əsərin süjet xəttindən bəlli olduğu kimi Səyavuş sülhün, barışıqın, haqqın tərəfdarıdır.

XIX əsr Britaniyasında Viktoriya dövrü şairi, tənqidçisi və mədəniyyətşünası Mətyu Arnoldun yaradıcılığında da Şərq mövzusunun yer alması, heç şübhəsiz ki, onun Şərq tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatına yaxından bələdçiliyi, Şərq tarixi və ədəbi dünyasına hədsiz marağı, sevgisi ilə əlaqələndirilə bilər. Mətyu Arnold bir sıra sənət adamlarının əsərlərində çox da qənaətbəxş olmayan elementlərin mövcudluğunu görmüş, alim-tənqidçi mövqeyindən çıxış edərək, ingilis ədəbiyyatının zənginləşməsinə öz töhfəsini vermişdir. O, Qərb ədəbi tənqidçisi kimi qədim yunan şair və dramaturqlarının əsərlərinə müraciət etməklə kifayətlənməmiş, eləcə də Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatına da istinadlar edərək bir sıra əsərlər yazmışdır.

1853-cü ildə Mətyu Arnold Şərq ədəbiyyatının cahanşümul şairi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasına iqtibaslarla 800-dən artıq beytdən ibarət “Söhrab və Rüstəm” poemasını yazmışdır. Poema ingilis şairinin yaradıcılığında iri həcmli və iddialı iş hesab edilir. Poemada hadisələr Amudərya çayının yaxınlığında vaqə olur. Mətyu Arnold Amudərya çayını “Oxus Stream” kimi təqdim etmişdir. Belə bir adın verilməsi təbii ki, şairin yunan dilində toponim transformasiyalarına, eləcə də ədəbiyyatına yaxından bələd olduğu haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Daha çox Şərq ədəbiyyatından, mədəniyyətindən bəhrələnməsinə baxmayaraq, Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasını yunan üslubunda, yunan ədəbi qəhrəmanları ilə müqayisəli şəkildə qələmə almışdır. Homerin “İliada”, “Odisseyə” dastanları ilə Firdovsinin “Rüstəm və Söhrab” dastanının müqayisə edərkən belə bir qənaətimizi

qeyd edək ki, döyüş səhnələrinin eyni olması, qəhrəmanlara böyük sevgi, məhəbbət və xəyanət, at və onun sahibinə olan aludəçilik, “Şahnamə”də olduğu kimi Homerin mətnlərində də poetik mücəssəməsini tapmışdır. Mətyu Arnold özü heç vaxt adı çəkilən bölgədə olmamışdı, lakin böyük ustalıqla mənzərənin təsvirini vermişdir. “Şahnamə”dən bəhrələndiyi üçün Mətyu Arnoldun əsərində oxşar süjet xətti az deyildir. Poemanın məzmunu aşağıdakı kimidir: Hadisələr Amudərya çayının sahillərində cərəyan edir. Rüstəm əfsanəvi atı Rəxşi minərək ova çıxarkən yorulub bulaq başında dincəlir. Dərin yuxuya gedən Rüstəm oyandıqdan sonra atını tapa bilmir. Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poemasında Rüstəmin atının Rəştin Turan hökmdarının qızı Təhminənin sifarişi ilə oğurlandığı söylənilir [104, s. 10].

Səbəb kimi isə İran şahlarının yenilməz qəhrəmanı Rüstəmin cəngavərliyini duyan Təhminə Rüstəmi görmədən ona vurulduğunu söyləyir. Firdovsinin “Rüstəm və Söhrab” rəvayətində Rüstəmin atını Səməngah (Turan) hökmdarının adamlarının oğurladığı bəlli olur. Rüstəm atının izinə düşərək Səməngaha gəlib çıxır və burada hökmdarın qızı Təhminə ilə görüşür, ona aşiq olur və onlar evlənilər. Hər iki əsərdə toydan bir neçə müddət sonra Rüstəm vətəninə dönmək istədiyini söyləyir, gələcəkdə dünyaya gələn övladına öz yadigarını verərək Təhminədən ayrılır. Rüstəm Səməngahı tərk etdikdən sonra Təhminənin oğlu dünyaya gəlir və onun adını Söhrab qoyurlar. Söhrab böyüyüb atası kimi qorxmaz, yenilməz qəhrəman olur. On yaşına çatanda Söhrab atası haqqında maraqlanmağa başlayır və onu görmək arzusu ilə yaşayır. Bu arzu ilə yaşayan Söhrab Əfrasiyabın hiyləsinə tuş gəlir və Rüstəmlə müharibəyə gedir. Bu müharibədə ya Rüstəmin, ya da Söhrabın şəhid olması Əfrasiyabın xeyrinə olur. Nəhayət, Söhrab İran müharibəsinə qoşularaq, böyük səbirsizliklə atası Rüstəmi görmək arzusu ilə yaşayır. İlk döyüşdə Söhrab Rüstəmi məğlub edir. Heç bir döyüşdə məğlub olmayan Rüstəm bu hadisədən sarsılır və ikinci dəfə Rüstəm Söhrabı məğlub edir və dərhal xəncəri onun ürəyinə sancır. Söhrab ölüm ayağında Rüstəmə söyləyir ki, *“atam Rüstəm bu qanı yerdə qoymaz”* [26, s. 10].

Bu, Rüstəm üçün böyük bir zərbə olur. Rüstəm Söhrabın qolunda Təhminəyə verdiyi qolbağını gördükdə dünya başına fırlanır. Firdovsi Rüstəm obrazını “Şahnamə”dəki bütün qəhrəmanlardan üstün tutmuş, Rüstəmi ən güclü, şahların

tacının qoruyucusu kimi dəyərləndirmişdir. Firdovsi Rüstəmi ölkənin siyasi dayağı hesab etmişdir. Onun igidliyi, şücaəti, döyüşkənliyi, qeyri-adi bacarığı, qəhrəmanlığı qarşısında düşmənləri belə baş əyir. Dastan boyu Rüstəm məğlubedilməz qəhrəman kimi oxuculara təqdim edilir, lakin əsərin sonunda Rüstəm artıq məğlubedilməz qəhrəman kimi deyil, taleyin oyununa məğlub olmuş, öz övladını yaralayan, bədbəxt və çarəsiz ata kimi təsvir edilir [34, s. 82-87].

Əbülqasim Firdovsidən fərqli olaraq, Mətyu Arnold “Söhrab və Rüstəm” poemasında Söhrab obrazını daha üstün tutmuş, onu “Şahnamə”də təqdim və təsvir olunan Söhrab obrazından fərqli olaraq daha nəcib və duyğusal şəxs kimi təqdim etmiş, Rüstəmi isə qəzəbli, hiyləgər və təkəbbürlü bir şəxs kimi vəsf etmişdir. Firdovsidə İrançılıq nə qədər mədh edilirsə, Hüseyn Cavidə bunun əksini görmək mümkündür. Hüseyn Cavid Turanı İrandan daha qüvvətli göstərmək və vəsf məqsədi ilə “Qorxunc olur hücumu türkün” ifadəsini yazmışdır. Hüseyn Cavidin Şərqi dastanının qəhrəmanı Rüstəmin solğun və zəif təsvir olunduğunu söyləmək olar.

Mətyu Arnoldun poemasında Söhrab atası tərəfindən yaralanmasına baxmayaraq, onu günahlandırmır, əksinə, ona təsəlli verərək, bunun taleyin oyunu olduğunu söyləyir.

“Şahnamə” Şərqi mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, mifologiyasının əvəzolunmaz ensiklopediyası kimi təqdir olunur. İstər Qərb, istərsə də Şərqi şairlərinin “Şahnamə”yə müraciət etməsi Şərqi mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində bu silinməz Şərqi abidəsinin möhtəşəmliyi haqqında müəyyən təsəvvürün yaradılmasında mühüm mənbəyə çevrilmişdir.

Mətyu Arnold bu əsəri sülh və sabitliyi tərənnüm edən təbii mənzərə kimi dəyərləndirmiş [145], Əbülqasim Firdovsi ən qiymətli neməti sülh və əmin-amanlığın olduğunu söyləmiş [7, s. 14], Hüseyn Cavid isə “*Kəssə hər kim dökülən qan izini, qurtaran dahi odur yer üzünü*” deyərək bəyan etmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə və məkanlarda yazıb yaratmağından asılı olmayaraq, hər üç sənətkar “müharibələrin bəşəriyyətin bəlası” olduğu fikrini əldə bayraq kimi tutaraq, bu məsələyə eyni bucaq altında baxmışlar. Əbülqasim Firdovsi kimi Mətyu Arnold da, Hüseyn Cavid də sülh və sabitliyi insanların əlindən alıb, gözünü qan örtmüş

hökmdarları, onların törətdiyi müharibələri lənətləmiş və onların ağır nəticələrini ifşa etməkdən çəkinməmişdir.

Hüseyn Cavid Səyavuşu “talesiz insan” simvolu kimi xarakterizə etdiyi kimi, Mətyu Arnold da Söhrabı taleyin oyununa boyun əymiş “bəxtsiz” kimi səciyyələndirmişdir.

Hüseyn Cavid “Səyavuş” faciəsində Səyavuşu gah İran, gah da Turan sərkərdəsi kimi təsvir etmişdir. O, hər iki qütbə qalib sərkərdə kimi çıxış edir. Çünki o, nə turanlı, nə də iranlı idi. Buna görə də Səyavuş iki xalq arasında sülh məramının daşıyıcısı rolunu oynaya bilərdi, lakin bu, arzu olaraq həyata keçirilmədi. Əsərdə İran-Turan qarşıdurması ilə yanaşı, sevgi və xəyanət motivlərinə də xüsusi yer ayrılmışdır. Qəhrəmanlıq dastanı kimi yazılan əsər hərbi-siyasi mövzuları da özündə ehtiva edir. Məhəbbət mövzusu da əsərin əsas süjet xəttində dayanır. Analığı Südəbənin Səyavuşa olan sevgisi, hikkəsi və Səyavuşun Firəngizə olan məhəbbəti əsərdə mühüm yerlərdən birini tutur.

Səyavuşun səyi nəticəsində əfv edilən Südəbəni Kavus da tədricən bağışlamaq əzmindədir: hətta ona inanır. Südəbənin təhriki ilə Kavus Səyavuşun vətənə xəyanət etdiyini düşünür. Səyavuş böhtanlardan yaxa qurtarmaq üçün Turana dayısı Əfrasiyabın yanına yollanır. Səyavuşun dayısına sığınması illərlə düşmənçilik edən ata və dayısını da İran – Turan qarşıdurmasını alovlandırır. Səyavuş qətlə yetirilir. Südəbənin hiyləsi, Kavusun inamsızlığı, eyni zamanda saray münaqişələri, hakimiyyət uğrunda müharibələr Səyavuşun acı taleyinə tuş gəlir. İstər Firdovsinin “Rüstəm və Söhrab” rəvayətində, istərsə də Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poemasında Söhrab atası Rüstəm tərəfindən öldürülür. Hər iki əsərdə atanın bilmədən oğlunu qanına qəltan etdiyi səhnə qələmə alınmışdır. Eyni ilə Hüseyn Cavidin “Səyavuş” faciəsində Südəbənin hiyləsinə inanan ata oğlunu qurban verir. Bu əsərlərdə mövzusu İran-Turan müharibələrindən götürülmüş, lakin bu əsərlərin ümumi qaynağı Firdovsinin “Şahnamə” epopeyası olmuşdur. Lakin onların müxtəlif dövrlərdə yazılmasına baxmayaraq, müəlliflərin eyni fikirdə və eyni əqidədə olmaları ədəbi faktını da müəyyənləşdirmək mümkündür. Əsərlərin qəm, qüssə, kədər notları ilə yüklü olması, gənc pəhləvanların öldürülməsi, hər iki qəhrəmanın da bilavasitə

ataları tərəfindən öldürülməsi, eləcə də xəyanət və iftiraya uyması ingilis şairi və tənqidçisi Mətyu Arnoldla dahi Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavid yaradıcılığında paralellərin müəyyənləşdirilməsinin ümumi konturlarıdır. Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması ilə Hüseyn Cavidin “Səyavuş” dramı arasında müqayisələr aparılması bu mühakimələri söyləməyə əsas verir. Hər iki ədibin yaradıcılığında xüsusi yeri ilə seçilən və dahi İran şairi Firdovsinin “Şahnamə”si əsasında yazılmış qeyd etdiyimiz əsərlərin ideya-bədii təhlili hər iki yazarın “Şahnamə”dən bəhrələndiyini göstərir.

Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” adlı poemasının Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sindəki kiçik sərlövhə ilə təqdim olunan “Söhrab” adlı hissəsi arasında ata-oğul (Rüstəm-Söhrab) qarşıdurmasının paralelləri açıq aydın görünür. Həmin hissədə ata-oğul döyüşündə faciəli sonluq aşağıdakı poetik misralarda təqdim olunmuşdur:

*“...Necə qıydın, ey qaniçən, canıma?
Boyandı iti xəncərin qanıma!...
Bu ordu içində gedər bir nəfər,
Verər Rüstəmi-Zala mütləq xəbər
Ki, Söhrab səni axtarıb hər zaman,
O namərd əlində ölüb, verdi can!” [26, s. 317]*

Heç şübhəsiz ki, “Şahnamə”nin bu hissəsində ata-oğul döyüşünün oxucu ürəyini didib parçalayan, düşündürən ən vacib məqamlardan biri olan oğul Söhrabın ölüm ayağındakı səhnəni Mətyu Arnold poemasının süjet xəttinə olduğu kimi köçürməyə də, bu haqda dərinlən düşünmüşdü. Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sində həmin poetik misralar aşağıdakı kimidir:

*“Qoşundan ucaldıqda bu həmhəmə,
Dilə gəldi Söhrab, dedi Rüstəmə:
Mənim ki, belə çatdı ömrüm başa!*

*Oxu türklərin də toxundu daşa!
Çalış, onlara qarşı ol xeyirxah,
Qoşun tökməsin Turana padişah!”* [28, s. 319]

Qeyd edək ki, M.Anroldun poemasındakı ata-oğul qarşıdurması bilavasitə Firdovsi “Şahnamə”sindən gəlsə də, sənətkar onu Firdovsidən fərqli şəkildə işləyərək, müəllif ideyasını Söhrab obrazında təcəssüm etdirmişdir. Başqa sözlə, Ə.Firdovsi də Rüstəm qəhrəmanlıq kodeksini pozaraq, öz oğlunu namərdcəsinə öldürsə də, o, İran etnik-teokratik ənənəsinə sadıq qalaraq, milli qəhrəman statusunda bütün hallarda Rüstəmi ideallaşdırmışdır. Halbuki Söhrab ilk döyüşdə ona qalib gəlsə də, rəqibini (Rüstəmi) öldürmür. Rüstəm isə ona aman vermir. Epik dastan ənənəsinin tipoloji qanunları baxımından Söhrab *qəhrəman* qütbünü, Rüstəm *antiqəhrəman* qütbünü təmsil edir. Bu iki qəhrəmanın qarşıdurmasında Söhrab mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi halda, Rüstəm antimənəvi dəyərləri təmsil edir: o, Söhrabın alicənablığının qarşısına özünün, sadəcə, namərdliyini qoyur. Söhrabla Rüstəmin savaşı epik ənənə kontekstindən yanaşsaq, onlardan birini hökmən qəhrəman, o birini isə antiqəhrəman kimi qəbul etməliyik. Bu epos poetikasının qanunauyğunluğudur: dastan binar oppozisiyalar əsasında qurulur. *“Binar (ikili) oppozisiyalar dastan düşüncəsinin təsvir materialını əhatə edir. İki qütbü, üzü ilə qavranan dünya düşüncədə ikiüzlü strukturu verir. Həmin ikiüzlü struktur epik mətdə, konkret olaraq, dastanda da özünün ikiüzlü stukturunu saxlayır”* [15, s. 129] – deyən prof. Məhərrəm Cəfərli Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası ilə bağlı başqa bir əsərində göstərir ki, *“istər məhəbbət dastanları, istərsə də ümumiyyətlə, dastanların obrazlar sistemi iki qarşı duran obrazın ətrafında təmərküzləşir: qəhrəman və onun antoqonisti. Antoqonist elmdə antiqəhrəman da adlandırılır”* [15, s. 129]. Alimə görə, bu qarşı duran obrazların necə adlanmasından asılı olmayaraq, xüsusilə arxaik epik tekstlərdə qəhrəman və antiqəhrəmanın semantik sahələri və bu sahələri təşkil edən, dolduran obrazlar çox aydın şəkildə görünür. Eləcə də məhəbbət dastanlarındakı obrazlar üçün konsentrasiya mərkəzləri qəhrəman və antiqəhrəmandır [16, s. 127].

M.Cəfərli Azərbaycan dastanlarının struktur poetikasına dair monoqrafiyasında Qəhrəman – Antiqəhrəman qarşıdurma sxeminin ilkin mifik-kosmoloji düşüncə modelində aşağıdakı antitezləri simvollaşdırdığını göstərmişdir:

QƏHRƏMAN	ANTIQƏHRƏMAN
Kosmos	Xaos
Yaxşı	Yaman
Gözəl	Çirkin
Göy	Yeraltı
Yer	Yeraltı və s. [14, s. 139].

Ə.Firdovsidəki Söhrabın Rüstəm tərəfindən namərdcəsinə öldürüldüyü səhnəyə görkəmli folklorşünas alimin yuxarıdakı fikirləri kontekstində yanaşdıığımızda kosmik epik dəyərlərin daşıyıcısı olan Söhrabın birmənalı şəkildə qəhrəman qütbünü, Rüstəmin isə antiqəhrəman qütbünü təmsil etdiyini görürük. Lakin Ə.Firdovsi əsərində Rüstəmi qəhrəman kimi tərənnüm etmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu yanaşma – Rüstəmin İran etnosunun qəhrəmanlıq idealının daşıyıcısı kimi təqdim olunması İran – Turan etnik-siyasi qarşıdurması ilə bağlı olmuşdur. Rüstəm İran qəhrəmanı kimi həmin etnosun şairi olan Ə.Firdovsinin də milli qəhrəmanı idi. O, Söhrabın faciəvi taleyinə nə qədər ağlasa da, yenə də qəhrəmanlıq çələngini Rüstəmə vermişdir. Çünki Rüstəm bütün davranışları ilə Ə.Firdovsinin milli-etnik düşüncələrinin, İran qəhrəmanlıq ruhunun simvolu idi. Mətyu Arnoldun əsərində isə Söhrab bir faciə qəhrəmanıdır və ədib onu öz bədii idealının təcəssüm vasitəsinə çevirmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, Söhrab-Rüstəm münasibətlər modelinin M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid traktovkalarını İran-Turan etnik-mədəni, siyasi-kulturoloji kontekstlərindən kənarında götürüb təhlil etmək fayda verməz. Burada maraqlı trixotomik model alınır:

Ə.Firdovsi ----- M.Arnold ----- H.Cavid

Bu modeldə Ə.Firdovsi – İrançılıq, H.Cavid – Turançılıq ideyasını tərənnüm etdiyi halda, M.Arnold onların ikisinin arasında neytral mövqe tutmuş kimi görünür. Bu da təbiidir. Çünki Ə.Firdovsi qatı bir İrançı, H.Cavid qatı bir Turançı (türkçü) olduğu halda, M.Arnold nə İrançı, nə də türkçü idi. Əlbəttə, Ə.Firdovsinin irançılığı

ilə H.Cavidin turançılığını keyfiyyət baxımından bir-biri ilə eyniləşdirmək olmaz. Ə.Firdovsi irəlində ayrıca toxunacağımız kimi, türkcə nifrət bəsləyən və bunu “Şahnamə”də açıq-aydın şəkildə büruzə verən bir irançı idisə, H.Cavid bir turançı kimi heç vaxt İran etnosuna nifrətlə yanaşmamış, əksinə Şərqi tarixini yazmış İran və Turan etnosları arasındakı münasibətləri məhəbbət, dostluq konseptləri baxımından bədiiləşdirmişdir.

Məsələyə yanaşmada epos kontekstini heç vaxt arxa plana keçirmək olmaz. Belə ki, Ə.Firdovsinin “Şahnamə”si bütün bədii-estetik əzəməti ilə İran tarixi haqqında əzəmətli dastandır. Lakin bu dastan yalnız İran haqqında deyil, iranlı müəllifin gözü ilə həm də Turan haqqında dastandır. Yəni Ə.Firdovsinin “Şahnamə”si fars-türk münasibətlərinin epik materiallar əsasında təsviridir. Buna görə də “Şahnamə”yə yalnız İran eposu əsasında yazılmış əsər kimi deyil, həm də qədim türk eposu əsasında yazılmış əsər kimi yanaşmaq daha düzgün olardı. Əsərin müəllifi Ə.Firdovsi qatı millətçi fars düşüncə sahibi olsa da, onun bu əsəri həm də türklərin mifoloji tarixindən bəhs edir. Bu baxımdan elə hesab edirik ki, “Şahnamə”də Rüstəm və Söhrab haqqında olan dastan öz kökləri ilə həm də türk dastançılıq ənənəsini əks etdirir. Belə olmasa idi, Rüstəm-Söhrab süjetinin əsasında duran ata-oğul konfliktini qədim türk eposunun bütün tarixi boyunca aktual olan ata-oğul konfliktini ilə bu qədər yaxından səsələməzdi. Biz bunu qədim türk eposunun mühüm qolu olan “Oğuznamə” dastanlarında, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud”da və “Koroğlu” dastanında yaxından müşahidə edə bilirik. “Koroğlu” dastanında Koroğlu ilə onun oğlu (həmin oğlan dastanının Vəli Xulufu variantında – Qurdoğlu, Məmmədhüseyn Təhmasib variantında – Kürdoğlu adlanır) arasındakı münasibətlər final hissəni çıxmaq şərti ilə “Şahnamə”dəki Rüstəm-Söhrab xətti ilə üst-üstə düşür.

Dastanda deyilir ki, Koroğlu cavan vaxtlarında Dərbənd paşası Ərəb paşanın Möminə xanım adında çox gözəl bir qızının olduğunu eşidir və onun dalınca gedir. Dərbənd paşası onu xoş qarşılayır. Koroğlu Möminə xanımı ondan istəyir. O, Möminə ilə evlənir. Bir müddətdən sonra Çənlibelə qayıtmaq niyyətində olur. Lakin Möminə onunla getmək istəmir. Koroğlu yola düşəndə bir bazubənd (qolbaq) çıxarıb ona verərək deyir: *“İndi ki, sən getmirsən, onda al bu bazubəndi, saxla! Əgər qızım*

oldu, satıb xərclik edərsən, yox, əgər oğlum oldu, bağlarsan qoluna, gəlib mənə tapar” [37, s. 345].

Koroğlunun oğlu anadan olur. On səkkiz yaşına çatan oğlan atasının Koroğlu olduğundan xəbər tutur, anasından bazubəndi alaraq, Çənlibelə yollanır. Bir çox macəradan sonra ata və oğul bir-birini tanımayıb üç dəfə vuruşur. Əvvəlcə oğul ataya iki dəfə qalib gəlir, üçüncü qarşılaşmada Koroğlu oğluna qalib gəlib eynilə Rüstəm kimi onu öldürmək istəyir. Lakin Koroğlunun xanımı Nigar onun namərdlik etməsinin qarşısını alır: *“O səni iki dəfə yıxıb, kəsməyib. Sən onu bir dəfə yıxıb kəsirsən? Heç bu namərdlik Koroğlu adına yaraşarmı?” [37, s. 363].*

Dastanın bu qolunun bütün variantlarında ata ilə oğulun qarşılaşması onların qovuşması ilə başa çatır [78, s. 378]. Vəli Xulufu variantında Koroğlunun oğlu Qurdoğlu da, anası Mömin xanım da Çənlibelə gəlib, burada yaşamağa başlayırlar [38, s. 129].

Qeyd edək ki, tipologiyasına görə qəhrəmanlıq dastanı olan “Koroğlu” dastanında bütün qarşıdurmaların, savaşların mənəvi-əxlaqi əsasını Mərd-Namərd savaşı təşkil edir. Bu cəhətdən, dastanının nəinki bu qolunda, eləcə də bütün qollarında mərdlik dəyərlərini bir qəhrəman olaraq Koroğlu təmsil edir. Dastanda həmin dəyərlərin daşıyıcısı olan bütün obrazlar “qoç igid” adını daşıyırlar. Koroğlu da qoç igiddir. Dastanın “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda Koroğlu qoç igid olmağın şərtlərini belə sıralayır:

“Sənə deyim qoç igidin nişanın:

Aça yağılara meydan gərəkdi.

Nərə çəkib atlanda ortaya

Qaça qabağında düşman gərəkdi.

Təslim deyib qəniminə etməyə,

Əcəl çağı yoldaşından dönməyə,

Düşman qabağında heç vaxt sinməyə,

Meydanlarda qızmış aslan gərəkdi.

*Qoç Koroğlu meydan açıb oyunu,
Namərd sinəsinə çəkər düyünü,
Ac qurdlardan saldırmağa qoyunu
Qurd ağızlı qoçaq oğlan gərəkdi” [36, s. 171].*

Koroğluşunas prof. Yeganə İsmayılova bu şeir əsasında qoç igid olmağın şərtlərini belə sistemləşdirmişdir:

- “1) Qoç igid yağılara meydan açmalıdır;*
- 2) Qoç igid düşmən üstünə gedəndə dəli nəərə çəkməlidir;*
- 3) Qoç igid düşməni qabağına qatıb qovmalıdır;*
- 4) Qoç igid heç vaxt düşməyə təslim olmamalıdır;*
- 5) Qoç igid ölüm təhlükəsi olsa belə, yoldaşını atmamalıdır;*
- 6) Qoç igid düşmən qabağında heç vaxt əyilməməlidir;*
- 7) Qoç igid meydanlarda qızmış aslan kimi döyüşməlidir.*

Koroğlu igidliyin qalan üç şərtini şeirin sonuncu bəndində bilavasitə özü ilə əlaqələndirir. Yəni qoç igid:

- 8) Koroğlu tək özünü düşmən qabağında öyməlidir;*
- 9) Koroğlu tək namərd sinəsinə düyün (dağ) çəkməlidir;*
- 10) Koroğlu tək qurd ağızlı qoçaq oğlan olmalıdır” [31, s. 109-110].*

Nigar xanımın iki dəfə öz oğluna məğlub olmuş, üçüncü dəfə hiylə ilə onu yıxmağı bacaran Koroğluya namərdlik etməməsi haqqındakı xəbərdarlığı məhz bu “qoç igid” kodeksinə əsaslanır. Çənlibeldə dəlilərin anası statusunda olan Nigar xanım həm bir ağbirçək, həm də ulu ana kimi igidlik əxlaqının qoruyucusudur. O, bir türk qadını kimi, mərdlik qanunlarını pozmağı heç öz ərinə də güzəştə getmir və onu namərdlik etməkdən dayandırır. Ə.Firdovsinin Rüstəmi isə kəmfürsətlik, namərdlik edərək, Söhrabı şərəfsizcəsinə öldürür. Bu cəhətdən, qədim Oğuz-Türk epos qəhrəmanı Koroğlu ilə qədim İran epos qəhrəmanı Rüstəm bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Lakin bununla yanaşı elə hesab edirik ki, bu iki qəhrəmanı birləşdirən cəhətlər də vardır:

1. “Şahnamə”də təsvir olunmuş İran-Turan müharibələri fars və türk etnoslarının minillikləri əhatə edən tarixini əks etdirir. Bu cəhətdən, istər “Şahnamə” və “Koroğlu”da bir-birini “təkrarlayan” ata-oğul konflikti, istərsə də Koroğlu və Rüstəm obrazlarının oxşarlığı fars və türk epos əlaqələrini inikas edir.

2. Koroğlu ilə Kürdoğlu/Qurdoğlu arasındakı döyüşdə Koroğlu da eynilə Rüstəm kimi oğlunu öldürmək istəyir. Lakin son anda onu Nigar xanım dayandırır. Bu baxımdan, Koroğlu ilə Rüstəm obrazları bir-biri ilə birləşir: yəni Koroğlunun öz oğlunu öldürməməsi onun öz iradəsi ilə deyil, Nigar xanımın iradəsi ilə baş verir. Bu da bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, “Koroğlu” dastanı ilə “Şahnamə” arasında oxşarlıq qədim fars-türk epos əlaqələrini özündə əks etdirir.

Əlbəttə, etiraz oluna bilər ki, “Koroğlu dastanı orta əsrlərə aiddir, onun fars-türk epos əlaqələrinin ən qədim dövründə mövcud olub-olmaması haqqında dəqiq bilgiler yoxdur. Lakin bu cəhət fars-türk epos əlaqələrinin üzərinə kölgə salmır. Belə ki, Azərbaycan dastançılığında “Koroğlu” dastanına qədər “Oğuznamə” qəhrəmanlıq dastanı ənənəsi olmuşdur. Bu cəhətdən, tədqiqatçılar Koroğlu obrazı ilə mifik Oğuz kağan obrazı arasında əlaqələr olduğunu aşkarlayaraq, Koroğlu obrazının arxetipini Oğuz kağan obrazının təşkil etdiyini göstərmişlər. Koroğluşünas alim Elçin Abbasov bu iki obraz arasında aşağıdakı bağlılıqları müəyyənləşdirmişdir:

1. İkisinin də demonik görkəmli olması;
2. İkisinin də tanrı oğlu mifi ilə bağlılığı;
3. İkisinin də iki arvadlı olması;
4. İkisinin də fateh olması;
5. İkisinin də öz ataları ilə qarşıdurması (Oğuz-Qaraxan; Koroğlunun günahı üzündən atasının kor qalması);
6. İkisinin də atının itməsi;
7. İkisinin də peyğəmbərlik, cadugər-şaman keyfiyyətlərinə sahib olması;
8. İkisinin də mifik mədəni qəhrəman funksiyasını yerinə yetirməsi;
9. İkisinin də müdrik məsləhətçiyə sahib olması [1, s. 97-98].

Qeyd edək ki, E.Abbasovun sadaladığı oxşarlıqlar içərisində beşinci maddə diqqəti xüsusilə cəlb edir və belə hesab edirik ki, həmin maddə Oğuz-Koroğlu

transformasiyasının əsasında müəyyənləşdirilmişdir. E.Abbasova görə, hər iki obraz öz ataları ilə qarşıdurmaya girir. Belə ki, “Oğuznamə” dastanının müsəlman versiyalarının istisnasız olaraq hamısında Oğuz xan öz atası Qara xanı öldürür. Konfliktin əsasında dini qarşıdurma dayanır. Anadan Allahın iradəsi ilə müsəlman doğulan Oğuz atası Qara xan kimi kafir olmaq istəmir. Oğuz xan “Oğuznamə” eposu variantların əksəriyyətində atası Qara xanın gözünü kor edərək öldürür:

XIV əsr tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Oğuzun öz atasını öldürməsi təsvir olunmuşdur [51, s. 18].

XVI əsr müəllifi Salar Babanın “Oğuznamə”sində də Oğuzun öz atasını sadəcə öldürməsi təsvir olunmuşdur [66, s. 96].

XVIII əsr sənətkarı Əndəlib “Oğuznamə”sində isə bu cür ölüm səhnəsi yoxdur [65, s. 106].

XIII-XIV əsrlərə aid “Mənzum oğuznamə”də Oğuz öz atasının gözünü oxla kor edir:

*“Oquzqa y(a)ratqan yarı birdi kör,
Atası közini kim oq qıldı kör.
Bir oq zahm(i) birlə Q(a)ra xan közi
Cəhənnəmqa bardı qalib bu sözi”* [42, s. 22].

XVI əsr tarixçisi Hafız Tanış Buxaridə Oğuzun öz atasının gözünü kor etməsi, öldürməsi astronomik metaforalarla təsvir olunmuşdur: *“Onun qılıncının vahiməsindən hətta şirlərin öz meşəsində gizləndiyi, onun iti uçan oxunun vahiməsindən qartalların ucalarda uçduğu Oğuz xan bir neçə silahdaşı ilə kafirlərə hücum etdi. Oğuz yer üzündən göy üzünə qədər tozanaq qaldıraraq, Günəşin gözünü tozla doldurdu”* [72, s. 57].

XVII əsr müəllifi Əbülqazi Bahadır xanın “Oğuznamə”sində də Qara xanın gözünün kor edilməsi epizodu var: *“Döyüş vaxtı Qara xanın başına ox batdı, kim onu atmışdı, bilinmir. Qara xan həmin yaradan öldü”* [21, s. 55; 63, s. 4].

Oğuz xanın öz atası Qara xanın gözünü kor etməsi onu status baxımından Koroğlu ilə tam eyni mənə sırasına qoyur:

Koroğlu ----- **korun** (kor edilmiş Alı kişinin) **oğlu**;

Oğuz xan ----- **korun** (kor edilmiş Qara xanın) oğlu.

Beləliklə, Koroğlu obrazını qədim türk epos qəhrəmanı Oğuz kağanın Orta əsrlərdəki transformativ davamı hesab etmək olar. “Şahnamə” dastanında əks olunan türk epos ənənələri isə qədim “Oğuznamə” dastanı dövrünə aiddir. “Şahnamə”də yer alan ata-oğul konflikti, yuxarıda verdiyimiz nümunədən gördüyümüz kimi, “Oğuznamə”nin əsas motivlərindən biridir.

Lakin “Şahnamə”dəki ata-oğul konflikti yalnız “Koroğlu” dastanı ilə yaxından səsləşmir, biz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda bu səsləşməni hətta eyniyyət şəklində müşahidə edirik: “Şahnamə”də ata öz oğlunu öldürdüyü kimi, “Dədə Qorqud” dastanının birinci boyunda da ata öz oğlunu öldürür.

Eposun “Dirşə xan oğlu Buğac xan” boyunda deyilir ki, Dirşə xanın övladı yox imiş. O, çoxlu ehsan verir, yaxşılıqlar edir, nəhayət, nəzir-niyazla oğlu Buğac anadan olur. Buğac böyüyüb on altı yaşına çatır, igidlik göstərir. Dirşə xanın qırx igidi ona paxıllıq edir. Onlar belə hesab edirlər ki, Buğacın öz atasının taxtına oturması ilə onlar imtiyazlarını itirəcəklər. Ona görə də Dirşə xana oğlu haqqında çoxlu böhtanlar söyləyirlər. Buğac, guya ki, ağsaqqal-ağbirçəkləri təhqir edir, elin qız-gəlininə, hətta öz anasına sataşır. Onlar Dirşə xana məsləhət verirlər ki, oğlunu ova aparsın və orada öldürsün. Qocalmış, ağı azalmış Dirşə xan onların hiyləsinə inanır və ov zamanı oğlunu öldürür:

“Oğlan keyiki qovarkən babasının öñindən gəlüb-gedərdi. Dirşə xan Qorqut sınırlı qatı yayın əlinə aldı. Üzəngüyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki dalusunun arasında urub-cıqdı, yıqdı. Uc toqundı, alca qanı şorladı, qoynı doldı. Bədəvi atının boynun qucaqladı, yerə düşdi” [35, s. 37-38].

Göründüyü kimi, hadisələr fərqli olsa da, semantik mahiyyət eynidir: Rüstəm də, Dirşə xan da öz oğlunu öldürürlər. Buraya Koroğlunun da öz oğlunu öldürmək niyyətində olmasını əlavə etsək, dairə qapanır: “Şahnamə” qədim Oğuz eposu “Oğuznamə ilə bağlı olduğu kimi, “Koroğlu” dastanı da “Dədə Qorqud” dastanının

Orta əsrlərdəki davamıdır. Nizami Cəfərov bu haqda yazır: *“Koroğlu” ilə “Dədə Qorqud” arasında elə qırılmaz semantik-struktur əlaqə vardır ki, həmin əlaqəni etiraf etmədən Azərbaycan “Koroğlu”sunun nəinki genezisini, heç tipologiyasını da müəyyənləşdirmək mümkün deyildir*” [18, s. 123].

Deyilənlər təsdiq edir ki, Ə.Firdovsi, M.Arnold və H.Cavid ardıcılığındakı ata-oğul konfliktini təkcə (sırf) bədii hadisə kimi dəyərləndirmək olmaz. M.Arnoldun bu konfliktə yanaşması bədii-estetik xarakter daşdığı halda, Ə.Firdovsnin yanaşması etnoepik, etnoteokratik idealları əks etdirir. H.Caviddə də etnoepik idealların təcəssümünü görürük, lakin o, öz yanaşmasında Firdovsinin milli düşmənçilik ideyasından tamamilə uzaqda duran humanist kimi çıxış edir.

Mətyu Arnoldun poetik təfəkkürünün tarixi hadisələr zəminində İran-Turan münasibətlərinə realist baxışı xüsusilə diqqəti çəkir. Onu demək kifayətdir ki, o, *“Söhrab və Rüstəm”* poemasında Azərbaycan adını dəfələrlə çəkərək bu yerin, məkanın vaxtı ilə Turan ölkəsi kimi tanındığını söyləmişdir. Akademik Nizami Cəfərov *“Qədim türk ədəbiyyatı”* adlı müntəxabat-tədqiqatının bir yerində yazır: *“Ə.Firdovsi “Şahnamə”ni yazarkən İran mədəniyyəti ilə yanaşı, türk mənbələrindən də istifadə etmişdir. Ə.Firdovsiyə, haqqında söhbət gedən mövzuda əsər yazmağı sifariş verən türk hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi həmin mövzunu türklər üçün şərəf gətirən hadisələrdən bəhs etdiyini bildirdi. “Şahnamə” müəllifinin insanpərəst mövqe tutduğunu gördükdə isə qəzəblənmiş, şairi mükafatlandırmaqdan tamamilə təbii olaraq imtina etmişdir*” [19, s. 28].

Qeyd edək ki, N.Cəfərovun bu fikri mövzumuz baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sultan Mahmud Qəznəvinin *“Şahnamə”*nin antitürk ruhuna, onda türklərin İran-Turan tarixinin üz qarası, bəşəriyyətə bədbəxtlik gətirən şər qüvvə kimi təqdim olunmasına görə Firdovsiyə qəzəblənməsi, ona vəd olunmuş mükafatı təhqiramiz mükafatla əvəz etməsi rəvayətlənmiş gerçək tarixdir. Sultan Mahmud Qəznəvi türk qürurunu şərəflə daşıyan bir hökmdar idi və o, türk etnosunun belə təhqir olunmasına, təbii ki, dözə bilməzdi. Ona görə əmr edir ki, Ə.Firdovsiyə əsərin hər beytinə vəd olunmuş bir qızıl pul əvəzinə, bir mis pul versinlər. Yəni bu, Sultan Mahmud Qəznəvinin ədəbiyyata, poeziyaya olan münasibəti yox, ədəbiyyatı, şeiri, sənəti

antibəşəri, antihumanist məqsədlərin alətinə çevirən, ürəyi ərəblərə və türklərə nifrətlə alışıb-yanan Ə.Firdovsiyə olan münasibətin ifadəsi idi. Ə.Firdovsi ərəblərin və türklərin fars-sasani dövlətçilik ənənəsini süquta uğratmalarının heyfini öz əsərində türkləri şər, qara qüvvə kimi təsvir etməklə aldığı kimi, Sultan Mahmud Qəznəvi də onun bu təhqirinin heyfini bu cür almışdır. Burada ən diqqət çəkən məqam Sultan Mahmud Qəznəvinin Ə.Firdovsiyə cavabının tarixin yaddaşına yazılmasıdır. Ə.Firdovsi ərəbləri və türkləri şər kimi təqdim etməklə onları dünya üzündə əbədi olaraq rüsvay etmək istəmişdir. O, buna nail olmuş, dünyada məşhur olan əsərində ərəblərə və türklərə olan nifrətinə abidə qoymuşdur. Lakin ən maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, “Şahnamə” ədəbiyyatın yaddaşında yaşadığı kimi, Sultan Mahmud Qəznəvinin də öz türk qürurunu qorumaq üçün Ə.firdovsinin təhqirinə verdiyi cavab da ədəbiyyatın yaddaşında yaşamaqdadır.

“Şahnamə”də Ə.Firdovsinin ərəblərə və türklərə olan nifrəti onun sırf şəxsi maraqlarının ifadəsi olmayıb, geniş milli-ideoloji, ictimai-siyasi əsaslara söykənir. Başqa sözlə, Ə.Firdovsinin ərəblərə və türklərə olan münasibəti şübiyyə adı altında iki əsrlik tarixi ideologiyayı ifadə edirdi. Ərəbşünas alim, prof. Aida Qasımovanın tədqiqatlarından aydın olur ki, şübilik İslam tarixində ərəb təəssübkeşliyinə qarşı yönəlmiş bir hərəkət kimi tanınmışdır. Hərəkət İslama tapınmış qeyri-ərəblər, xüsusilə farslar arasında yayılıb, öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. İstər Risalət dövründə, iatərsə də Raşidi xəlifələr zamanında dini ümmət anlamı etnik təmayülləri kölgədə qoyduğundan bütün müsəlmanlar özlərini bərabər bilir, etnik ayrı-seçkilik hiss etmirdilər. Lakin Əməvilər dövründə vəziyyət dəyişdi. Fütuhət və bunun nəticəsində xilafətin mühüm şəhərlərinə ərəb olmayanların axışıb dolması, İslamı qəbul edib əsirlikdən qurtulmuş “məvalı” adlanan toplumun daim artması qarşısında Əməvilər ərəb milli kimliyini qorumaq yolunu tutub, irqi-etnik ayrı-seçkiliyə rəvac verdilər. Təbii ki, bu vəziyyət əks cəbhəni, yəni ərəb olmayan başqa xalqların nümayəndələrini narahat etməyə bilməzdi [39, s. 399].

Farslar bu prosesdə xüsusilə fəallıq edirdilər. Onların ərəblərə qarşı olan anti-şübu münasibətinin əsasında Sasani dövlətinin ərəb işğalı ilə süquta uğraması dururdu. A.Qasımova yazır ki, “*şüubu və antişüubui əhval-ruhiyyəsi ərəb və fars*

ədəbiyyatlarında uzun müddət özünü göstərmişdir. Bu mövzu farslar üçün daha ağırlı idi. Çünki ərəblər onların əsrlər boyu davam etmiş dövlətlərini yer üzündən silib, özlərini əzilən xalq səviyyəsinə salmışdılar. İllər boyu davam edən İran-Bizans müharibələri bu iki imperiyanı, xüsusilə Sasani xanədanını taqətdən salıb, onları ərəb fütuhətə qarşısında zavallı bir vəziyyətə gətirmişdi” [39, s. 400].

Sonrakı qaynaqlarda Sultan Mahmud Qəznəvinin Firdovsiyə boyun olduğu qonorarı təhqiramiz ölçüdə verməsinin hökmdarın şairə, ədəbiyyata, sənətə qiymət verməməsi şəklində təfsir olunma halları da vardır. Məsələn, müasir dövrümüzdə bir sıra ədəbiyyatşünas alimlər, o cümlədən də Mübariz Əlizadə Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sindən söhbət açarkən Sultan Mahmudun “Şahnamə” əsərinə görə vəd etdiyi ənami şairə verməyib, namərdlik etdiyini söyləmişdir [25, s. 7].

Lakin tarixi həqiqətin bu cür təhrif olunmasına baxmayaraq, əslində, Sultan Mahmud Qəznəvinin maliyyə və siyasi qayğısı altında öz əsərini yazan Ə.Firdovsinin onu himayə edən hökmdarın türk kimliyini təhqir etməsi nankorluqdan başqa bir şey deyildi. Bu, bir tarixi faktdır ki, ərəb şübiyyə ideologiyasının təsiri altında aşağılıq kompleksi yaşayan farslara əl uzadan, onların mədəni kimliyini özünə qaytaran məhz Sultan Mahmud Qəznəvi idi.

Şərqşünas Kamil Hüseynoğlu (Allahyarov) fars dilinin Şərqi hakim poeziya dilinə çevrilməsinin səbəblərindən danışarkən göstərir ki, ərəb istilasından sonrakı VIII-X əsrlərdə Şimali Afrikadan Orta Asiyaya qədər uzanan böyük bir ərazidə məskunlaşan əksər xalqlar öz elmi, ədəbi və tarixi əsərlərini ərəb dilində yazırdılar. *“Ərəb xilafətinin zəifləməsindən istifadə edən Mahmud Qəznəvi (971-1030) X əsrin sonunda Xorasanda və Şərqi İranda ərəb dilini bu imtiyazlardan məhrum edərək, fars dilini dövlət və təhsil dili elan etdi” [29, s. 585].* Bundan sonra ərəb dili dini, fəlsəfi və tarixi əsərlərin yazılmasında öz mövqeyini saxlaya bilsə də, poeziya sahəsində öz yerini fars dilinə verir. Artıq həm fars şairləri, həm də bu regionda məskunlaşmış digər xalqların şairləri öz əsərlərini daha ərəb dilində deyil, fars dilində yazmağa başlayırlar.

Göründüyü kimi, əsl həqiqət bundan ibarətdir ki, Ə.Firdovsiyə və digər fars şairlərinə öz ana dilində – fars dilində yazmaq hüququnu məhz türk hökmdarı Sultan

Mahmud Qəznəvi qismət etmişdir. Bu, Mahmud Qəznəvinin simasında bütün türk etnosunun ədəbiyyata sənətə, humanizmə, insan haqlarına, başqa xalqların milli hüquqlarına olan münasibətinin parlaq və inkar olunmaz nümunəsidir.

Ə.Firdovsi bir türk hökmdarının farslara etdiyi misilsiz tarixi yaxşılığa eynilə öz milli qəhrəmanı Rüstəm kimi nankorluq və kəmfürsətliliklə cavab verdi: Rüstəm anası türk olan Söhrabı şərəfsizcəsinə öldürdüyü kimi, Ə.Firdovsi də Türk etnosunun Fars etnosuna etdiyi tarixi xidmətə xain münasibət bəsləyərək türkləri öz əsərində şər qüvvə kimi təqdim etdi.

Tarixin yaddaşında daha bir belə fars-türk münasibəti Nizami Gəncəvi ilə ona “Leyli və Məcnun” əsərini yazmağı sifariş verən Şirvanşah Axsitan arasında baş vermişdir. O, Nizami Gəncəviyə yazdığı məktubunda bu əsəri türk ruhundan uzaq etməyi tapşırıraq deyir:

*“Türk sifətlilik bizim sifətimiz deyil,
Türksayağı söz bizə yaraşmaz.*

*Yüksək nəsildən törəyən adamın
Sözləri də yüksək olmalıdır” [45, s.52].*

Başdan-başa etnik eqoizm ruhuna köklənmiş bu sözlərdə fars millətçiliyinin bütün əsas xüsusiyyətləri ifadə olunmuşdur. Türkcə nifrət bu millətçiliyin əsas sütunlarından birini təşkil edir. Ancaq Axsitanın sözlərində “Türk sifətlilik bizim sifətimiz deyil” fikri, bircə, fars eqoziminin tərənnümündən daha çox, onun ifşasına xidmət edir. Axsitan ifadə edir ki, doğrudan da biz “türksifətli” ola bilmərik. Çünki o, bir eqoist və kəmfürsət fars millətçisi kimi heç vaxt humanitar milli-etnik düşüncənin daşıyıcısı olan Sultan Mahmud Qəznəvinin səviyyəsinə yüksələ bilməzdi. Bu cəhətdən, biz belə bir həqiqəti etiraf etməli (daha doğrusu, konstataasiya etməli) oluruq ki, fars şübiyyə düşüncəsi istər onun görkəmli şairinin (Ə.Firdovsinin), istərsə də hökmdarının (Axsitanın) nümunəsində həmişə antitürk mövqeyini təcəssüm etdirmişdir.

K.Hüseynoğlu Şirvanşah Axsitanın öz məktubunda Mahmid Qəznəvinin Ə.Firdovsini qonorarını verməməsi məsələsinə toxunması, yəni Nizami Gəncəviyə gümüş yox, qızıl pul verəcəyini vəd etməsi haqqında yazır: *“Sözsüz ki, burada şahın Sultan Mahmud Qəznəvi ilə Firdovsi arasında olmuş əhvalata işarə etməsini Nizami anlamaya bilməzdi, çünki o zaman bu əhvalat çox geniş yayılmışdır. Sultan Mahmud gözləyirmiş ki, İran-Turan əfsanələrindən dastan düzəltməyi boynuna götürən Firdovsi öz əsərlərində turanlıların da igidliyini, qəhrəmanlığını vəsf edəcəkdir. Ancaq əsərdə turanlıların mənfi obraz kimi təsvir edilməsini görəndən sonra mənşəcə türk olan Sultan Mahmud Firdovsinin qonorarını qızıl pulla deyil, gümüş pulla ödəmişdir”* [29, s. 590].

Təbii ki, humanist əqidəyə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz türk kimliyi ilə fəxr edən, “törki”ni, yəni “türklüyü” “Xəmsə”nin bütün məsnəvilərində bədii-estetik kateqoriya kimi tərənnüm edərək [43; 44; 45; 46; 47], bu anlayışı dünya bədii düşüncə tarixinə daxil edən Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”da və digər əsərlərində bunun cavabını şahənə şəkildə vermişdir. Tədqiqatçıların yekdilliklə qeyd etdiyi kimi, o, Leyli obrazını tam bir türk elat qızı kimi yaratmışdır.

Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvi Leyli obrazını türk qadın modelində təqdim etdiyi kimi, “Xosrov və Şirin” əsərindəki əsərin ideyasının əsas daşıyıcısı olan Şirinin simasında türklüyü etnik-mifoloji dəyərlər səviyyəsində tərənnüm etmişdir. Məhinbanu fars oğlu Xosrova aşiq olan qardaşı qızı Şirinə etnik kimliyini heç vaxt unutmamağı tövsiyə edir:

“Əgər o Aydırsa, biz Afitabıq,

O, Keyxosrov, bizzə Əfrasiyabıq” [43, s. 119].

Prof. S.Rzasoy bu beytə verdiyi şərhə yazır ki, həmin beyt yalnız Nizami Gəncəvinin deyil, eləcə də bütövlükdə Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, milli varlığının, bu xalqın dünyanın harasından başlayıb harasına getdiyinin “manifesti”, milli “bəyannaməsidir”. Bu beyt eyni zamanda Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətinin, etnik-mədəni varlığımızın hansı qaynaqlarına bağlı olduğunu, şairin nə qədər aydın milli-ideoloji düşüncəyə malik olduğunu parlaq şəkildə ortaya qoyur. “Beytdə İran-Turan (fars-türk) kimliyinin iki mühüm səviyyəsi ifadə olunub:

1. *Təbii-kosmoqonik kimlik: Ay-Günəş (Afitab)*;

2. *Etnik-siyasi kimlik: Keyxosrov-Əfrasiyab*” [52, s. 109].

Göründüyü kimi, yalnız Sultan Mahmud Qəznəvi deyil, dünya ədəbiyyatını orijinal humanist ideyalarla zənginləşdirmiş Nizami Gəncəvi də fars şübiyyə ideologiyasını qətiyyənlə qəbul etməmiş, bütün əsərlərinin mövzunu götürdüyü “Şahnamə” müəllifinin dar millətçilik ideyalarına qarşı ümumbəşəri humanizm ideyalarını qoymuşdur.

Təbii ki, “Şahnamə” şübiyyə ideologiyasını özündə əks etdirsə də, onun müəllifini ümumən mifik köklərə, etnogenetik yaddaşa bağlılıqda ittiham etmək olmaz. Ədəbiyyatşünas Tahirə Məmmədın göstərdiyi kimi, tarix, din mifologiya, folklor, genetik yaddaş... ədəbiyyatın *“kontekst koordinatları kimi təsdiq olunur”* [40, s. 15].

Ə.Firdovsi də “Şahnamə”sində milli kontekst koordinatlarının içərisindədir və bu, tamamilə təbiidir. Lakin ədəbiyyatın tarixində həmin milli koordinatlara Ə.Firdovsi “Şahnamə”sinin örnəyində dar etnik maraqlardan yanaşma nümunəsi olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin örnəyində universal-humanizm dəyərlərindən yanaşma nümunəsinin də olduğunu unutmaq olmaz.

Fars şübiyyə ideologiyasının bütün təzahürlərini Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”sindəki poetik təsvirlərin ümumi ahəngində, o cümlədən İran-Turan münasibətləri haqqında səhnələrin təsvirində də görmək mümkündür. Lakin bununla yanaşı vurğulamaq istərdik ki, Ə.Firdovsinin fəlsəfi mühakimələrində, qanlı döyüş və müharibələrə qarşı üsyankar səsində onun fədakar qəhrəman obrazları ilə fonunda şairin humanist mövqedə dayandığını da söyləmək lazımdır.

“Şahnamə”nin ilk sələfi hesab edilən “Xvataynamak” adlı əsərində də (bu əsərin orijinal nüsxəsi itsə də, VIII əsrin ortalarında ərəb dilinə tərcümə edilmiş, Xəlifə Ömərə təqdim olunmuşdur) İran şahlarının hünər və əzəməti həddən ziyadə şişirdildiyi üçün xəlifə Ömər ondan imtina etmişdir.

2.4. M.Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması tədqiqatlar müstəvisində

Mətyu Arnoldun “Rüstəm və Söhrab” poemasını Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sində xüsusi yeri ilə seçilən hekayətlərdən biri kimi tərcümə olunduğunu söyləyən bəzi araşdırıcılar nədənsə bu əsərin tərcümə keyfiyyətinə dair zərrə qədər də olsun toxunmurlar. Bu “tərcümə əsəri”ndə ingilis şairinin heç də fars-tacik şairinin yaratdığı hekayətə məxsus milli koloriti qoruyub saxlamadığını sübut kimi gətirirlər. Tərcümə-poema versiyasında daha çox yunan şairi Homerin “İliada”sına daha yaxın bir versiyanın yaradıldığını göstərilir. Mətyu Arnoldun poemasının dünyada şan-şöhrət qazanmasında Homer atmosferinin poemada geniş poetik əks olunduğunu iddia edən İran tədqiqatçıları Əli Heydəri (Ali Haydari) və Nozar Niazi (Nozar Niazi) “Review of European Studies” dərgisində çap etdirdiyi məqaləsində Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poemasındakı Rüstəm və Söhrabın Axilles və Hektorla paralellərinin aparılmasında bir çox mətləblərə aydınlıq gətirsə də, “tərcümə poeması”nın daha çox yunan mifologiyası üzərində qurulmuş “İliada” dastanı ilə paralelləri özündə təcəssüm etdirdiyini bəyan edirlər [120].

Mətyu Arnoldun ilk dəfə 1853-cü ildə nəşr etdirdiyi “Söhrab və Rüstəm: Epizod” (“Sohrab and Rustum: An Episode”) adlı əsəri tragik mövzuda yazılmış narrativ poemadır. Əslində, şairin bu mövzunu Con Məlkolmun “Persiyanın tarixi” və Sent Bövenin Firdovsinin fransız dilinə edilmiş prozaik tərcüməsinə yazılmış icmal-xülasə əsasında qələmə aldığı söylənilir.

Mətyu Arnold adını qeyd etdiyimiz poemasında Katarine Hallın (Katharine Hull, 1921-1977) və Pamela Uitlokun (Pamela Whitlock, 1920-1982) uşaq ədəbiyyatının çox məşhur əsərlərindən biri olan “Uzaq elli Oğuz” (“The Far – Distant Oxus”) adlı əsərindən çıxış edərək poemasında sərlövhəni və toponimləri – milli koloriti saxlamaq prizmasından çıxış etmişdir. Ən maraqlı isə budur ki, Mətyu Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” və digər şeirləri” adlı toplusuna ön sözün və qeydlərin müəllifi Castus Kollins Kaslman “Oxus” (“Oğuz”) sözünə yazdığı izahatda bu sözün Turanı (Azərbaycan) İrandan ayıran əsas axar çay olduğunu, bu adın yunanlar və romalıları tərəfindən verildiyini qeyd etmişdir.

Mərhum ədəbiyyatşünas və mütərcim Mübariz Əlizadə ilk dəfə özünün Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərinə yazdığı ön sözdə isə qeyd edirdi ki, “Şahnamə”nin mətnində Ə.Firdovsi bir daha Dəqiqidən (Əbu Mənsur Məhəmməd İbn Əhməd) söz açaraq, onun yazdığı min beyti öz əsərinə daxil edir və Zərdüşt zamanında İran şahı Güştasp ilə Turan şahı Ərcasp arasında gedən müharibələrdən bəhs edən və natamam qalan dastanı tamamlamaqla, Dəqiqinin adını və öz əsərini ədəbiyyat tarixində əbədiləşdirmək kimi nəcib bir iş görür [24, s. 6].

Onu da unutmamaq olmaz ki, istər X əsr fars-tacik şairi və mütəfəkkirləri Dəqiqinin, istərsə də Firdovsinin yaradıcılığının ən parlaq səhifəsinə çevrilən “Şahnamə”də qədim Şərq, o cümlədən fars-tacik təfəkkürünün, türk epik ənənələrinin və mövzusunun aydın poetik inikası vardır.

Akademik Nizami Cəfərovun “Qədim türklərin ədəbiyyatı” adlı müntəxabat-tədqiqatında Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”si məhz belə bir görmə və araşdırma bucağında təqdim olunmuşdur. O yazır ki, *“qədim türk epos təfəkkürünün müxtəlif mənbələrdə zamanəmizə qədər gəlib çıxmış əsas əsərləri müstəsna olaraq səciyyəsinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birlərindən fərqlənir – onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, yalnız son dövrlərdə yazıya alınmışdır; əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dilli mənbələrə səpələnmiş, həmin mənbələrdə ya bilavasitə əks olunmuş, ya da mətnə gizlədilmiş (məsələn, Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə”sində olduğu kimi) türk epos təfəkkürünün (onun mətnlərini) bərpa etmək işi elmi vəzifə kimi bu gün də qarşıda dayanmaqdadır”* [19, s. 24].

Qeyd edək ki, Qərbi-Şərqi, eləcə də Britaniya Azərbaycan ədəbiyyatı əlaqələrinin yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində əslən Təbrizdən olan Qulamrza Səbri Təbrizinin, Həsən Cavadinin xidmətləri də unudulmamalıdır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələri arasında Həsən Cavadinin fəaliyyəti haqqında onu xatırlatmaq istərdik ki, o, Böyük Britaniyada Kembric Universitetində PhD alimlik dərəcəsi aldıqdan (1965) sonra məşhur şərqşünas, türkşünas, alim, professor Artur Con Arberrinin (Arthur John Arberry, 1905 – 1969) Kembric Universitetində assistenti təyin olunmuş cəhanşümül türk şairi Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “Mistik

şairlər”inin ingilis dilinin tərcüməsinə vəkillik etmişdir. Həsən Cavadı Azərbaycanın nüfuzlu söz sahibi Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi, eləcə də Mirzə Fətəli Axundzadənin dram əsərlərinin klassik toplusunun ingilis dilinə tərcüməsinin redaktəsini uğurla yerinə yetirmişdir.

Hazırda ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda yaşayan Həsən Cavadı bir vaxtlar “Fars ədəbiyyatının ingilis ədəbiyyatına təsiri” (“Persian Literary Influence on English Literature”) adlı araşdırmasının beşinci fəslində fars şairlərinin, o cümlədən Əbülqasim Firdovsinin Mətyu Arnold yaradıcılığına təsiri məsələlərinə toxunmuşdur. Müəllif kitabına yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, *“çox az istisnalar olmaqla tərcüməçilər və təqlidçilər fars dili ilə tanış olmuşlar. Mətyu Arnold da belə istisnaların sahibidir, bununla belə Firdovsinin dahiliyinin böyük haqqı, “Söhrab və Rüstəm” Arnolda (Mətyu Arnolda) fars sözlərini ingilis ictimaiyyətinin diqqətinə çatdıran sənət adamları arasında özünə xüsusi yer qazanmağa izn vermişdir”* [123, s. XI-XII].

Beləliklə, bu fəsildə Mətyu Arnoldun poeziyasında Şərqi həyatı və epik ənənələri məsələlərinin tədqiqi göstərdi ki, onun “Buxaradakı xəstə xan” şeirində Şərqi həyatı bədii-romantik planda təsvir olunmuşdur.

M.Arnoldun “Söhrab və Rüstəm” poeması ilə Ə.Firdovsinin “Şahnamə” dastanının müqayisəli semantikasını göstərdi ki, Ə.Firdovsi Rüstəm-Söhrab münasibətlərinin təsvirində etnik-teokratik, milli-ideoloji maraqlarını əsas götürdüyü halda, M.Arnold ədəbi-estetik prinsiplərə əsaslanmışdır.

Fəsildə M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlilindən aydın oldu ki, H.Cavid qatı bir turançı sənətkar olsa da, o, Ə.Firdovsidən fərqli olaraq, millətçiliyə humanist dəyərlər, xalqların təbii-ilahi haqları prizmalarından yanaşmışdır.

III FƏSİL

MƏTYU ARNOLDUN “KELT ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI” ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ MƏSƏLƏLƏRİ

Mətyu Arnold Kelt ədəbiyyatına dair araşdırmaları ilə Oksford Universitetinin Poeziya kafedrasının aparıcı mütəxəssisi və mühazirəçisi kimi dörd mühazirəsindən sonra tələbələrin Kelt ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə hədsiz marağından çıxış edərək həmin Universitetdə ilk dəfə olaraq “Kelt ədəbiyyatşünaslığı”nın (“The Study of Celtic Literature”) elmi əsaslarla bir fənn kimi tədrisinə nail olmuşdur. Azərbaycan ədəbi-elmi, eləcə də ali təhsil auditoriyasında indi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi dövründə elm sahələrinə olan hədsiz maraqdan çıxış edərək Britaniya ədəbiyyatı tarixində təhsil, maarif, sosial tənqid və poeziya üzrə XIX əsrin bu böyük maarifçisi və elm xadiminin həm yaradıcılığının, həm də onun elmi fəaliyyətinin ən mükəmməl nümunələrindən biri olan “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi haqqında” monoqrafik araşdırmasının seçmə fənn kimi öyrənilməsinə məqsədəuyğun hesab edirik. Bu sahənin tədqiqinin ən mühüm cəhəti və elmi əsası qədim tarixi və mədəniyyəti ilə bir-birinə tarixən yaxın və hətta qohum olan Şərqlər (kimmer, sak, iskit) əlaqələrinin gizli həqiqətlərinin aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Adını qeyd etdiyimiz araşdırmanın tarixi-elmi əsasları hipotezadan daha çox reallığı, yaxud gerçəkliyi özündə əks etdirir.

3.1. “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinin ümumi məzmun və mündəricəsi

Keltşünaslıq fenomeni İngiltərədə və İrlandiyada XIX əsrin sonu meydana gəlməyə başlamışdır və özündə yalnız kelt dilini deyil, eyni zamanda kelt mədəniyyətini, tarixini, etnoqrafiyasını birləşdirmişdir [77, s.236]. “Kelt”, “Keltsayağı” ifadələri XVIII əsrin ortalarında romantizmin inkişafı ilə Avropada yenidən gündəmə gətirilmişdir [77, s. 14].

Bu baxımdan, Mətyu Arnoldun müşahidə və elmi müddəalarının əsasən tarixi mətnlər və arxiv materialları, eləcə də ədəbi nümunələr bazasında qurulduğunu və kimliyindən asılı olmayaraq, hər bir oxucunu, yaxud tədqiqatçını bu kimi məsələləri daha əhatəli şəkildə öyrənməyə sövq edir.

Kelt tayfaları İrlandiyaya e.ə. V-IV əsrlərdə gəlmiş, gəldiyi əraziyə hakim olaraq digər tayfaların mədəniyyətini, ərazisini assimilyasiya etmişlər. Əslində, kelt tayfaları haqqında müasir günlərimizə gəlib çatan mənbələr antik dövrün dahiləri hesab edilən Herodotun, Yuli Sezarın, Siciliyalı Diodanın, Hekateyin əsərlərində əksini tapmışdır.

Erkən dünya tarixinin müəllifi kimi şöhrət qazanan Herodot e.ə. V əsrdə “Tarixlər” (“Histories”) əsərində şahidi olduğu hadisələri qələmə almış, xüsusilə də yunanlarla barbarlar arasında gedən müharibələr haqqında yazmışdır. Bununla yanaşı o, fars imperiyası, Misir, Skifiya, Afina və Spartanın erkən tarixinə dair məlumatlar da vermişdir. Herodot adları çəkilən ölkələrin etnoqrafiyası, coğrafiyası, folkloru, hərbi tarixi və siyasəti barədə fikir və mülahizələrini qələmə almışdır. O, “Tarixlər” əsərində keltlər haqqında bir sıra tarixi və coğrafi məlumatlarla yanaşı onların məkan arealının üç coğrafi faktını göstərmişdir:

1) İlk olaraq e.ə. V əsrin ortalarında Herodot Dunay çayının mənbəyi əhatəsində olan torpaqların keltlərin məskunlaşdığı ərazi olduğunu qeyd etmişdir;

2) İkincisi, keltlər Priney yarımadasının yaxınlığında məskunlaşmışlar və sonralar keltlər Avropanın Qərb xalqı hesab edilmişdir.

3) Bundan əlavə Herodot “Tarixlər” əsərində iki dəfə keltlərin adını qeyd edərək keltlərin qədim Avropa tayfaları olduğunu da göstərmişdir [74, s. 25].

Keltlər qədim zamanlardan Şimali İtaliyada, Fransada (Qalliyada), İspaniyada, Britaniyada məskunlaşan çoxsaylı tayfalardan biridir. E.ə. VI əsrdə Keltlər artıq yunan, Roma tarixçi və etnoqraflarına məlum idi. Yunanlar onları (keltləri) “keltoi”, romalılar isə “Celtac” kimi yazıya almışlar. Kiçik Asiyaya hücum etmiş keltləri isə “qalatlar” adlandırmışlar. “Kelt” sözünü yunanlar şifahi olaraq “keltoi” kimi tələffüz etmiş, tayfaları ümumiləşdirərək belə adlandırmışlar [84, s. 13].

Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” adlı əsərinə məşhur keltşünas alim Ouen D.Edvard (Owen D.Edward) yazırdı: *“Kitabın tezislərinin ingilis ictimaiyyəti*

tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılanmasına baxmayaraq, onun bu sahəyə güclü təsiri olmuşdur. O, ölümündən sonra 1890-cı ildə Kelt evangelistləri üçün platforma yaratmışdır. O.Uayld (O.Wilde), B.Şou (B.Shaw), Böyük Aliens (Great Aliens), F.Makleods (F.Macleods), U.B.Yits (W.B.Yeats), R.B.O'Briens (R.B.O'Briens), E.Raysissin (E.Rhyses) ingilis ədəbiyyatına gəlməsində və ədəbi şəxsiyyətlərin formalaşmasında Mətyu Arnoldun mühüm xidmətləri olmuşdur və amerikalıların söylədiyi kimi: “O, bizi əmin addımlarla irəliləməyə məcbur etmişdir” [122].

Onu da qeyd edək ki, İngilis dilinin və ədəbiyyatının ayrı-ayrı komponentləri XX əsrə qədər formalaşmağa başlamışdır. İngilis dili konsepsiyasının təsisçisi olan nüfuzlu tədqiqatçı Mətyu Arnold İngiltərədə müxtəlif milli ədəbi nümunələrin, ədəbiyyat məsələlərinin və onların ingilis mədəniyyətinə təsiri haqqında mühüm əhəmiyyətli elmi müddəalara imza atmışdır [118, s. 187-199; 125, s. 221; 126, s. 63-79].

Mətyu Arnold ingilislərin milli xarakterinin uyğunsuzluğunun daha bir yolunu kelt, anqlo-sakson və normanların səciyyəvi xüsusiyyətlərinin birləşməsində, yaxud vəhdətində görürdü. O, “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” kitabını Kraliça Viktoriya dövrü ingilis mədəniyyətinin ruhu hesab edilən “Filistinizm” sinfinə olan narazılığı və Kelt mədəniyyətindən ilhamlanaraq yazıldığını da diqqətə çatdırmağı vacib hesab etmişdi [100, s. 11, s.32, s.168].

Kelt mədəniyyətinin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edən tənqidçi tez-tez yunan və kelt mədəniyyətinin müqayisəsini apararaq Kelt poeziyasının alman poeziyasından üstün olduğu qənaətini ifadə etmişdi. Mətyu Arnold bu fikirdə idi ki, “alman ruhu” ingilislərə “düzgünlüyün və tarazlığın qorunmasını, zəhmətkeşliyi, əzmliliyi, təbiətə sadıqlığı aşılayır”. “Kelt xarakterik ruhu” isə “həssaslıq, itaətsizlik, üsyançılıq, feminizm” kimi hissləri təlqin edir. Bu səciyyəvi xüsusiyyətlər ilk növbədə mədəniyyətin, xüsusilə də ədəbiyyatın inkişafına gətirib çıxarır. Kelt və almanlara məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərin birləşməsi rəssamlığın və ingilislərə məxsus dindarlığın yaranmasına şərait yaradırdı. “Norman ruhu” isə özünü mədəniyyətdə olan “enerjidə və bacarıqda” göstərir, lakin təkəbbürdən və qəddarlıqdan yan keçmir [85, s. 54-62].

Tənqidçi alimin mühazirələri çoxsaylı müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bu, XX əsrdə də aparılan tədqiqatlar istiqamətində ilk addımlardan biri kimi dəyərləndirilmişdir. Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsəsini yazmaqla bir tərəfdən kelt komponentlərinin ingilis mədəniyyətinə güclü təsiri ilə Kelt mifologiyasının aktuallığını ortaya çıxartmış, digər tərəfdən isə, ingilis milli xarakterinin daxili simvolik mənasının müəyyənləşdirilməsinə alim mövqeyini ifadə etmişdir.

İrland-kelt milli-mənəvi ruhunun və dirçəlişinin məşhur şairi və dramaturqu, 1923-cü ildə Nobel mükafatı laureatı olan Uilyam Batler Yits (1865-1939) 18 yaşında olanda Mətyu Arnold dünyanı tərk etmişdi. Lakin əsərlərini ingilis dilində yazan irland əsilli şair və dramaturq dünyanın bir sıra ölkələrinə səyahəti zamanı mühazirə və söhbətlərində irland-kelt tarixinin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin fəal təbliğatçılarından biri kimi tanınmışdır. Onun 1924-cü ildə nəşr olunmuş “Pişik, Ay və məlum şeirlər” (“Cat and the Moon and Certain Poems”) adlı kitabına yazdığı ön sözündə belə bir məşhur mühakiməsi vardır: *“Niyə bizim məktəbimiz... İrland həyatında belə köhnəlmiş, əsasən, nə ilə maraqlanır, onu indi bir kəs daha söyləməz ki, bu Avropadır, yaxud Asiya?”* [154, s. 3].

Ticarət əlaqələri, hərbi yürüşlər keltləri digər tayfalarla münaqişələrə və qarşıdurmalara gətirib çıxarmışdı. Digər xalqların mədəniyyətini mənimsəməklə onlar öz mədəniyyətini zənginləşdirmişdilər.

Keltlərin qədim dövrdə məskunlaşması, döyüşkən ruhu, məişəti və Yunan, Roma sərkərdə və sənətkarlarının əlyazmalarında da əksini tapmışdır. Məsələn, qədim yunan filosofu Platon “Qanunlar” (“Laws”) əsərində keltləri döyüşkən, içki aludəçisi olan barbar tayfalar kimi təqdim etmişdir. Platondan dərs almış məşhur yunan filosofu Aristotel də kelt tayfaları haqqında müəyyən bilgilərini təqdim etmişdir. Aristotel qeydlərinin birində yazırdı ki, keltlər öz uşaqlarına sərt hava şəraitində nazik paltar geyindirərək onların daha möhkəm və sağlam böyüməsinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlar qadınlara çox az diqqət yetirmişlər, daha çox kişi toplumlarına üstünlük vermişlər.

Ən qəribəsi budur ki, keltlər xüsusilə gəlmə, yaxud yad adamlara qonaqpərvərliyin sərt qanunları ilə yanaşmışlar. Kelt tayfalarının digər tayfalardan fərqi Roma

işğallarına dözümlülüüyü olmuşdur və onlar dillərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Onu da qeyd edək ki, Roma imperiyası ilə müharibə aparmasına baxmayaraq, keltlər etnik identikliyini qoruyub saxlayan nadir xalqlardan biri kimi dünyanın unikal mədəniyyəti ilə seçilən xalqlar arasında özünəməxsus yeri ilə tanınır. Qədim Kelt dilləri hələ də Britaniyada, Şotlandiyada, Uelsdə, İrlandiyada işlək dil kimi istifadə edilir. Uelsdə kelt dili dominant dil hesab edilir.

Kelt adaları xalqlarının tarixi iki dövrə bölünür:

1. İslahata qədərki dövr (milli azadlıq dövrü);
2. İslahatdan sonrakı dövr (ingilislərin işğalı).

Birinci dövrdə feodal münasibətləri bərqərar olmuşdur. Ədəbiyyatda isə parlaq aristokratik xarakterlər bədii əksini tapmışdır, belə ki, peşəkar şairlər, nağıl, rəvayət danışanlar kralın və knyazların əmri ilə oturub durmuş söylənilən nağıl, rəvayətlər isə əsasən millətçi maraqlarını ifadə etmişdir. İrlandiyada dominant janr dastan, Uelsdə isə lirik şeirlər olmuşdur. Kelt ədəbiyyatı o dövrdə digər Avropa ölkələrində yaşayan xalqların ədəbiyyatı ilə müqayisədə, regional xarakter daşımış, eposun nəsr forması, dram əsərlərinin ümumiyyətlə olmaması, satiranın isə geniş vüsət alması ilə xarakterizə olunurdu. Bu isə ələlxüsus İrland ədəbiyyatında daha aydın ifadəsini tapmışdır.

İkinci dövr isə XIX əsri əhatə edir. Bu dövrdə Kelt ədəbiyyatı Avropa ədəbiyyatının, xüsusən də ingilis ədəbiyyatının təsiri altında olmuşdur. Belə ki, XIX əsrdə İrlandiyada da, Uelsdə də ilk dəfə roman, daha sonra isə dram əsərlərinin yazılmasına start verilmişdir.

XIX əsrdə Kelt adalarının ədəbiyyatının sintetik cəhətdən öyrənilməsinə iki dəfə cəhd göstərilmişdir. Onu da qeyd edək ki, ilk dəfə Kelt ədəbiyyatı haqqında tədqiqatçı Ernest Renan yazmışdır. O, “Kelt irqinin poeziyası” əsərində Kelt ədəbiyyatının özünəməxsusluğunun əsasını mücərrədlikdə, yumşaqlıqda, passivlikdə və xəyalpərəstlikdə görürdü. Ernest Renandan sonra Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsinə dair araşdırmanı Mətyu Arnold davam etdirmişdir. Mətyu Arnold isə Kelt ədəbiyyatının özünəməxsusluğunu hisslərin çılğınlığında, fantastikada və melanxoliyada görürdü. Mətyu Arnold melanxolik ruha sahib sənətkar idi. Onun kelt ədəbiyyatına marağı da məhz elə bu səbəbdən yaranmışdır desək, daha məqsədəuyğun olardı.

Qədim keltlərin əsas musiqi alətləri arfa hesab edilirdi. Belə bir rəvayət var ki, keltlər də peşəkar arfa ustası kimi əsasən üç musiqi nümunəsini mütləq ifa etməyi bacarmalıdır: *“insanları ağlamağa təhrik edən mahnı, gülməyə məcbur edən və yatmağa səsləyən mahnı”*. Keltlər düşünürdülər ki, qədim Allahlar bu musiqi alətindən ona görə istifadə edirlər ki, fəsiləri dəyişdirsinlər. Keltlərin təxəyyülünə görə Allahın qızıl arfası üç müqəddəs melodiyanı ifa edir:

Birinci melodiya adamı kədərləndirir;

İkinci insanın qəlbinə rahatlıq və yuxu gətirir;

Üçüncüsü isə sevinc bəxş edir, inam hissini gücləndirir və yazın gəlişinə ümid işığını yandırır [77, s. 179].

Mətyu Arnold qeyd edirdi ki, əgər ondan soruşsalar ki, *“İngiltərədə nə zaman melanxoliyaya və təbiət sehrinə ehtiras artmışdır? O, tərəddüd etmədən cavab verərdi ki, ingilislər melanxolik xüsusiyyətlərinə görə kelt köklərinə borcludurlar, təbii ki, təbiətə olan ehtiras da elə məhz bu kökdən qaynaqlanır”* [122]. Bu cəhətdən, yaradıcılığı boyu irland oxucusunda özünüdərkə də milli kimliyin axtarışında “milli ruha yüksək bədii forma verən ilhamverici poetik əsərlərinə görə” ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı, irland şairi və dramaturqu Uilyam Batler Yits Mətyu Arnoldun bu fikirlərinə özünəməxsus dəyişikliklər apararaq qeyd edirdi ki; *“Avropa ədəbiyyatı qədim slavyan, fin, skandinav, kelt inanc və ehtirasları ilə qidalanmasaydı, sadə xronoloji hadisələrə, soyuq fantaziyaya və soyuq fikirlərə əsaslanardı”* [122]. Ernest Renan isə öz növbəsində göstərirdi ki, *“zərrə qədər şübhə yoxdur ki, Avropa ədəbiyyatı poetik mətnlərə görə keltlərə borcludur, lakin bütün bunlara “İlahi komediya”-nı və onun arxitektônicasini əlavə etmək lazımdır”* [122].

“Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” Mətyu Arnoldun Oksford Universitetində 1865-1866-cı illərdə oxuduğu son mühazirədir. Mühazirələr kitab şəklində 1867-ci ildə nəşr olunmuşdur. Mətyu Arnold Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsinə və tədqiqinə yönəldilən əsas 3 istiqaməti müəyyənləşdirmişdir:

Onlardan birincisi şairin anasının Korn (Cornish) əsilli olması idi.

Digər səbəb kimi onun 1864-cü ildə Uels, yaxud kelt mədəniyyəti və ədəbiyyatına olan xüsusi marağı ilə əlaqələndirilir.

Üçüncü istiqamət isə onun poeziyaya olan hədsiz rəğbəti ilə müəyyənləşdirilir.

Rene Uellek (Rene Wellek), Klinton Makhan (Clinton Machann), Duqlas Buş (Douglas Bush), Ouen Dadley Edvard (Owen Dudley Edward) kimi tənqidçilərin qeyd etdiyi kimi Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi”nə dair gizli niyyətləri 1877-ci ildə Oksford Universitetində Keltşünaslıq kafedrasının açılmasına nail olması ilə nəticələnmişdir. Tənqidçi D.Buş isə yazırdı ki, kafedranın ilk rəhbəri Mətyu Arnoldun tələbəsi Cin Raysın olması nəzərdə tutulmuşdu.

Kelt ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqi bir daha sübut etdi ki, Mətyu Arnold elmdə yeni üfüqlər açdı. Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsəsində keltlərin təbiətə olan ehtirasını, (keltlərin) təxəyyülünün məhsulunu və keltsayağı melanxoliyanı ətraflı araşdırmışdır və hər birini ayrı-ayrı başlıqlar altında qeyd etmişdir. Keltlərin təbiətə olan ehtirası yalnız “sırlı” olması ilə deyil, həmçinin təbiətin “gözəl”, “füsunkar” olması ilə də əlaqəli idi ki, bu da təbiətə “cazibədarlıq və sehir” əlavə edir. Kelt melanxoliyasının Fausto və Verterin melanxoliyası ilə heç bir əlaqəsi yox idi. “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” öz zamanında ehtiyac duyulan və çox danışılan məhsuldar əsə idi. Bu əsə intuitiv uzaqqörənliklə və tənqidi baxışlarla zəngindir və öz növbəsində böyük fransız tənqidçisi Ernest Renanın “Kelt irqinin poeziyası” (“La poesie des race celtiques”) yazılarından təsirlənərək qələmə alınmışdır. Mətyu Arnold Kelt, Uels və Breton ədəbiyyatlarını əlaqəli şəkildə işləyib hazırlayarkən Renanın “Kelt mənəviyyəti, melanxoliya və keltsayağı yanaşma” replikalarından istifadə etmişdir. Ernest Renan keltlərin təbiətə olan sevgisinin özlərindən qaynaqlandığını yazırdı. Belə bir fikir irəli sürürdü ki, *“keltlər təbiətlə tək-tənha qalaraq magiya ilə melanxoliyanın birliyindən yaranan təbii hisslərlə insanın bu dünyaya haradan gəldiyini, bu dünyanın insana nələr hazırladığının hiss-düşüncəsinə qapılırdılar”* [112]. *“Əgər keltlər şən görünürdülərsə, mütləq bu təbəssümün arxasında göz yaşları dayanırdı. Hətta onların bayram nəğmələri elegiya ilə sona çatırdı, heç bir musiqi keltlərin şən və eyni zamanda qəmgin melodiyası ilə müqayisə edilə bilməz”* [122].

Britaniyada yaşayan, ədəbiyyat və mədəniyyət tarixini dərinlən öyrənib bilmək istəyən oxucu marağından çıxış edərək qeyd edək ki, istər Mətyu Arnoldun sələfləri,

xələfləri kelt kimliyi və onun dünyanın bu və ya digər xalqlarının tale birliyi həm düşündürücü, həm də diqqətlə öyrənilmə meyarı daha çox tarixi fakt və mənbələr əsasında inandırıcı olur. Belə bir addımın atılmasında isə Mətyu Arnoldun araşdırıcılıq sənətkarlığı və məharəti elm adamları və tədqiqatçılar üçün daha etibarlı və əsaslı görünür.

Mətyu Arnoldun kelt ədəbiyyatının tədqiqinə həsr etdiyi silsilə mühazirələrindən onun kelt ədəbiyyatına və mədəniyyətinə olan marağına şəxsi müşahidələri, eləcə də hələ gənclik illərində onun taleyi ucbatından bir-biri ilə qaynayıb qarışan, lakin fərqli din, mədəniyyətlərin ayrılığına dair fikir və mühakimələrinin də müqayisəli ədəbiyyatların öyrənilməsində müəyyən məziyyətləri ilə diqqəti çəkir. O, yazırdı: *“Yadımdadır, gənc olanda məni öyrədirdilər ki, keltlərin Tentondan (Tenton) keçilməz körfəzlə ayrıldığını götür-qoy edirəm, ələlxüsus da atam onları bir-birinə qarşı qoyub müqayisə etməyi tövsiyə edərdi. Atam çox tez-tez dünyada hər hansı digər irqdən çox bizimlə tentonlar arasında ayrılıqlar, müxtəlifliklər olduğunu təkid edərdi; Lord Lindhørs də (Lord Lyndhurst) elə eyni yolla İrland adlı özgələri, yadların irqində, dinində və genində uzun-uzadı məşhur sözlərini də belə adlandırır”* [101, s. 17].

“Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” XIX əsrin olduqca nüfuzlu kitablarından biridir. German dilləri üzrə mütəxəssislərin İrland ədəbi-bədii əsərlərinə verdiyi töhfələrə görə İrland xalqının gözündə hədsiz dərəcədə yüksəlmişdir” – Frənk O’Konor yazırdı. “Tənqiddə esselər”, “Mədəniyyət və anarxiya” kimi mühüm əsərlərindən sonra Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” kitabını nəşr etdirmişdir. Onun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” adlı kitabı 1891-ci ildə “İrland esseləri” adı altında çap olunmuşdur. Bu kitab Mətyu Arnoldu ingilis intellektual problemləri ilə bağlı düşünməyə sövq edən insanları bir qədər təəccübləndirdi [141, s. 35-53].

Əslində, Mətyu Arnold irqindən, kimliyindən asılı olmayaraq zaman-zaman qədim Britaniya adalarında məskunlaşan hər bir irqin, tayfanın, yaxud xalqın Britaniya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafı yolunda mühüm rolu olduğunu və

yeri gəldikcə müqayisələrin aparılmasının vacib strategiyaya çevrilməsini dəstəkləmiş və özü də belə bir yolun yolçu olmuşdur.

Mətyu Arnold, tədqiqatçı Corc Smitə yazdığı məktubunda xahiş edirdi ki, Oksford Universitetində “Mədəniyyət və onun rəqibləri” adlı sonuncu esse üçün Kornhil (Cornhill) jurnalında yer saxlanılsın. Anasına yazdığı məktubunda isə qeyd edirdi ki, *“apardığım işlərin səmərəli olduğunu gördükcə zövq alıram, bu, məni ilhamlandırır, çalışıram ki, yaxşı ovqatda və sağlam ruhda olum, fikrimcə bu cür ölkəyə bu kimi faydalı işlər vacibdir”*[131, s. 228].

Lakin Corc Smit Mətyu Arnolda yazdığı cavab məktubunda vurğulayırdı ki, təcili “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi”nə dair kitab yazmaq lazımdır. Mətyu Arnold isə Kelt dillərində danışa bilmirdi. O, özünü sanki müharibədə silahsız əsgərə bənzədirdi. Buna görə də o, zarafatyana, lakin həyəcanla yazırdı: *“Görəsən kimsə tapılacaqmı ki, mənim Kelt ədəbiyyatını bilmədiyim barədə danışsın”* [131, s. 228].

Bu sahədə onun təvazökarlığı açıq-aydın görünürdü, o, özü də bunu etiraf etməkdən çəkinmirdi: *“Ən böyük ümidim odur ki, Uels... məni saf vətənpərvərlikdən satın ala bilsin”* [131, s. 229].

Mətyu Arnoldun çaşqınlığı anlaşılmaz idi. Onun Kelt ədəbiyyatı haqqında yazmağa heç bir səriştəsi yox idi. Lakin sonralar mühazirə şəklində yazdığı kitab son dəqiqədə Kelt alimi Lord Strənqfordun annotasiyası ilə çap edildi. Mətyu Arnold Corc Smitə yazırdı ki, “etimologiyada bir və ya iki dəyişiklik” etməsinə baxmayaraq, hələ də bu işin uğurlu olduğuna əmin deyildir. Əslində, istinadların əksəriyyəti Mətyu Arnoldun işin öhdəsindən gəldiyindən xəbər verirdi.

O, Mivirian Arxeologiyasının (The Myvyrian Archeology) XIX əsrin əvvəllərində hətta sakit, sülhsever uels xalqının qədim ədəbiyyatı və kimmer dahilərinin abidələrinin, sənədlərinin çapı ilə nifrət, antipatiya hissinin, uyuşmazlıq duyğusunun... və bizim nitqimizə, danışığımıza yad təhlükənin yaratdığını xatırlatmışdır [101, s. 17].

Kral Artur haqqında yadda qalan vacib məqamlardan biri Mətyu Arnoldun Kral Arturun sarmat əsilli olduğundan daha çox kimmerlərlə əlaqələndirməsidir. O, araşdırmasında belə bir ritorik sualla oxucusuna müraciət edir: *“Niyə köhnə kimmer*

dünyasının qəhrəman oğlanları və qızları Uels hekayətlərində olduğu kimi hamısı göylərdədir? Artur Böyük Ayıdır, onun arfası, liranın pleyadasıdır və sair” [101, s. 37].

Təbii ki, ayrı-ayrı dinlərin yayılması, bu və ya digər ölkədə həmin dinlərə məxsus dünyagörüşlərin, bir növ ötürücüsü olan motivlər zaman-zaman beynəlxalq mənəvi-dini kontaktlar nəticəsində öz təsirini göstərmişdir. Akademik Nizami Cəfərov haqlı olaraq qeyd edir ki, *“məhz bütün bunların vəhdətdə təsirinin nəticəsidir ki, qədim türk epik ənənəsi həm Şərq, həm də Qərb xalqlarının epos təfəkkürünə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə təsir göstərməklə yanaşı, xüsusilə I minillikdə, Şərq epik-mədəni əlaqələrinin Qərbə daşınmasında daha mühüm rol oynamış, təxminən, min il ərzində Şərqlə Qərb əsas mənəvi-kulturoloji ötürücü olmuşdur” [19, s. 23].*

Oğuz kağan haqqında dastanlarda da qədim türk epos ənənələrinin davam etdirildiyini söyləmək olar. Akademik Nizami Cəfərov belə hesab edir ki, *“Oğuz Kağan Tanrı mənşəlidir, mərkəzləşmiş türk cəmiyyətinin (dövlətinin) epik yaradıcısı, hökmdarı və hamisidir. Onun Tanrı mənşəyi ilə Tanrı tipologiyası da vardır ki, bu da özünü, hər şeydən əvvəl, göy qızları ilə evlənməsində göstərir. Oğuz (və onun xalqına) yol göstərən, onu düşmən üzərində qələbəyə aparan, türkləri Dünya dövləti yaratmasına kömək edən Göy (Boz) Qurd da Oğuzun bilavasitə Tanrı himayəsində olduğunun ifadəsidir” [19, s. 27].*

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatı haqqında araşdırmalarında, xüsusilə kral Artura həsr etdiyi elmi-ədəbi düşüncələrində qəhrəmanların da göylərdə duruş gətirməsi barədə fikirləri ilk baxışdan qədim türk dastan ənənələrində özünün bu və ya digər dərəcədə vəsf olunmasının tarixi gerçəkliyi ilə üst-üstə düşə bilər. Axı sonralar kelt ədəbiyyatının və mədəniyyətinin formalaşdığı dövrdə Britaniya ərazilərinə köç edən xalqların, yaxud tayfaların da qarşılıqlı təsiri və bir-birləri ilə dünyaya ortaq baxışları vahid məhəlli ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafında ədəbi-mədəni təsirsiz ötüşə bilməzdi. Beləliklə, kelt ədəbiyyatında hekayətlərin müəyyən hadisələrinin irland, uels, skandinav və Şərq saqalarında əkiz taylarının olması da məhz belə bir qarşılıqlı təsir prosesinin təzahürləri ilə əlaqələndirilə bilər. Bir-birini

daha yaxşı və daha dərindən öyrənən xalqlar, tayfalar, təbii ki, yaratdığı qəhrəman obrazlarının yaradıcılarının düşüncəsində yaranan fikirlərlə mifik dünyanın ilk rüseymini ixtira etmişlər. Mətyu Arnoldun kelt ədəbiyyatına baxışları da söylənilən fikirlərin şərhinə yeni iz açır.

3.2. Kelt ədəbiyyatı və mədəniyyətində Şərq (Kimmer) elementi

Mətyu Arnold “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi haqqında” çap etdirdiyi mühazirələr toplusundan ibarət olan araşdırmasına yazdığı ön sözdə Uels ölkəsinin dəniz sahillərində yerləşən Llandudna şəhərində bir neçə həftə olduğunu və müşahidələrini yazıya aldığını qeyd etmişdir. Uelsdə Penmaenmavr (Penmaenmavr) şəhəri ilə Anqlesey (Anglesey –ingilis mənasını verir) adası arasında sahələri qarış-qarış gəzən ədib yazırdı: *“Uelsin bu hissəsində, Uelsin keçmiş hələ də yaşayır, burada hər yerin öz ənənəsi, hər adın öz poeziyası vardır və orada insanlar, əsl insanlar hələ də bu keçmiş, bu poeziyanı bilir və onunla yaşayır və onunla nəfəs alır; bununla belə, çox təəssüf ki, ölkənin digər hissəsində Liverpuldan və Birkendheddən olan işğalçı saksonlar bunları çoxdan unudublar”*[100, s. 10].

Mətyu Arnoldun mühazirə şəklində nəşr etdirdiyi araşdırmalarında “Cymry”, yaxud “Cimmerians” kimi işlədilən və açıq-aydın şəkildə sözün “kimmerlər” olduğunun sübuta ehtiyacı yoxdur. Lakin kitabın 11-ci səhifəsində kimmerlərin adı bir dəfə “kimmerlər” (“Cimmerians”), qalan bütün hallarda isə qısa şəkildə “cymry”, yaxud “cymris” şəklində təqdim edilir.

Araşdırmalarda kelt ədəbiyyatı və mədəniyyətinin abidələrə əsasən kimmer-uels (cymry-welsh) və irland mənbə və məxəzlərinin tarixilik baxımından öyrənilməsi xüsusilə diqqəti çəkir. Mətyu Arnold haqlı olaraq qeyd edirdi ki, onun öz dövründə kelt ədəbiyyatı məsələlərindən yazan heç bir araşdırıcı nədənsə istinad etdiyi, bəhrələndiyi nəşrlərin necə və kimlər tərəfindən hazırlandığını toplularında nədənsə xatırlatmamışlar. Lakin kelt, xüsusilə uels və irland əlyazmalarının izinin batmamasında, onların müasir oxucu ilə körpü rolu oynamasında ömrünü fədakarlıqla ədəbiyyatın rekonstruksiyasına və nəşrinə həsr etmiş insanların xatirəsi yad edilməli,

bu haqda oxucuda təsəvvür yaradılmalıdır. Doğrudur, bunun ədəbiyyat məsələlərinə aidiyyəti olmadığını söyləyənlər də tapıla bilər. Ona görə ki, bu ədəbiyyatın içində Şərq xalqlarının da ədəbi-mədəni sərvətlərinin görünməyən elementlərinin üzə çıxarılması baxımından maraqlı tarixi və ədəbi faktların müəyyənləşdirilməsi vacib məsələdir.

Kelt haqqında arxivlərdə qalan sənədlərin nədən bəhs etdiyi, oxucuya nə demək istədiyi Mətyu Arnoldun araşdırmalarında da müəyyən qədər əksini tapmışdır. Lakin gələcəkdə Azərbaycanda kelt və Şərq məsələləri, xüsusilə müqayisəli ədəbiyyat müstəvisində hələ sirri açılmayan, ədəbi tariximiz üçün maraqlı görünən gizlinlərin qeyd olunan mənbə və məxəzlərdə diqqətlə öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Kelt ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə gəlincə onu qeyd edək ki, uels əsilli Ouven Cons (Owen Jones) XVIII əsrin ortalarından bir qədər əvvəl Uelsdə – Mivir Vadisində (The Valley of Myvyr) anadan olmuş və sonralar Kelt ədəbiyyatını toplayıb əlyazmaları Britaniya muzeyinə əmanət etmişdir. Onun topladığı ədəbiyyat nümunələri “Mivir əlyazmaları” (“The Myvyrian manuscripts”) vadinin adı ilə oxucuya ünvanlandırılmışdır.

Edvard Lhuyd (Edward Lhuyd) özünün “Archeologia Britannica” adlı nəşrində Ouven Consun 1707-ci ildə redaksiyaya təqdim edərək bu qədim əlyazmaların dünyada tanınmasının təmin olunması arzusunu ifadə etmişdir.

Əslində, Ouven Cons on doqquz yaşında Londona gələrək Temza küçəsində xəzçi dükənində çalışmış və sonralar öz biznesini qurmuş və qırx il mütəmadi bu sahədə çalışaraq, həyat amalına çevirdiyi yeganə arzusuna çatmışdır. Daha doğrusu, gəncliyindən öz milli ədəbiyyatının xəzinəsini ictimaiyyətə çatdırmaq arzusunu yerinə yetirməyə müyəssər olmuşdur. 1801-ci ildə iki dostu ilə Uelsdə kelt ədəbiyyatını üç böyük cildə nəşr etdirməyə nail olmuşdur. Öz milli ədəbiyyatının reesterinə çevrilən bu üç cildlik indi müqayisəli dil və müqayisəli ədəbiyyatın öyrənilməsində ən etibarlı mənbəyə çevrilmişdir.

Mətyu Arnold, Ouven Consun topladığı var-dövləti hesabına xalqının mənəvi dəyərlərinin – söz incilərinin əlyazmalarını kitab şəklinə gətirməsinə böyük dəyər vermişdir. Anqlo-sakson işğalından sonra kelt ədəbiyyatının böyük zaman kəsiyindən

sonra reanimasiyasını yaradan bir kəndli oğlunun hələ sağlığında şərəfdən, tərifdən çox hücumlara məruz qaldığını, təhqir olunduğunu xatırladaraq Londonda dəfn olunduğunu yazır. Türbəsinin üzü şərqə doğru doğma vətəni Uelsdə Klividin (Clywyd) yaşıl vadisinə və dağlarına baxır. Mətyu Arnold onu da qeyd edir ki, indi dilləri və ədəbiyyatları müqayisəli şəkildə öyrənənlərin sayı artır və demək olar ki, hər gün onun nəşr etdirdiyi əsərlər üzərində işləyən, tədqiqat aparənlar isə Ouven Consun davamçıları sayıla bilər. Lakin *“bu davamçılardan heç biri, onun hüdudlarında Uels ədəbiyyatı haqqında yazanda Denbişir (Denbighshire) kəndlisinin (Ouven Consun) adına belə məhəl qoymurlar...”* [101, s. 21].

“Kelt mifologiyası Ensiklopediyası”nda kimmer (Cymry) sözü haqqında qısa məlumatda oxuyuruq: *“Kimmer (Cymry) uels terminidir. Uels xalqı ilk öncə uels adlandırılmışdır, bu söz onların Britaniya qonşularının dilində “gəlmələr, yad adamlar” (“strangers”) mənasını verir. Onların (uelslərin) dilində bu söz hələ də (kimmer, cymry) işlədilir, bu xalqı “yoldaşlar” (“brethers”), yaxud “dostlar” (“friends”) adlandırırlar. Kimmer (“Cymry”) ölkə, torpağın adıdır. “Cymri” yazılarda xalq deməkdir və “Cymrik” termini isə onların (kimmerlərin) dili mənasını ifadə edir”* [129, s. 112].

Belə bir mötəbər ensiklopediyada müasir Uels ölkəsinin qədim tarixinin, onun adının istər-istəməz bu faktın, yaxud Kimmer (Cymri) kimi tarixən tanınmış ölkənin, xalqın və onun dilinin daha elmi əsaslı xarakteristikasının aydınlığının yaradılmasını müasir müqayisəli ədəbiyyatın vacib vəzifələrindən birinə çevirir.

Mətyu Arnoldun araşdırması qədim keltlər və onların ədəbiyyatına həsr edilmiş mükəmməl elmi araşdırma kim dəyərləndirilmişdir. Həmin əsərlə tanışlıq müəyyən faktların aşkarlanmasına xidmət edir. Mətyu Arnold yazırdı ki, *“keltləri tez-tez şəhvani, ehtiraslı adlandırırlar”, mən isə onu deyərdim ki, onlar sentimental, həssasdırlar.*

Sentimental, yaxud duyğusal, həmişə fakt despotizminə qarşı cavab, reaksiya verməyə hazır olmaq deməkdir – bu böyük dostun təsviridir..... və bu sentimental temperamentnin heç də pis təsviri deyildir [101, s. 58].

Mətyu Arnold kelt ədəbiyyatı haqqında mühakimələrində onun güc-qüdrətini, dahiyənəlik siqlətini yüksək dəyərləndirərək fakt dünyasında bu ədəbiyyata qarşı sədsərhədlərin çəkilməsinin, yaxud yer üzündən silinməsinin qeyri mümkünlüyünü ifadə edərək humanist və realist alim mövqeyində dayanmışdır. O, yazırdı: *“Bu vaxta kimi mən qardaşım saksonların axını ilə gedirəm, lakin gözümlün qabağına gətirirəm ki, daha mən onlardan ayrılmalıyam. Onlar uels dili və ədəbiyyatı ilə heç bir vəchlə heç nə edə bilməyəcəklər: onlar məmnunluqla uzağı, onu yer üzündən silib-süpürüb ata bilirlər... Yaxşı məlum olduğu kimi mənim sakson qardaşlarım bilməlidir ki, onlarla (keltlərlə) hər şeyi nizama salıb yaxınlaşdırmağın qorxunc yolu elə onların özlərinin yer üzündən silinməsidir. Lakin mənim özümün də hər yerdə başqa bir yolu tapmağa böyük həvəsim yoxdur. Mən müxtəlifliyin mövcudluğu kimi onu xoşlayıram və onun özüm üçün də, görünməsini istəyirəm. Mən bu dünya üçün kelt dahiliyinin fərqli cizgilərinin itib – batmasını istəməzdim. Lakin mən sakson qardaşlarımı tanıyıram, onların güc – qüdrətinə bələdəm və onu da bilirəm ki, siyasi və sosial əks cəbhə yaradılması onlara (keltlərə) qarşı və bir rəqib müxalif milliyyət, xalq canı, ruhu kimi kelt dahiliyinə fakt dünyasında və öz kobud var-gücünü göstərməzlər”* [101, s. 15].

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatı araşdırmalarında mühakiməsi sakson, yaxud ingilis siyasi dairələrinin qədim kelt mədəniyyəti və ədəbiyyatı, bütövlükdə kelt kimliyinə qarşı sərt mövqeyinin barışıq çağırışı kimi diqqətə layiqdir. Bu baxımdan tənqidçi alimin vaxtilə iddia etdiyi kimi: *“... biz Britaniya imperiyasının qurulmasında daha çox praktik keyfiyyətlərə görə anqlo-saksonlara borclu olduğumuz halda, keltlərdən, yunanlardan bəri ingilis ədəbiyyatını yaradan keltlərdən poetik görüntünü miras kimi almışıq”* [143, s. 3].

Mühakimənin məna yükündə kelt ədəbiyyatının faktında ingilis ədəbiyyatı üçün nə qədər mühüm və əsaslı mənbə olduğu, xüsusilə kelt poeziyasının təsiri məsələsi sonra yaranan ingilis poeziyasında əlahiddə təsirini saxlamışdır.

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatı haqqında araşdırmalarında diqqəti çəkən məsələlərdən biri də ədəbiyyatın zənginləşməsində əlahiddə rolunu olan söz sərvətinin incələnməsidir. Qeyd edək ki, dilçilik elmi arealında yaxşı tanınan Deyvid Kristal (David Crystal, 1941) hazırda Uels Universitetinin Linqvistika professoru kimi kelt

və ingilis dillərinin əlaqələrinə dair bir sıra araşdırmaların müəllifidir. “İngilis dilinin tarixi” (“Stories of English”) adlı monoqrafik nəşrində o, “Kelt dilinin çətin məsələsi” adlı interlüdiyasında İngiltərənin birinci xristian şairi Kədmonun (VII əsr) adının kelt mənşəli (Uels) olduğunu qeyd edir [115, s. 32-33].

Onun valideynlərinin kimliyi haqqında dəqiq məlumat olmadığını söyləyən Deyvid Kristal kitabında aşağıdakı məqamı diqqətə çatdırır: *“Faktiki olaraq iki çətin məsələ vardır:*

Birincisi, nə üçün anqlo-saksonlar Britaniyanın kelt dillərinin danılmasına son qoymalıdırlar? Onlar (anqlo-saksonlar) çox az sayda bu ölkəyə (müasir İngiltərənin ərazisinə) gələrkən gözləmək olardı ki, bu ölkənin dilini qəbul edəcəklər...

İkinci çətin məsələ. İşğalçılar ölkəni zəbt edəndə öz dilini zorla qəbul etdirirlər və onlar yerli dildən tez-tez böyük sayda sözləri qəbul edirdilər... Bəs nə üçün köhnə ingilis dilində azsaylı kelt alınma sözləri vardır? Necə ola bilər ki, anqlo-saksonlar ətraflarında əksəriyyət kelt dilinin təsirinə düşmədən kənarında dayandı” [115, s. 29].

Lakin keltlərin ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə daha iti nəzərlərlə baxan Mətyu Arnoldun belə bir təsir müstəvisində keltlərin, yaxud qalların tarixən həm də Roma, yaxud latın dili və mədəniyyətinin təsirinə məruz qaldığını reallığın danılmaz faktı kimi göstərməsi oxucuda daha aydın fikir yaradır. O, yazırdı: *“...Qal (yaxud kelt) dildə davranış qaydalarına və qanunlarına uyğun latınlaşmışdı, lakin hələ də bu yerin adamları əsasən kelt olaraq qalmışdı”* [101, s.52].

Beləliklə kelt sözlərinin Roma işğalından çox illər keçəndən sonra, hələ də latın dilinin anqlo-saksonların məişətində aparıcı dil kimi işlənildiyi zamanda belə onun vasitəçiliyi ilə ingilis dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmışdı. Mətyu Arnold bu sözlərin ədəbi əsərlərdə də gen-bol işlənildiyini diqqətə çardırmışdır. Müəllif kelt mənşəli “basket” (səbət), “bam” (aldatmaq), “kick” (təpikləmək, şıllaq atmaq), “whop” (döymək, doğramaq), “twaddle” (boş-boş danışmaq), “hitch” (itələmək, hərəkətə gətirmək), “muggy” (boğucu hava) sözlərini qeyd etmişdir. Müəllif onu da xatırlatmışdır ki, bu iddiaların bir daha ehtiyat və diqqətlə yoxlanılmasına ehtiyac vardır, ona görə ki, anqlo-sakson işğalından sonra kelt dilində ingilis sözlərinə də rast gəlmək mümkündür [101, s. 52].

Mətyu Arnold keltşünaslığı həтта bir elm sahəsi kimi tanımaq iddiası və haqqı olduğunu söyləyərək kelt dilini tanımaq marağından çıxış edərək alim sözünü, fərziyyəsini söyləmişdir. O, anqlo-sakson işğallarından sonra da sayca az olan keltlərin Britaniya adalarının köhnə işğalçısı olduğunu bəyan etmişdir [101, s. 51].

Belə bir görmə bucağından çıxış edən alim anqlo-saksonların düşünülmüş şəkildə kelt irqini ucdan tutma qırmağa, darmadağın etməyə hazır olduğunu və keltlərin heç də hamısının Uelsə, yaxud Şotlandiyaya qaçıb canını qurtarmağa imkanı olmadığını da yazmışdır [101, s. 51].

Bəzi mənbələrdə isə qeyd olunur ki, antik dövrün müəllifləri “kelt” terminini İrlandiyada və İngiltərədə yaşayan xalqlara şamil etmişlər, həтта adalarda yaşayan tayfalar da özlərini şərti olaraq “kelt” adlandırmışlar, lakin bu o demək deyildir ki, kelt tayfaları olmamışdır [77, s. 13-14].

Daha sonra araşdırıcı onu da diqqətə çatdırır ki, heç anqlo-saksonlar keltləri tamamilə darmadağın etməsələr belə, güman etmək olar ki, keltlərin böyük hissəsi ölkədə qalmış və tədricən öz işğalçıları ilə qaynayıb qarışmışlar [101, s. 51].

Lakin nədənsə keltlərin bir çox ədəbi əsərlərdə zərrə qədər də ingilislərə təsiri olmadığını iddia edənlər də olmuşdur. Mətyu Arnold keltlərə həsr etdiyi araşdırmalarında qeyd etdiyimiz məsələyə toxunarkən bir neçə mənbə və məxəzə müraciət etmişdir. Xüsusilə XIX əsr ingilis kimliyində, ədəbi-mədəni həyatında “Saturday Review” adlı mətbu orqanının sətirlərində *“biz (ingilislər) elə bir millətlik ki, bizdə norman elementi, cüzi kelt elementi tamamilə canımıza-qanımıza hopmuşdur və müasir ingilislərdə norman, yaxud kelt elementlərini axtarmaq boş, əbəsdır”* [101, s. 51].

Qeyd edək ki, dünya xalqlarının tarixində ictimai siyasi hadisələr, eləcə də müharibələr nəticəsində bu və ya digər xalqın etnogenezində təsirlər zəminində geneologiyada, dildə, davranışda, qanun-qaydalarda dəyişikliklərin baş verməsi qanunauyğun hal hesab edilə bilər. Yeniləşən xalqın kompozisiyasına keçiddə ən başlıca təsirlərdən biri qarşılıqlı nikahlarla bağlı olmuşdur. Mətyu Arnold kelt, yaxud qal ədəbiyyatı çevrəsində daha çox kelt ədəbi və mədəni tarixində onun etnogenezisi

məsələsinə xüsusi önəm vermiş və faktların dili ilə öz ədəbi strategiyasını yaratmağa çalışmışdır.

Kimmer kökənli kelt ədəbiyyatının uels qolunda Ouven Consun tərtib etdiyi üç cildliyində Şərq (kimmer) mövzusunə toxunulması təsadüfi deyildir. Elə hesab edirik ki, gələcəkdə kelt ədəbiyyatında Şərq (kimmer, eləcə də sarmat) mövzusu ilə bağlı ayrıca tədqiqat işinin aparılmasına ehtiyac vardır və bu müqayisəli ədəbiyyat müstəvisində Şərqlə bağlı reallıqların müəyyənləşdirilməsinə zəmin yarada bilər.

Qədim kelt ədəbiyyatında xüsusi yeri olan irland kelt xalqının ədəbiyyatının toplanıb nəşr olunmasında İrlandiyanın yeni Katolik Universitendə irland tarixi və arxeologiyası üzrə professor kimi çalışmış Yuci O'Karrinin (Eugene O'Curry, 1796-1862) böyük xidmətləri olmuşdur. İlk mühazirələrini 1855-ci ildə başlayan Mətyu Arnold kimi o, oxuduğu mühazirələrini 1861-ci ildə nəşr etdirmişdir. Yeddi yüz səhifədən çox olan mühazirələr toplusunda əsasən onun irland Orta əsrlər əlyazmaları və onların məzmunu ilə əlaqədar təhlil və şərhləri əksini tapmışdır [132, s. 505].

Mətyu Arnold kelt ədəbiyyatına dair araşdırmalarında cənab Yucin O'Karrinin kitabının nəşrinin səhəri gün dünyadan köçdüyünü qeyd etmişdir. Onun irland ədəbiyyatının təsnifatının və tarixi-ədəbi təsvirində mükəmməl işin tamamlanmasında səy və bacarığını əsirgəmədiyini yazmışdır [101, s. 21-22].

Kelt tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatının yazıya alınmasında “Oqam” (bu termin “Ogam”, yaxud “Ogham” kimi iki variantda verilir) əlifbasının xüsusi rolu olmuşdur. Qədim Mesopotamiyada yaxud “Gilqameş” dastanının mixi yazıları kimi Oqam hərflərinin də daş üzərində həkk edilməsi tarixi reallıqdır. Oqam hərfləri ilə, təxminən, dörd metr hündürlüyündə olan üzərində indi də izi qalan və İrlandiyaya gələn turistləri heyrətə gətirən həmin daşın üzərindəki mətn indiyə qədər çoxlarını heyrətə gətirir. Bir cümlə ilə ifadə olunmuş mətnə fikrin mənası bir müddət müəmmaya çevrilmişdi. Yəni ingilis dilinə tərcümə olunan cümlənin adekvat olmadığı ehtimal olunurdu və onun yeni tərcüməsinin tapılması təklif edilirdi. Daş üzərində həkk olunmuş mətnə diqqət yetirək: *“Ballikroveyn (Ballycrovani) limanın üst hissəsində tərəpə hündür, ensiz şiş uclu daş dörd metr hündürlüyündədir və Kork (Cork) və Kerri (Kerry) sərhədlərinin yaxınlığındakı açıq Atlantikadan təhlükəsiz*

limana qədər gəmidə səyahətə çıxarkən bu daş hər kəsə körfəzdən açıq-aydın görünür. Daşın sol tərəfində həkk olunanlar isə irlanda ithafdır. MAGGI DECCEDDAS AVI TURANIAS – onun mənası “Mak Deixet u: Torna məxsusdur...” [146].

Lakin sözlərin bu cür mənalandırılması ilə tam razılaşmaq olmur. Əvvəla birinci söz “maggi” elə “maq” mənasını ifadə edir. Desseddanın latınlaşdırılmış şəxs adı olduğunu güman etmək olar. “Avi” sözü isə iskit (türk) sözüdür, “nəvə”, həm də “tayfa” mənasını verir. “Turantias” isə “turanlı” kimi başa düşülür. Beləliklə də, həmin cümlənin bir qədər aydın tərcüməsini iddia edirik: “Maqlı Dessedanın – Turanlının nəvəsi”.

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatının tədqiqi haqqında elmi araşdırmalarında özündə Şərqi (kimmer) elementlərinin daha aydın mücəssəməsini yaradan çox saylı ideya və mühakimələrdən bir neçəsinə diqqət yetirək. O, yazırdı: *“Bir qədər uzağa gedək. Dilin iki böyük kelt bölgüsü – qal və kimmer dillərinə gəlincə filoloqlar söyləyirlər ki, qal dili daha gənc, daha sintetik, Sanskrit, yunan, zənd, latın, tentonik (Tentonik) dillər qrupu ilə Kimmer dili isə daha köhnə, daha analitik Turan dil qrupu ilə əlaqəli, yaxud bağlıdır”* [101, s. 48].

Dünyanın bir sıra alimləri, eləcə də Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçıları belə bir yekdil fikrin, yaxud hipotezanın daha sərrast və dəqiqliyi haqqında açıq elmi sübutlara üz tutub kimmer dilinin daha çox Azərbaycan türklərinin, yaxud turanlıların dili ilə üst-üstə düşdüyü fikrini irəli sürmüşlər. Mətyu Arnoldun elmi mühakiməsində də kimmerlərin Turan (türk) dilləri qrupuna aid edilməsi, heç şübhəsiz ki, kimmerlərin etnik və dil mənsubiyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Mərhum tarixçi alim, professor Yusif Yusifov “Azərbaycan tarixi” kitabının II fəslinin 7-ci paragrafında yazırdı: *“... “kimmer” ola bilsin ki, “başərlər” mənasını daşıyır. Qədim türk dillərində kam “şaman” mənasında işlədilmişdir. Kimmerlərin türk mənşəli tayfalara mənsub olması barədə Orta əsr Bizans qaynaqları məlumat verir. Prokopiya görə, hunlar qədimdə “kimmer” və “massaget” adlanırdılar. Hun tayfaları isə əsasən türkmənşəli olmuşlar”* [62, s. 118].

“Kimmer” sözü çox asanlıqla iki hissəyə parçalanır: kimm-er. Bu sözün həm morfoloji quruluşu, həm də leksik semantikasi baxımından türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə yaxından səsleşdiyini söyləmək olar. Mifoloq M.Seyidov yazırdı ki, *“türk dillərində “ar//ər//ır/ir//ur//ür” kopmponentli ilə yaranan etnonim və toponimlər geniş yayılmışdır”* [55, s. 43]. *“Türkdilli xalqlar bu sözdən (“ar//ər//ır/ir//ur//ür”) təkcə şəxs, qəbilə, yer adlarında deyil, eləcə də çay (sonralar şəhər) və s. adlarda da istifadə etmişlər”* [55, s. 43].

S.Rzasoy fars dilindəki “peykər” sözündən danışarkən, “ər” leksemi ilə bağlı yazır: *““Peykər” sözü düzəlmədir və asanlıqla 2 tirəyə ayrılır: peyk + ər. Sözüün “peyk” tirəsinin farsca lüğətlərdəki mənası göy cismi, xəbər gətirən, qasid və s.-dir. “Ər” leksemi isə türkmənşəli vahid olaraq fars dili ilə heç cür izah oluna bilmir. “Ər”in türk dillərində igid, kişi, qırmızı [55, s. 43], daha dərin qatlarda isə məkan, yer, hərəkət, adam, insan, əsgər, qoşun, qəbilə və s. [20, s.141-142, s.194-196] mənaları var. Bu sözün bir morfem kimi türk onomastik sistemində fəal yeri var. Kanq+ar, av+ar, qarq+ar, dond+ar, sav+ar, bolq+ar, quq+ar, avş+ar, qac+ar, pad+ar [73, s. 197], mac+ar, xəz+ər və s. etnonimlərdə, qu+ər, uğ+ur [56, s. 210-215, s.226-245], at+ar, az+ər və s. teonimlərdə bu morfemin iştirakı onomastik-mifoloji qəlibi aşkarlamağa imkan verir: əlamət + “ər” morfemi [54, s. 189-190].*

Bəs kimmerlər kimdir? Bu sual zaman – zaman dünyanın ayrı – ayrı ölkə xalqlarının tarixçilərini və araşdırıcılarını düşündürmüş, müxtəlif fikir və versiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə, müxtəlif şərh və versiyalar kimmerlərin əsasən Qafqaz mənşəli tayfa olduğu mühakiməsini əsaslandırır. Bu mənada kimmer, iskit, sak, hun, massaget və digər Qafqaz tayfaları çevrəsində onların Azərbaycan türk xalqının etnogenezinin ayrılmaz bir hissəsi olması faktı barədə tarixçilərin, mifoloqların yekdil rəyi nə qədər suallar yaratsa da, elə hesab edirik ki, bu türkdilli tayfaların Qərb ölkələri tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatında fakt olaraq araşdırmaların aparılmasında heç vaxt qədim və özəlliyini itirməyən hadisə kimi xatırlanacaqdır.

Azərbaycanın tanınmış tarixçi alimlərindən mərhum akademik Ziya Bünyadov və professor Yusif Yusifovun redaktəsi ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək)” adlı kitabında prof. Yusif Yusifovun aşağıdakı

mühakiməsinə diqqət yetirək: “Son zamanlar kimmerlərin skit-sak tayfalarına mənsubluğu və irandilli olması mülahizəsi ortaya atılmışdır. Lakin, bu onların İran mənşəli olmasına əsas vermir.Kimmer adı Qara dəniz toponimlərində “Kimmeriya”, “Kimmerik”, “Kimmer Bosforu” (indiki Kerç boğazı) kimi əks olunmuşdur. Deməli, “Kimmer” bu tayfalara kənardan verilmiş ad ola bilərdi. Bəzən Qafqaz dillərində kim//kam “baş, zirvə” mənasını saxlamışdır. Onda “kimmer”, ola bilsin ki, “baş ərnlər” mənasını daşıyarmış. Qədim türk dillərində kam “şaman” mənasında işlədilmişdir. Çox güman ki, kimmer “şaman ər” mənasını bildirmiş. Kimmerlərin türk mənşəli tayfalara mənsub olması barədə erkən orta əsr Bizans qaynaqları məlumat verir. Prokopiya görə, hunlar qədimdə “kimmer” və “massaget” adlanırdılar. Hun tayfaları isə əsasın türkmənşəli olmuşlar [6, s. 118].

Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ “Kimmer” adındakı “kim” ləksemnin kam//qam, yəni qam-şaman kimi izah olunmasıdır. Bu, ilk baxışda, bəlkə də, sərbəst bir etimologiya təsirini bağışlaya bilər. Ancaq qədim adların, yəni paleoonomastik vahidlərin bütün hallarda mifik dəyərlərlə hər hansı şəkildə bağlılığı bizdən bu fikrə diqqətlə yanaşmağı tələb edir. Kimmer adının “kam-ər” şəklində yozulması, əslində, qədim Şərq-Qərb etnosiyasi əlaqələri kontekstində ciddi mənə qazanmış olur. Azərbaycanda Kəmərli, Qımırılı kimi adların kam//qam kökü ilə bağlı olduğu məlumdur. Bu adlarda kam kökü mifoloji yaradılışı bildirir. Qədim adlar, sadəcə, işarə vahidləri olmayan mifik kosmoqoniyanı ifadə edir. Mifologiyada yaradılış bütün hallarda yaradıcı başlanğıca – tanrıya, əcdada aid edilmişdir. Yaradılış mahiyyətində advermə durur.

Əvvəlcə qeyd etməliyik ki, bütün miflər istisnasız olaraq bu və ya digər şəkildə yaradılışı simvollaşdırır. Elçin İmaməliyev (Qaliboğlu) yazır: “*Yaradılışın ilkin dərki mifologiyadan başlanır. Bütün miflər əslində yaranışı nəql edir. Miflərin məzmunu zahirən fərqli olsa da, onları birləşdirən ümumi ideya yaranışdır. Yaradılış bütün miflərin, o cümlədən onların sistemi olan mifologiyanın ana motividir*” [30, s. 3].

Rus alimi V.N.Toporovun yazdığı kimi: “*Kosmoqonik miflər və kosmoloji təsəvvürlər mifopoetik dünyagörüşün başqa formaları arasında xüsusi yerə malikdir: ona görə ki, kainatın məkan-zaman ölçülərini, başqa sözlə, insanın mövcudluğunun*

baş verdiyi şəraiti təsvir edir və mif yaradıcılığının obyektinə ola bilən hər şey ona yerləşdirilir” [87, s. 6].

Mifik yaradılışın əsasında advermə durur. C.Bəydili (Məmmədov) yazır ki, *“mifoloji görüşlərə əsasən, bir kimsənin və ya nəsnənin adının olması onun mövcudluğunun başlıca nişanı idi” [11, s. 13].*

Bu cəhətdən, Kimmer adı bu adı daşıyan xalqın mövcudluğunun təsdiqi və işarəsidir. Bunu biz “Dədə Qorqud” eposunda daha aydın şəkildə müşahidə edirik. M.Seyidova görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Dədə Qorqudun əsas vəzifəsi ad verməkdən ibarətdir [57, s. 47]. Murat Uraz görə, yakut xalqı belə hesab edir ki, qəhrəmanlara adı Günəş qoyur və həmin adı onlara göydən yollayır [67, s. 17]. M.Seyidov M.Urazın verdiyi bu fakta əsaslanaraq Günəş və Dədə Qorqud obrazını eyni mənə sırasına aid etmişdir [56, s. 180]. K.Əliyev və F.Bayat advermənin sakral rituallarla bağlılığını göstərmişlər [23, s. 15; 8, s. 9-10].

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatı haqqında mühazirələrində kelt, eləcə də kimmer ədəbiyyatı tarixinin açılmamış sirləri, yaxud gizlinləri Şərqi (Azərbaycan) oxucusu, habelə tədqiqatçısı üçün maraqlı görünür. Hətta bu ədəbiyyatın birinci şairlərindən biri hesab edilən Taliesinin (VI əsr) şeirlərinin mədəniyyət tarixində açdığı yeni səhifələri vərəqləməyə və öyrənməyə dəyər.

Eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölünün hövzəsində Manna dövləti yaranmış və burada məskunlaşan əhəlinin isə əsas dilinin qədim türk dili olduğu göstərilir. Mərhum tarixçi alim, professor Yusif Yusifov yazırdı: *“Manna canişini Telusuni adlanırdı. Ola bilsin ki, bu ad “Tele (tayfasına mənsub) adam” mənasını daşıyırdı. Tele – altay türk adı idi” [63, s. 117].*

Belə bir oxşarlıq bucağından Uels, yaxud Kimmer ədəbiyyatında Talesin kimi məşhur olan şairin, eləcə də bu adlı yaxşı tanınan milli qəhrəman Talesinin altay türkü adı ilə həmahəng səslənişi olduğunu da söyləmək lazım gəlir.

Göründüyü kimi, türk mənşəli kimmer tayfası kimi, qədim Manna (Azərbaycan) torpaqlarından qopub gedən digər tayfaların adlarının belə qədim Britaniya torpaqlarında oxşar versiyalarının yaranması keçmiş tarixə dair müəyyən təsəvvür yaradır. Onu da əlavə edək ki, Talesinin bir çox şeirləri də türk mövzusunda. Bu

şeyrlərin bir qismi Çarlz Skvayerin “Kelt mifləri və əfsanələri” adlı kitabına daxil edilmişdir. Eləcə də “Sarmatın qara kitabı” (“Black Book of Caermarthen”) adlı topludan verilən seçmə nümunələr [143, s. 256-258] kelt – şərqi (kimmer, manna türk, sarmat) əlaqələri haqqında daha geniş araşdırmaların aparılması üçün zəngin və faydalı mənbə hesab edilə bilər.

Tədqiqatçı Bəxtiyar Tuncayın sarmat tayfası haqqında elmi-fəlsəfi qaynaqlara istinadən irəli sürdüyü mühakimə heç də sarmatları, türkləşdirmək ideyasını tələq etməkdə deyil, sadəcə olaraq elmi-fəlsəfi qaynaqlarda bütövləşən və qədim Azərbaycanın etnogenezində əlahiddə rolu olan kimmer – iskit-sakların, eləcə də sarmatların milli – mədəni həyatımızda danılmaz mövqeyini ümumiləşdirmək və öz konsepsiyasını ortaya qoymaqdan ibarət olmuşdur.

Lakin müəllifin bir sıra rus, ingilis və digər çoxsaylı qaynaqlara istinadən kelt, bütövlükdə isə Britaniya xalqlarının qəhrəmanlıq dastanının baş qəhrəmanı Kral Artur haqqında söyləmələri və şərhləri də maraqlıdır. O, yazır: *“İngilis mənbələrinə görə, Britaniyanın ilk əfsanəvi kralı, əfsanəvi Kamelot şəhər – dövlətinin və kral sülaləsinin əsasını qoyan Ser Artur sarmat idi. O öldükdən sonra əsl türk kimi dəfn edilmiş və məzarının üzərində böyük bir kurqan ucaldılmışdır”* [143, s. 156].

Bəxtiyar Tuncay “Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı” adlı araşdırmasında sarmat tayfasının etnogenezi məsələsi barədə yazır: *“Antik müəlliflərin bəziləri sarmatları “savromat” da adlandırmışlar... Diodor Siciliyalı və Pliniyin bildirdiklərinə görə, sarmatlar Midiyadan, yəni Cənubi Azərbaycandan iskitlər tərəfindən köçə zorlanmışlar. Elə bu səbəbdən də bəzi antik müəlliflər sarmatları midiyalılar, yəni madaylarla eyniləşdirmişlər. Məsələn Pliniy və Yuliy Solin sarmatları midiyalıların törəmələri hesab etmişlər. Pliniy türkləri sarmatların bir qolu saymış, Pompiniy Mela isə türklərlə sarmatların qonşu olduqlarını yazmışdır. Eramızdan əvvəl II əsr müəllifi Dionisiy Pereqet isə sarmatları hunlarla eyniləşdirmişdir. Fakt isə budur ki, qıpçaq mənşəli qazax soylarından biri də sarmatlardır”* [58, s. 154].

Mətyu Arnold da araşdırmasında kimmerlərin Britaniya adalarında qədim və yeni mədəniyyətin, eləcə də ədəbiyyatın qoruyucusu, davamçısı kimi məskunlaşdığı ölkənin universal mədəni və ədəbi irsinə öz töhfəsini verdiyini vurğulamışdır. Ayrı –

ayrı arxiv sənədlərində, eləcə də XVI əsr Britaniya ədəbiyyatının şairi Edmund Spenserin “İrlandiyanın müasir vəziyyətinə nəzər” (“A View of the Present State of Ireland”) traktatında, Şərqdən Qərb ölkələrinə, o cümlədən Şotlandiyaya köç edən iskitlərdən sonra daha bir neçə Şərq tayfalarının da mənsubiyyətə yaxın olan iskitlərlə yeni torpaqlarda məskunluğun təməlini qoyduğunu göstərməsi təsadüfi deyildir.

Mətyu Arnold da Kral Artur şəcərəsinin əslən sarmatlarla bağlılığı məsələsinə münasibətini açıqlamışdır. Lakin onun tədqiqat əsərində eramızın VI əsrinin ilk ingilis tarixçilərindən biri Gildasın (Gildas, təxminən 500 – təxminən 570), əslən uelsli, özünün “Britaniyanın tarixi” (“Historia Britonum”) əsəri ilə məşhur olan Nenniusun (Nennius, ya da Nynnian kimi də tanınmışdır), X əsrin “Houlun qanunları” (“The Laws of Howl”) əsərləri ilə tanışlıqdan sonra Britaniya adalarında kimmerlərin suverenliyi dövründə (“in the time of the sovereignty”) “imperator Artur”un böyük şan – şöhrət sahibi olduğunu yazmışdır [101, s. 34].

Mərhum professor Yusif Yusifov da adətən qədim tayfaların yerlərini dəyişdiyini, yaxud mühacir olduğu zaman qohum etnosların yanında məskən saldığını yazmışdır [62, s. 118].

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi-elmi arealında, xüsusilə ensiklopedik nəşrlərdə əsasən rus ədəbi mənbələri bazasında demək olar ki, tərcümə vasitəsi ilə annotasiyalar az da olsa yayılmağa başlamışdır. Ötən əsrin 90 – cı illərinin əvvəlində nəşr olunmuş Ensiklopediyada kelt dilləri və keltlər haqqında xülasə şəklində materialda qeyd olunurdu ki: *“Eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində indiki Fransa, İsveçrə, Belçika, sonralar isə Şimali və Qərbi İspaniya, Britaniya adaları (burada onlar britlər adlandırılırdı), Şimali İtaliya, Dunay çayının yuxarı və orta axarında və s. ərazilərdə yaşamış dil və maddi mədəniyyətə yaxın olan tayfalar olmuşlar. Eramızdan əvvəl IV-V əsrlərdə keltlərdə ibtidai icma quruluşu dağılmağa başladı. I əsrin ortalarında keltlərin əksəriyyəti romalılara tabe edildi. Sonralar keltlər yaşadığı ölkələrin əhalisi ilə qaynayıb qarışdılar”* [32, s. 317].

Belə bir xülasə kelt dilləri və tayfaları haqqında müəyyən yeniliklərin daha əhatəli təhlili barədə geniş materialın verilməsinə imkan yaradır. Lakin bununla belə,

ayrı-ayrı dövrlərdə, xüsusilə son yeni postmodern dövəründə bu tayfaların etnogenezi, qarşılıqlı dil təsiri və əlaqələri haqqında maraqlı elmi mühakimələrin kelt mədəniyyətində və ədəbiyyatında Şərç elementlərinin bir qədər təfəsilatlı araşdırılması xüsusilə vacibdir.

Professor Fəxrəddin Veysəlli 2008-ci ildə İrlandiyaya səfərinə dair qeydlərində tarixən Britaniyada məskunlaşmış kelt, yaxud qal dilinin mənşəyi və yayılması barədə yazır: *“Hər iki İrlandiyanın (İrlandiya Respublikasının və Şimali İrlandiyanın) rəsmi dilləri ingilis və irland dilləridir. İrland dilinə də bu dildə qəlik deyirlər. K.Kasnerin səkkiz dəfə yenidən nəşr olunmuş “Dünya dilləri” adlı məşhur əsərində yazdığına görə gaelic (qəlik) dili həm İrlandiyanın, həm də Şotlandiyanın iki variantda (irland qəlik və şotland qəlik) işlətdiyi dildir. Uels dili kimi o da kelt dillərindən olmaqla Hind-Avropa dilləri ailəsinə aiddir”* [60, s. 614].

Əlbəttə, bu kimi faktlar çevrəsində alimin İrlandiyada olarkən onun diqqətini daha çox toponimlərdə türk elementlərinin indiyə qədər qorunub saxlanması olmuşdur. Müəllif qeydlərində bu faktı aşağıdakı kimi diqqətə çatdırır: *“Mən ani olaraq “Ardara” və “Kellibey” adlarında nəşə yaxın bir şey axtarırdım. Hətta bir qədər gedəndən sonra qarşımıza çıxan “Doneqal” sözünü etimoloji cəhətdən “Dön qal” birləşməsilə bağlayıram. İrland dilinin toponomikasında və mədəniyyətində türk elementlərinin olmasını deyə bilmərəm, hər halda bu assosiasiya düşünməyə əsas verir”* [60, s.614].

Tarixin unudulmayan səhifələrində toponomiyanın əlahiddə rolu olmuşdur. Şifahi xalq ədəbiyyatının nəşildən nəşilə, əsrdən əsrə ötürülən nağıl, əfsanə və müdrik kəlamları kimi yer adları da öz tarixi səslənişini müəyyən qədər dəyişsə də, sonralar onların reanimasiyadan keçirilərək rekonstruksiyasını yaratmağa ehtiyac vardır.

Mətyu Arnoldun yuxarıda təhlil və şərh etdiyimiz Oqam yazısı və İrlandiyaya şamil edilən daş üzərində yazı barədə mühakimələri Kelt mədəniyyətində və ədəbiyyatında Şərç (iskit, kimmer, salur) elementlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından maraq doğurur. Lakin Mətyu Arnold kelt ədəbiyyatına dair araşdırmalar kitabına yazdığı ön sözdə kelt mədəniyyəti və ədəbiyyatına dair kitablarla tanışlığını və onları diqqətlə öyrəndiyini qeyd edir, hətta uels ədəbiyyatının “Kimmer

ədəbiyyatı” (“The Literature of Cymry”) adı ilə təqdim olunduğu faktını oxucu ixtiyarına verir. O, yazır ki, *“cənab Stefinsin çox gözəl kitabı olan “Kimmer ədəbiyyatı” göstərir ki, uelslər, istəsələr mükəmməl şəkildə onların üzərinə düşən təhlükədən sovuşa bilərlər”* [101, s. 3].

Mətyu Arnoldu daha çox düşündürən bəşəri ideyaların qorunub saxlanması baxımından kelt dilinin, ədəbiyyatının təəssübkeşliyini çəkərək onun ədəbi – mədəni hərəkatının real nəticələrini, açıqlamasını yaratmaq olmuşdur. O, mühazirələrinin birində o *“müasir ədəbiyyatın bütün ciddi və özü də bu ədəbiyyatın içərisində mənasız, əhəmiyyətsiz məqsədi uelslinin dili kimi qeyrətə gətirəcəyi bu adamların da ingilis olacağı”* [101, s. 15] söyləmişdir. Yekun olaraq Mətyu Arnoldun *“və mən uels ədəbiyyatına hörmət edirəm”* söyləməsi məhz onu ingilislər tərəfindən hörmət və rəğbətlə qarşılanmasına təşviq etmişdir.

3.3. “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” əsərinə Britaniya ədəbi-nəzəri fikir tarixi kontekstində baxış

Kelt ədəbiyyatının və mədəniyyətinin öyrənilib araşdırılmasında Mətyu Arnoldun böyük xidmətləri vardır. Ədəbiyyat məsələlərinin tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafik nəşrlərdə tez-tez onun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” mühazirələr toplusundakı fikir və mühakimələrinə istinadlar edilir, müəllif müddəasının təsdiqində isə onun elmi mühakimələri bir qayda olaraq etibarlı mənbə kimi diqqət çəkir. Dissertasiya işinin bu yarım fəslində Britaniya ədəbiyyatının düzgün dərk olunmasında və öyrənilməsində oxucu auditoriyası üçün maraqlı və aktual görünən bəzi məsələlərin aydınlığının yaradılmasını vacib hesab edirik.

1860-cı ildə fransız alimi Ernest Renanın “Kelt irqinin poeziyası” əsəsinin Mətyu Arnolda güclü təsir göstərdiyi qeyd olunur. Lakin Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” kitabının giriş hissəsində əsərin 1864-cü ildə Liandudnoda yay tətili zamanı yazıldığı məlum olur.

Onu da qeyd edək ki, “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” ilkin olaraq Oksford Universitetinin poeziya kafedrasında mühazirə kimi oxunurdu, lakin bu əlyazmalar

1866-cı ildə Kornhill jurnalının dörd cildində çap edilmişdir. Mətyu Arnold ümid edirdi ki, Oksfordda oxunan mühazirələr Keltşünaslıq kafedrasının özəyi sayıla bilər. O, anasına yazırdı ki, *“son mühazirəmi oxuduqdan sonra İsus Kollecenin müəllimi Dr. Uilyams bir an susduqdan sonra söyləmişdir: “Mələk sona çatdı”* [131, s. 229].

Azərbaycan ədəbi-tənqidində də, bu haqda müəyyən söz deyilmiş, eləcə də ali təhsil auditoriyasının İngilis dili və ədəbiyyatı üzrə ölkə ədəbiyyatı kurslarında Kelt ədəbiyyatı məsələləri demək olar ki, birtərəfli mövqedən ya çox dumanlı şəkildə şərh olunmuş, ya da unudulmuşdur.

Ədəbiyyatşünas Tərlan Novruzov “Orta əsrlər Qərb ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində qədim kelt ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında bilgilərini bir qədər mürəkkəb və suallı şəkildə təqdim edir: *“Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim nümunələrindən olan əsərlərin qorunub saxlanılmasında druidlər mühüm rol oynamışdır. Eramızdan əvvəl I əsrdə Qalliya Roma tərəfindən işğal olundu və get – gedə ölkə romanlaşdırıldı. Odur ki, qall dialeklərində ədəbi abidələr bizim günlərə gəlib çıxmamışdır. Halbuki, kelt mədəniyyəti Britaniya adalarında, xüsusilə İrlandiyada, Şotlandiyada və Uelsdə daha artıq qorunub saxlanılmışdır”* [48, s. 23].

Hər bir oxucu üçün ilk baxışdan Kelt tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti barədə ekskursun verilməsinə ehtiyac vardır. Keltşünas alim Çarlz Skvayerin aşağıdakı mühakiməsinə diqqət yetirək: *“Praktik olaraq Britaniyanın qədim sakinlərinə məxsus olan bütün məlumatlar Yuli Sezarın şərhlərindən götürülmüşdür.....” Bizim adaların sakinləri Roman istilasından əvvəl bir qayda olaraq “Keltlər” (“Celts”) kimi təsvir edilmişdir”* [143, s. 18-19].

Kelt məsələsinin daha aydın dərkinə yaratmağa cəhd edən Mətyu Arnoldun adını yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərinin I hissəsində oxuyuruq: *“Kelt məsələsini əhatəli və dərinlən bilmək üçün hər bir kəs Kelt xalqını tanımalıdır və keltləri tanımaq üçün hər bir kəs onların ədəbiyyatı ilə keltlərin özlərini gözəl şəkildə ifadə etdiyini bilməlidir”* [101, s. 20].

Mətyu Arnoldun “Kelt ədəbiyyatının tədqiqi” araşdırmasında Kelt ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tanınmış araşdırıcısı yarı ingilis və həkim Monşer Terri (Monsier Thierry) “Qalların tarixi” (“Historie des Gaulois”) adlı təxminən yüz səhifəlik

araşdırmasında Qal sakinlərini müəyyən qruplara bölmüşdür. O, Qal sakinlərinin iki böyük ailəsinin – qallar (Gaels) və kimmerlər (the Cymris) olduğunu və onların fiziki baxımdan görünüşcə bir-birindən ayrılan tiplərinin hal hazırda Fransada nəslinin törəmələrinin yaşadığını [101, s. 52-53] yazmışdır.

Kimmerlərin qədim britlərin şəcərəsinin başlanğıcında soykökünün ilkinlərindən və müasir uels xalqının əsl adının kimmer (Cymry) olması hipotezasından çox tarixi fakt olduğu müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Harvard Kolleci kitabxanasının nəşri olan “Eramızdan əvvəl 700-cü ildən müasir əsrimizin 500-cü ilinə qədər olan tarixdə kimmerlərin “yaxud qədim britlərin erkən tarixi” adlı araşdırmasının ön sözündə oxuyuruq: *“Kim millətin, xalqın qədim tarixini araşdırmağa cəhd göstərsə, o, çoxsaylı mübahisəyə qoşulmalıdır”* [136, s. VIII].

Sonralar Uels kimi adlanan ölkənin ilk sakinləri kimmerlər (Cymry), onlar məhz adını çəkdiyimiz Uels adasını əllərinə keçirən bir xalqın törəmələridir, əslən Asiyadan qopub gəlmişlər. Şair Taliesinin “Lludun susdurulması” (“The Appeasing of Llud”) adlı şeirindən maraqlı bir parça diqqətimizi çəkdi. Həmin parçanın ingilis dilinə tərcüməsinə diqqət yetirək:

*“A numerous race, fierce they are said to have been,
Were thy original colonists, Britain, first of Isley,
Natives of a country in Asia, and the country od Gafis
Said to have been a skillful people, but the district is unknown
Which was the mother to these children, warlike adventurers on the Sea
Clad in their long dress, who could equal them?
Their skill is celebrated, they were dread of Europe”* [136, s. 20].

Bu hissənin sətri tərcüməsini aşağıdakı kimi diqqətə çatdırırıq:

Onlar vəhşi təbiətli, azğın irq olublar, deyirlər.
Ey Britaniya, onlar sənin adalarının bir incisi,
əsl müstəmləkəçilərin olublar,

Onlar Asiyada bir ölkənin, Qafis adında məmləkətin
sakinləri olublar;

Nəql edirlər ki, onlar mahir, bacarıqlı adamlar olub,
Lakin onların övladlarına ana vətən olan yer
hələ də naməlumdur.

Dəniz sahillərində əyinlərinə uzun ətəkli paltarlar
keçirən bu döyüşkən, macərə axtaran adamların
tayı – bərabəri varmı?

Onların hünər, məharətindən ağız dolusu danışirlar,
onlar Avropanın qorxunc, dəhşətli adamları olublar.

Bir sıra mənbələrdə, o cümlədən tədqiqatçı Qodfrey Hiqqinsinin “Kelt druidləri” (“The Celtic Druids”) adlı araşdırmasının “Roma işğalı dövründə Britaniyanın əhalisi” adlı fəslində Talesinin şeirində adı qeyd olunan “Qafis”in yəqin ki, müasir “Gediz” (“Cadez”, ya da “Gades”) olduğu güman edilir [121, s. 101].

Lakin Türkiyə ərazisində yerləşən Gedizin kimmerlərlə əlaqəsi olduğu barədə dəqiq məlumata rast gəlmədik. “Gafis”in daha çox Xəzər dənizi sahillərində yerləşən, yaxud sərhəd xəttinə uyğun bir məkan olduğunu qeyd edən araşdırıcı A.M.Roberts şair Talesinin bir zaman müasir Özbəkistanın (Özbək Tataristanının) bir hissəsində yerləşən əyalət paytaxtı olan Gafis şəhərini də şübhə altına alaraq yazırdı: “...*O müasir Kaffanın Pantikapsində (Panticapes) tapıla bilər. Ona görə ki, bu söz (Gafis) Kimmer mənşəlidir, bu ya “Pant-y-Capes”, ya da “valley of the Kapes” (“Keyps vadisi”) yazılmalıydı*” [136, s. 4].

Lakin yuxarıda söylənilən hipotezalar o qədər də inandırıcı görünmür. Arayıb araşdırdığımız mənbələr əsasında VI əsr şairi Talesinin adını çəkdiyi: “Gafis” adlı ölkənin “Qafqaz” olduğu daha inandırıcıdır. Belə ki, Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində məskunlaşan çoxsaylı tayfalar içərisində kimmerlərin böyük güc-qüdrət sahibi olduğu və onların Qafqazda məskunlaşdığı da faktdır. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında oxuyuruq: “*Kimmerlərdən sonra skiylər (iskitlər) Qafqazdan*

köçərək Ön Asiyaya getmişlər. Kimmerlərin və skiflərin (iskitlərin) Qafqazda olması arxeoloji abidələrdə öz əksini tapmışdır” [5, s. 92].

Araşdırıcı daha sonra Herodotun “Tarix” kitabına əsaslanaraq kimmerlərin Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasındakı ərazilərdən şimala doğru köç etdiyini qeyd edərək məskunlaşdığı yeni torpaqlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olub uğurlara sahib olduğunu göstərir. O, eləcə də kimmerlər kimi qəbul edilən sözün də “Cymry” və “Cimmerians” sözlərinin də mənşə etibarını ilə eyni sözü və eyni xalqın adını ifadə etdiyi fikrini irəli sürür.

Ən maraqlısı isə budur ki, kimmerlər triadasında (üç tayfasında) poeziyanın yaradıcısının, daha doğrusu, ilk şeirin müəllifinin Qviddon Qanhebon (Gwyddon Ganhebon) olduğu söylənilir. Araşdırıcı onun Asiyadan Britaniyaya aparılan daş üzərində yazılan şeirin Asiya ənənələrinə söykəndiyini söyləmişdir [136, s. 46].

Mətyu Arnold uels və irlandlar, qal və kimmerlər arasında müxtəlifliklərə baxmayaraq onların bütövlükdə kelt ədəbiyyatı və mədəniyyətini təmsil etdiyini göstərir və bu mövzunun onun böyük maraq obyektinə [101, s. 15] çevrildiyini özünün ölkənin ictimai – mədəni həyatı, xüsusilə ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olduğu ilə əlaqələndirir.

O, araşdırmasında diqqəti çəkən daha bir məqama toxunmuşdur. Bu, “kelt – sevrələr” (“Celt – lovers”) və “keltə nifrət edənlər” (“celt – haters”) ifadələridir. “Sadəcə olaraq kelt ədəbiyyatı biliyin obyektini kimi maraqlıdır” iddia edən kelti istəməyənlər nə qədər çalışsalar da, alimin qeyd etdiyi kimi, *“elm öz-özlüyündə mükəmməldir, bununla belə kelt ədəbiyyatı daha maraqlıdır*” [101, s. 49].

Beləliklə, Mətyu Arnoldun yaşayıb yaratdığı növbəti mərhələdə keltsevərlər kimi onun ardıcıllarının Qərb ədəbiyyatşünaslığında fəaliyyəti səmərəli olmuşdur. Keltsevərlərin tarixən kelt-şərq əlaqələrinin elmi əsaslarla öyrənilməsi və tədqiqi yolunda müəyyən işlər görülmüşdür. Həmin mərhələnin tədqiqatçıları sırasında Nyu Yorkda fəaliyyət göstərən ədəbiyyatşünas Cozef Lennonun (Jozeph Lennon) “İrland oriyentalizmi: Ədəbi və intellektual tarixi” adlı 512 səhifəlik araşdırması əhəmiyyəti və aktuallığı ilə seçilən ən yaxşı əsər kimi dəyərləndirilmişdir. Müəllif Şərq və Qərb sivilizasiyalarının tarixi qovuşuğunda yaranan ədəbi əsərlərin zənginliyi və

möhtəşəmliyini ön plana çəkərək yazır: *“Bir tərəfdən bu əlaqə Şərqlə Qərb sivilizasiyasının təbiəti və konsepsiyaları barədə ingilis maarifçiliyi zamanında yaranan ideallardan qaynaqlanmış, Britaniya imperiyasının vüsət aldığı dövrdə daha da inkişaf etmişdir. İkinci bir tərəfdən isə Kelt və Şərq mədəniyyətləri arasında qədim mifoloji əlaqələrin Orta əsrlər dövründən başlayaraq İrland və qal mədəniyyətinin müstəqil tarixi olması ilə bağlıdır”* [127, s. 129].

Mətyu Arnold araşdırmasında cənab Morley (Mr.Morley) ədəbi təsir və ədəbiyyatda elementlərin müəyyənləşdirilməsinə dair alıntılarında XIX əsr ingilis ədəbiyyatında kelt və german elementlərinin də məxsusi rolundan və əhəmiyyətindən danışaraq mühakimələrində qeyd etdiyimiz elementlərin ingilis xarakterində və ədəbiyyatında aşkarlandığını əsaslandırmağa çalışmışdır. O, cənab Morleyin mühakiməsini aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: *“İngilis ədəbiyyatının əsas cərəyanı onun qaynaqlarından biri olan canlı kelt hazırcavablığından təcrid edilə bilməz. Keltlər qarışıq əhalimizin büsbütün aydın, aşkar hissəsini təşkil etmir. Lakin bu irqlə erkən, tez – tez baş verən müxtəlif əlaqələrimiz özünün yarı barbar günlərində müqəddəs Patriklə Ossianın dialoqlarını tapıb üzə çıxarmışdır. Qeyd edək ki, eramızın V əsrində yaşayıb yaratmış Ossianın orijinal şeirləri sonuncu bütpərəst qəhrəmanlarından biri sayılan, İrlandiyada ilk xristian müqəddəslərindən birincisi olan müqəddəs Patriklə dəyişməsi yazıya alınmışdır. Ossianın şeirləri 1760-1763-cü illərdə Ceyms Makferson tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilmişdir və bu isə sonralar Fransada şimallıların (Northmen) qanını cuşə gətirmiş və heç şübhəsiz ki, belə olmasaydı, german İngiltərəsi özünün Şekspirini yarada bilməzdi”* [101, s. 54].

Mətyu Arnold cənab Morleyin açıqlamasının yarımçıq qaldığını söyləyərək onun Kelt elementi və təsiri olduğunu qeyd etsə də, nədənsə bunları oxucusu ilə bölüşmədiyini haqlı irad kimi göstərmişlər.

Dünyanın dahilərindən biri Uilyam Şekspirin (William Shakespeare) soyadına gəlicə onu qeyd edək ki, bir çox mənbələrdə “Şekspir” (Shakespeare) soyadının 1066-cı il Norman işğalından sonra Britaniyada geniş yayıldığı yazılmışdır. Əslində bu soyadın qədim Norman mənşəli olduğu ortaya atılır. Lakin bu, hipoteza olsa da, ingilis dramaturqunun kelt ədəbiyyatına olan dərin marağı və pyeslərində kelt

mövzusunun əksi olunması haqqında tədqiqatçı Ursula C. Mur (Ursula J. Moore) "Şekspirin pyeslərində kelt mövzuları" ("Celtic Themes in Shakespeare's Plays") adlı araşdırmasında elmi arqumentlərini və şərhlərini diqqətə çatdırmışdır.

Tarixi fakt kimi qeyd edək ki, eramızın IV əsrindən XVI əsrə qədər dünya ictimai-mədəni arealında Kelt məsələsi ciddi maraq obyektinə çevrilməmiş, bu məsələyə az diqqət yetirilmişdir. Keltlər barədə yazılmış klassik mətnlər demək olar ki, unudulmuş, ya da itib-batmışdır. Keltşünas alim Bərri Kanliffe qeyd edir ki, *"yalnız XVI əsrdə bu mətnlərin çap formasında əldə edilməsi daha geniş vüsət almağa başlamışdır. Tasitusun "Aqrikola" ("Agricola") adlı əlyazması təxminən 1470-ci ildə Romaya çatdırılmış Sezarın (Yuli Sezarın) "Qalliya müharibəsi" ("The Gallic War") əlyazması 1511-ci ildə Venesiyada çap olunduğu zamandan beş -on il sonra Milanda nəşr edilmişdir. XVII əsrin başlanğıcında əsas mətnlərin çoxu öz orijinal dillərində (kelt dillərində) və tərcümələrdə əldə edilməsi mümkün olmuşdur"* [116, s. 10].

Mətyu Arnold Kelt ədəbiyyatının tədqiqində yalnız Britaniyada məskunlaşan xalqların, o cümlədən dünyanın bir çox yaxın-uzaq ölkələrindən köç edən və keltlərlə qarşılıqlı əlaqə və təsir müstəvisində ədəbiyyatın yaradılmasında qarşılıqlı təsir elementlərini müəyyənləşdirməyə üstünlük vermişdir. Kelt ədəbiyyatı üzrə tədqiqatçılar, o cümlədən Con Kembl (John Kemble) şimal xalqlarının arxeologiyasından bəhs edən araşdırmasında Mətyu Arnoldun fərqli olaraq kelt mədəniyyətini və incəsənətini daha çox Avropa kontekstindən təhsil müstəvisinə gətirmiş, mülahizə və təsəvvürlərini təqdim etmişdir. Əslində Kelt incəsənətinin identifikliyinin müəyyənləşdirilməsi elə Mətyu Arnoldun fəaliyyət göstərdiyi illərə təsadüf edir. Daha bir araşdırıcı Avqustus Ulanton Frəns (Augustus Woolanton Franks, 1826-1897) Britaniya Muzeyinin Britaniya və Orta qədim dövrlər departamentinin müdiri işləyərkən kelt mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənətinin Avropa kontekstində tədqiqinə dair çalışmaları ilə tanınmışdır. Lakin o, XIX əsrdə sonrakı kelt mərhələsinin də kontinental tədqiqatçıların britlərin məskunlaşdığı torpaqlarda barbarların (şərqlilərin) mühüm və əhəmiyyətli sənət əsərlərinin yaradılmasına qadir olmadığı fikrinə qarşı çıxaraq dəlil-sübutlarını gətirmişdir. 1895-ci ildə oxuduğu

silsilə mühazirələri əsasında yazdığı “Kelt incəsənətinin mənşəyi” (“The Origins of Celtic Arts”) adlı monoqrafik nəşrində Ser Artur Evans isə (Sir Artur Evans) Britaniyada yaranan sənət abidələrində etrusk, uzaq Şərqdən gələn iskit ... motiv və elementlərinin tədricən yaranan kelt mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu yazmışdır [116, s. 37].

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatının tədqiqinə dair araşdırmalarında diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, o yalnız ədəbi əsərlərin deyil keltlər haqqında yazılmış ədəbiyyatı, yəni adı qeyd olunan tayfalar barədə fikir, müddəa və hipotezaları ya sitat kimi, ya da söylənilənlərə və yazılanlara polemik münasibətini açıqlamasını təqdim etmişdir. Əslində bu, ədəbiyyatın yaradılmasında ən mükəmməl üsullardan biri hesab edilə bilər. Fikrimizi təsdiqləmək üçün Mətyu Arnoldun Monşer Edvardsdan (Monsieur Edwards) gətirdiyi aşağıdakı sitata diqqət yetirək: *“Saksonların zəbt etdiyi ərazilərdə britlər daha nə müstəqil, nə də sivil mədəniyyəti olan xalq deyildi. Lakin sonralar bununla tarix naminə nə yazılsa da, onlar demək olar ki, alt-üst olmuşlar. Lakin onlar yoxa çıxmasa da, hələ də yaşamaqda davam etmişdir və heç şübhəsiz ki, böyük xalqın qalıqları kimi onlar elə bir sayda qalmışdılar ki, düşükləri bəla, fəlakətlərə baxmayaraq onların qorunması davam etdirilir. Britlər məhv edilsə, yaxud İngiltərədən qovulub çıxarılsa da, ... qeyd etdiyim kimi, bu ölkədə məşhur söz-fikir beləcə öz ömrünü yaşamışdır. Biz onların söylədikləri ilə yaxından tanış olanda belə bir etirafa rast gəlirik ki, bu xalqın (britlərin) qalıqları ciddi köləlik, əsarət girdabına düşmüşdür”* [116, s. 53].

Mətyu Arnold tədqiqatlarında Fransada yaşamış atası ingilis, anası fransız xanımı olan ixtisasca həkim Monşer U.F.Edwardsın (Monsieur W.F.Edwards) məşhur zooloq Monşer Milne – Edwardsın (Monsieur Milne Edwards) qardaşı Monşer Armedee Tierriyə (Monsieur Armedee Thierry) 1839-cu ildə göndərdiyi məktubunu çap etdirdiyini yazır. Bu məktubun Kontinentdə oxucuların böyük marağına səbəb olduğunu qeyd edən araşdırıcı Monşer Tierrinin bu məktubuna əsasən onun araşdırmalar apararaq iki böyük Kelt ailəsinin – qal və kimmerlərin Fransada, eləcə də İngiltərədə müasir günlərimizə qədər yaşadığını etiraf etmişdir. Kimmerlərin fiziki əlamətlərinin tipinin izlərini müəyyənləşdirməyə çalışan araşdırıcı qal (kelt) və

kimmerlərin yaşadığı, məskən saldığı yerlərə – Fransa və İngiltərəyə ekskurs edərək bəyan edir ki, İngiltərədə onun kimmer kimi müəyyənləşdirdiyi, fiziki xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən çoxsaylı iz, əlamətləri tapmışdır. Və onlar hələ də əhalimizin canında-qanında yaşayır. Bu adamlar Sakson işğalından əvvəl torpaqlarımızın köhnə Brit əsl-nəcabətindən törəmişdir. Lakin əgər biz bu ingilis cari fikrinə inanmalı olsaq – Monşer Edvards söyləyir, köhnə Brit əsl-nəcabətinin dayağı süpürülüb yoxa çıxdığı məlum olur [101, s. 53].

Son iki onillikdə Azərbaycanda nəşr olunan bir çox kitablarda feodal-cəngavərlik epoxasının məşhur sənət və yaradıcılıq nümunələri sırasında “Kral Artur və dəyirmi masa cəngavərləri” adlı kelt rəvayətlərinə dair fikir polemikasına rast gəlmək mümkündür. Monmautlu Cefrinin (Geoffrey of Monmouth, 1100-1154) latın dilində yazıb tamamladığı “Britaniya krallarının tarixi” (“*Historia Regum Britanniae*”) adlı əlyazmasına, eləcə də rus dilində nəşr olunan monoqrafik araşdırmalar əsasında fikir, mühakimələrin oxucu auditoriyasına təqdim olunması sözün həqiqi mənasında mədəniyyətlər və ədəbiyyatlar arasındakı əlaqələrin daha da intensiv inkişafı yoluna qədəm qoyduğundan xəbər verir. Lakin Azərbaycan oxucusuna daha aktual və maraqlı görünə bilən, bununla belə çoxlarına məlum olmayan ədəbiyyat faktına da rast gəlmək mümkündür. İndi tarixi gerçəkliyin ədəbi əlaqələrə xidmət edən elementlərinin tədqiqat müstəvisindən kənar qalması bizi daha çox düşündürür. Bu günkü oxucu tarixən tədricən dəyişdirilən, özgələşdirilən reallıqları məhz daha etibarlı elmi mənbə və məxəzlər üzərində qurulmasını müasir müqayisəli ədəbiyyatın etibarlı və mükəmməlliyinin əsas strategiyası kimi qəbul edir.

Ədəbiyyatşünas Nuranə Nuriyeva “Orta çağ Avropa ədəbiyyatında cəngavərlik romanları” adlı kitabında Kral Artur rəvayətlərinə xüsusi yer və diqqət ayırmışdır. O, bir sıra Britaniya tarixçi alimlərinin əsərlərinə istinad edərək Kral Arturun kimliyinin, qəhrəmanlıq və şücaətinin bədii inikasının, eləcə də tarixi gerçəkliyinin, bütövlükdə isə cəngavərlik romanlarının spesifikası haqqında ciddi elmi mühakimələr bazasında bir növ özünün polemik fikir meydanında nəticələrini oxucu ilə bölüşmüşdür.

Tədqiqatçı bir çox istinadlar əsasında aşağıdakı ümumiləşdirmələri ilə əfsanəvi cəngavər obrazı haqqında müəyyən təsəvvür yaratmışdır: “*Kral Arturun real tarixi*

şəxsiyyət kimi mövcudluğu hələ təsdiqlənmədiyindən, belə güman edilir ki, o, kelt sərkərdələrinin biri olmuş, anqlo-sakson istilaçılarına qarşı vuruşmuşdur. Artur haqqında anqlo-sakson mənbələri də məlumat vermir. Hətta Bedenin (Müqəddəs Bede (673-735) – tanınmış tarixçi) xırda tarixi təfərrüatlarla dolu olan xronikasında da bu haqda hər hansı bir məlumat yoxdur. Lakin 858-ci ildə salnaməçi Nennius öz xronikasında Arturu britlərin (britaniyalıların) məşhur hərbi sərkərdəsi (dux bellorum) kimi təqdim edir, onun anqlo-saksonlar və piktlər üzərindəki on iki qələbəsindən danışır” [49, s. 15].

Fakt zənginliyi, mühakimələrin təhkiyəsi və şərhlər Kral Arturun kelt sərkərdəsi və kelt ədəbiyyatının qəhrəman obrazı olduğu haqqında aydın təsəvvür yaradır. Lakin Kral Arturun milli mənsubiyyəti və kimliyinin daha dərin qatlarına enmək üçün Mətyu Arnoldun araşdırmalarından bəzi məqamları diqqətə çatdırmaq istədik. Əvvəla qeyd edək ki, dünya ədəbiyyatı tarixində Hun sərkərdəsi Atilla kimi, kral Arturun da Şərq əsilli komandan olması haqqında fərziyyələrin gerçəkliyi barədə arqument və hipotezalar onun da türk mənşəli olduğunu söyləməyə əsas verir. Artur adının hətta “ər” və “tur” sözlərinin açılışı “turanlı ər” (ərən, igid, döyüşçü) olduğu hipotezanın sübutu üçün fakt kimi gətirilir. Eləcə də Kral Arturun ən yaxın silahdaşı Merlinin tarixin sonrakı mərhələlərində dəyişdirildiyi də məlum olur. “Kelt mifləri və əfsanələri” adlı monumental araşdırmanın müəllifi Çarlz Skvayer yazır: “*Artur silsiləsinin Zevsi Mərdindir (Myrddin) o, norman – fransız romanlarına “Merlin” (“Merlin”) kimi ötürülmüşdür. “Clas Myrddin” triadasından öyrəndiyimiz kimi Britaniyada ilk məskunlaşmadan əvvəlki adının “Mərdinin çəpərə salınmış ərazisi” (“Myrddin’s Enclosure”) olmuşdur” [143, s. 323].*

Bəs bu Mərdin kim olmuşdur? Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz müəllifin öz dili ilə onun kimliyinə aydınlıq gətirək. Əvvəla, yuxarıda adını çəkdiyimiz monoqrafiyanın “Britaniya adalarının mifologiyası” adlı son bölməsində ingilis dilində verilən “Myrddin” şəxs adının tələffüzü [mərdin] yəni Mərdin kimi diqqətə çatdırılıb, eləcə də kitabın indeks bölməsində qeyd olunan “Merlin” [143, s. 324, s.325, s.339, s.361, s.364] adının verildiyi səhifələrdə onun “Məridin” (“Myrddin”) olduğu göstərilmişdir.

Monoqrafiya müəllifinin Britaniya ölkəsinin ilk adının belə “Mərdinin hasara salınmış torpağı” (“Myrddin’s enclosure”) kimi tanındığının “Clas Myrddin” adlı triadasından (üç cildliyindən) öyrəndiyinin qeyd olunması istər-istəməz qədim Britaniyanın görünməyən tarixi gizlinləri haqqında həqiqətləri aşıyan edir.

Ədəbiyyatşünas Bəxtiyar Tuncay Şərq xalqları arasında misilsiz şücaəti və özünəməxsus imici ilə tarixin yaddaşında iz qoyan sarmat tayfalarının tarixinə ekskurs edərək yazır: *“Azərbaycandan iskitlər tərəfindən köçə zorlanan və Şimali Qafqaz ərazisində məskunlaşan sarmatlar hunlar tərəfindən darmadağın edildikdən sonra bir neçə istiqamətə yayılmışdılar. Bunların bir hissəsi Qazaxıstan ərazisinə köçərək qazax xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmiş, digər hissəsi isə Fransa və İspaniyaya mühacirət edərək uzun müddət bu ərazidə hakimlik etmişdir. Üçüncü qrup isə Britaniya istiqamətinə yürüş edərək orada Britaniya dövlətçiliyi və ilk kral sülaləsinin əsasını qoymuşdur. İngilis mənbələrinə görə, Britaniyanın ilk əfsanəvi kralı Kamelot şəhər – dövlətinin və kral sülaləsinin əsasını qoyan ser Artur sarmat olmuşdur. O, öldükdən sonra əsl türk kimi dəfn edilmiş və məzarının üzərində böyük bir kurqan ucaldılmışdır”* [58, s. 156].

Azərbaycanlı mifoloq Mirəli Seyidov kimi sonrakı onilliklərdə imzasını tanıtdıran Tuncay Bəxtiyar və digər tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan xalqının etnogenezində hun, iskit tayfaları kimi sarmat (türk) tayfasının da Azərbaycan türklərinin etnik tərkibinə daxil olduğu haqqında mühakimə və hipotezalarını irəli sürmüşlər.

Artur şəxsiyyətinə və obrazına gəlincə, Mətyu Arnold tədqiqatçıların mühakiməsinə istinadən yazırdı: *“Mən altıncı əsrdən onuncu əsrdək uels bardlarının toplularını açıb baxıram. Taliesin ən köhnə bardlardan biridir”*[101, s. 27].

Sonra sözüünə davam edərək alim qeyd edirdi ki: *“Taliesin adlı bir şairin “Annvinin qənimətləri” (“Spoils of Annwn”) adlı qəribə bir şeirində altıncı əsrdə Artur haqqında mifoloji hekayətlərin mövcudluğuna işarə edir”* [101, s. 27].

Araşdırmanın ən yeni və maraqlı məqamlarından biri də Mətyu Arnoldun Artur və dəyirmi masa arxasında onun on iki cəngavərinin bir ildə on iki ayı simvolik mənə ifadəçisi kimi təqdim etməsidir [101, s. 37].

Yuxarıda qeyd edilən Kral Arturun əfsanələrində onun anqlo - saksonlara qarşı apardığı on iki döyüş səhnəsinin də on iki cəngavərin simvolikasında da belə bir assosiasianın mövculuğundan xəbər verir. Eləcə də dünya xalqlarının dastanlarında, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da belə bir rəqəmin ilin on iki ayı əsasında qurulduğunu düşünməyə iz açır.

Mətyu Arnold kelt dilləri ailəsinə mənsub olan kimmer və qallara xas səciyyəvi xüsusiyyətləri diqqətə çatdırmazdan əvvəl dünyada məşhur ayrı-ayrı xalqların xarakterik cizgilərini özündə təcəssüm etdirən qədim İrland şeirini nümunə gətirmişdir. Həmin şeirin məzmunu aşağıdakı kimidir:

*“For accuteness and valour, the Greeks
For excessive pride, the Roman,
For dulness, the creeping Saxons,
For beauty and amorousness, the Gaedhils”* [101, s. 57].

Həmin bəndin sətri tərcüməsini aşağıdakı kimi diqqətə çatdırırıq:

Yunanlar həssaslığı və qəhrəmanlığı ilə,
Romalıları hədsiz vüqar və məğrurluğu ilə,
Sürünən saksonlar kütbeyinliyi ilə,
Qadhillər isə gözəllik və tez-tez aşiq olmaları ilə seçilmişdir.

Mətyu Arnold kelt dilləri ailəsinin kimmer, eləcə də, qal adlı hər iki qoluna uyğun gələn tərifini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərmişdir [101, s. 57].

Kitabın “Taleisin’s Bardic Law” adlı Taleisinə məxsus təhkiyə ilə kimmerlərdən bəhs edən poetik parçaya diqqət yetirək:

*“Everywhere the company finds
Distress among the Cymry.
Wondering hordes of Season
Have tried the very soul.
The Cymry have lost
The blessing of the mass”* [147, s. 302].

Poetik mətnin misralarının sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Hər tərəfdə insan birliyi
Kimmerlər arasında qəm – kədər görür
Var-gəl edən Seasonun köçəri xalqlarının birliyi
Hər bir adamı sınaqdan keçiribdir
Kimmerlər insan kütləsinin
Xeyir – duasını itiribdir.

Daha sonrakı səhifələrində bu şeirə rast gəlirik:

Primery chief poet
Am I to Elffin
And my native country
Is the place of the Summer star.

John the Divine
Called me Merlin
But all future kings
Shall call me Taleisin [147, s. 283].

“Əsas baş bard (aşığı)” (“Primary Chief Bard”) sərlövhəsi ilə təqdim olunan hissədə “Taleisinin kitabı”nda (“Book of Taleisin”) seçmələr verilmişdir. Nümunə kimi şeir də elə birinci sırada verilmişdir. Şeirinin sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Elfinin ilkin baş aşığı
Mən özüməm
Və mənim doğma vətənim
Yay ulduzlarının bərq vurduğu məkandır.
İlahi Con
Mənə Merlin adı verdi
Lakin bütün sabahın kralları
Məni Taleisin çağıracaqlar [147, s. 329].

Yaxud kitabda “Uther Arthur Pendraqonun ölüm nəğməsi” (“Death Song of Uther Pendraqon”) şeirinin son misralarındakı poetik fikir, məna yükünə diqqət yetirək:

“Thy son, thy poetic one,

Thy prophetic bard.

My tongue will sing of death.

May these stones of song

Ever brighten the treasury of Britain.

May the lord of Heaven not deny me wisdom” [147, s. 307].

Özünü şeirdə Britaniyanın qoruyucusu kimi təsvir edən Uther Artur Pendraqonun poetik təhkiyəsi ilə təqdim olunduğunu görmək, duymaq mümkündür. Həmin misraların sətri tərcüməsini isə aşağıdakı kimi diqqətə çatdırırıq:

Sən oğulun, sən şairanə oğulun

Sənin peyğəmbəranə aşığın.

Dilində ölüm mahnısı oxuyacaq.

Qoy bu mahnının daş misraları

Britaniyanın xəzinəsini daima işıqlandırın.

Qoy göylərin tanrısı müdrikliyi məndən əsirgəməsin.

Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatına dair tənqidi araşdırmasında ən çox diqqəti çəkən məsələlərdən biri kimi Kral Arturun kelt mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində Kiçik Asiya torpaqlarından qopub gələn və Kelt mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixində öz mədəniyyəti və ədəbiyyatının təmsilçisi kimi təsiri olduğunu şərh etməsidir.

Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni araşdırmaların aparılmasına təkan verən, rus və ingilisdilli mənbələr əsasında söylənmiş fikir və müddəaların rolu az olmamışdır. Filologiya elmləri doktoru Həmidə Əliyevanın “Qərbi Avropa epik poeziyasında bədii universallıq və spesifiklik (Qərbi Avropa – Yaxın Şərq paralelliyi əsasında)” adlı monoqrafik araşdırmasında söylənildiyi kimi “...*Qərbi Avropa mədəniyyətinin tarixi onun formalaşmasına və təşəkkülünə birbaşa və dolayısı ilə təsir edən Yaxın Şərq mədəni elementləri ilə sıx bağlıdır və bu mədəni*

elementlərin üzə çıxarılması Şərq-Qərb sivilizasiyalararası münasibətlərin çox mühüm bir hissəsinə işıq salır” [24, s.214].

Bu, bir tərəfdən, ingilis maarifçiliyi dövründə yaranmış və Britaniyanın imperiya yüksəlişi dövründə inkişaf etmiş sivilizasiyanın təbiəti Şərq və Kelt mədəniyyətlərinin konsepsiyası haqqında fikirlərdən irəli gəlir. Digər tərəfdən, Kelt və Şərq mədəniyyətləri arasında mifik əlaqələr Orta əsrlərdən bəri yerli İrlandiya və Qal mədəniyyətində müstəqil tarixi olduğuna dəlalət edir [126, s. 129].

Bir tərəfdən bu əlaqə Şərq-Qərb sivilizasiyalarının təbiəti və konsepsiyaları haqqında ingilis maarifçiliyi müddətində yaranan ideyalardan bəhrələnib və Britaniya imperiyasının genişləndiyi dövrdə inkişaf etmişdir. İkinci bir tərəfdən isə Kelt və Şərq mədəniyyətinin arasında mifoloji əlaqələrin Orta əsrlər dövründən yerli irland və qal mədəniyyətinin müstəqil tarixi ilə bağlıdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində əldə etdiyimiz elmi müddəa və qənaətlərimiz aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

– Mətyu Anrold yunan incəsənətinin məhz həqiqi hesab etdiyi gerçəkliyi hamılıqla qəbul etdiyinə, vahid həqiqətə inandığına, başqa sözlə, sentrasiyalı ədəbiyyat, yəni vahid mərkəzi nöqtəyə köklənən bədii yaradıcılıq hadisəsi olduğuna görə yüksək qiymətləndirmiş və onu XIX əsrin desentrasiyalı kimi səciyyələndirdiyi ədəbiyyatına qarşı qoymuşdur. XIX əsr ədəbiyyatı artıq struktur (sentrativ-mərkəzçi) düşüncədən çoxdan ayrılmış, fərdin obyektə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşma qabiliyyətinə əsaslanan bədii təfəkkürün məhsulu idi və bu mənada onun desentrasiyalı olması ictimai şüurun dialektik inkişaf qanunauyğunluğunu inikas edirdi;

– M.Arnoldun “Buxaradaki xəstə xan” şeiri Şərq həyat tərzinin inikası baxımından əhəmiyyətli əsərdir. Sənətkarın şeir məzmununu Aleksandr Börnsün “Buxaraya səyahət” adlı kitabının materiallarından aldığı o qədər də şübhə yaratmır. Bu poema Şərq mövzusunda yazılmış sənət nümunələri sırasında poetik və bədii keyfiyyəti ilə seçilən sənət nümunələrindən biri kimi Şərq oxucu auditoriyası üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

– XIX əsr alimi və şairi M.Arnold ümumbəşəri dəyərlər uğrunda ədəbi mübariz aparan, insanlıq ləyaqətini ədəbiyyatın bədii idealına, estetik dəyərinə çevirən sənətkardır. Ə.Firdovsi isə M.Arnolddan fərqli olaraq, daha çox milli şair, mənsub olduğu İran etnosunun etnik-teokratik ənənələrinin sadıq daşıyıcısı olan sənətkar olmuşdur. Bu cəhətdən, Söhrab obrazının ədəbi qəhrəman kimi Rüstəmə nisbətən daha dərin psixoloji cizgilərə malik olmasına baxmayaraq, onun məhz Rüstəmi fəvqəladə qəhrəman kimi tərənnüm etməsi Firdovsinin sıx bağlı olduğu etnik-mədəni ənənələrin sadıq və qatı təmsilçisi olmasından irəli gəlirdi. Bu cəhətdən, biz məsələyə eyni zamanda “qəhrəman” konseptinin tarixi-mədəni, ədəbi-estetik mənaları prizmasından yanaşmalıyıq. Çünki M.Arnoldun “qəhrəman” anlayışı Ə.Firdovsinin “qəhrəman” anlayışından kəskin şəkildə fərqlənir və bu da ilk növbədə həmin

sənətkarların mənsub olduğu epoxaların ədəbi-estetik dəyərləri arasında olan kəskin məkan-zaman fərqləri ilə bağlıdır;

– M.Arnold, Ə.Firdovsi və H.Cavid yaradıcılığında Söhrab və Rüstəm obrazlarının müqayisəli təhlili göstərdi ki, Firdovsidən fərqli olaraq Hüseyin Cavid və Mətyu Arnold mifik obrazlardan yan keçmiş, bənzərliklər olmasına baxmayaraq, hər iki ədib əsərlərində Şərqi epik və mədəni ənənələrinin mədəni-kulturoloji türkçü missiyasını yerinə yetirmişdir. Hüseyin Caviddən fərqli olaraq, Mətyu Arnold yunan mifologiyası ilə bənzərliklər tapmışdır. İngilis şairi Şərqi mövzusunda yazmasına baxmayaraq, onun “Söhrab və Rüstəm” poemasında Homer izləri də vardır;

– Mətyu Arnold Firdovsidən fərqli olaraq, Söhrab obrazını daha üstün tutmuş və onu “Şahnamə”də təqdim və təsvir olunan Söhrab obrazından fərqli olaraq daha nəci və duyğusal şəxs kimi təqdim etmiş, Rüstəmi isə qəzəbli, hiyləgər və təkəbbürlü bir şəxs kimi vəsf etmişdir. Firdovsidə İranlıq nə qədər mədh edilirsə, Hüseyin Caviddə bunun əksini görmək mümkündür. Hüseyin Cavid Turanı İrandan daha güc-qüdrətli göstərmək və vəsf etmək məqsədi ilə “Qorxunc olur hücumu türkün” ifadəsini yazmışdır. Hüseyin Cavidin Şərqi dastanının qəhrəmanı Rüstəmin solğun və zəif təsvir olunduğunu söyləmək olar;

– Mətyu Arnoldun Kelt ədəbiyyatı haqqında araşdırmalarında, xüsusilə kral Artura həsr etdiyi elmi-ədəbi düşüncələrində qəhrəmanların da göylərdə duruş gətirməsi ilk baxışdan qədim türk dastan ənənələrində özünün bu və ya digər dərəcədə vəsf olunmasının tarixi gerçəkliyi ilə üst-üstə düşür. Axı, sonralar kelt ədəbiyyatının və mədəniyyətinin formalaşdığı dövrdə Britaniya ərazilərinə köç edən xalqların, yaxud tayfaların da qarşılıqlı təsiri və bir-biri ilə dünyaya ortaq baxışları vahid məhəlli ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafında ədəbi-mədəni təsirsiz ötüşə bilməzdi. Beləliklə, kelt ədəbiyyatında hekayətlərin müəyyən hadisələrinin irland, uels, skandinav və Şərqi saqalarında əkiz tayfalarının olması da məhz belə bir qarşılıqlı təsir prosesinin təzahürləri ilə əlaqələndirilə bilər. Bir-birini daha yaxşı və daha dərindən öyrənən xalqlar, tayfalar, təbii ki, yaratdığı qəhrəman obrazlarının yaradıcılarının düşüncəsində yaranan fikirlərlə mifik dünyanın ilk rüşeymini ixtira

etmişlər. Mətyu Arnoldun kelt ədəbiyyatına baxışları da söylənilən fikirlərin elmi-ədəbi şərhinə yeni iz açır;

– “Kimmer” sözü çox asanlıqla iki hissəyə parçalanır: kimm-er. Bu söz həm morfoloji quruluşu, həm də leksik semantikasını baxımından türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə yaxından səsleşir. Müxtəlif şərh və versiyalar kimmerlərin əsasən Qafqaz mənşəli olduğu mühakiməsini əsaslandırır. Bu mənada kimmer, iskit, sak, hun, massaget və digər Qafqaz tayfaları çevrəsində onların Azərbaycan türk xalqının etnogenezinin ayrılmaz bir hissəsi olması faktı barədə tarixçilərin, mifoloqların yekdil rəyi nə qədər suallar yaratsa da, elə hesab edirik ki, bu türkdilli tayfaların Qərb ölkələri tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatında fakt olaraq araşdırmaların aparılmasında heç vaxt qədimliyini və özəlliyini itirməyən hadisə kimi xatırlanacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasov, E. Oğuz eposunun tarixiliyinə dair (“OĞUZ KAĞAN”, “KDQ”, “KOROĞLU”) // – Bakı: Səda, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – 2004. X c. – s. 92-100
2. Akimova, E. Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid müstəqillik illərində / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – II c. – 2016. – s. 840-915
3. Akimova, E. XXI əsr şeirinin mənzərələri /Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – II c. – 2016. – s. 523-547
4. Azadə, R. Azərbaycan epik şairin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər) / A.Rüstəmov. – Bakı: Elm, – 1975. – 286 s.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cildə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, – III c. – 1972. – s. 90-93
6. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). / Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – I c. – 1994. – 680 s.
7. Azəroğlu, B. Firdovsi / B.Azəroğlu, M.Sultanov, A.Sarovlu. – Bakı: Öndər Nəşriyyatı, – 2004. – 432 s.
8. Bayat, F. Advermə / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004. – s. 9-11
9. Bayramov, Q. Çağdaş poeziya – ədəbi istiqamətlər, mövzu aktuallığı və sənətkarlıq məsələləri / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – II c. – 2016. – s. 548-563
10. Bərdəli, B. Azərbaycanda yaşayan Cənublu şairlərin poeziyası müstəqillik illərində / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2016. – s. 450-477
11. Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji sözlüyü / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Elm, – 2003. – 418 s.

12. Cabbarlı, N. 1990-cı illər şeirində təmayüllər / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2016. – s. 416-439
13. Cabbarlı, N. 1990-cı illər şeirinin ideya-məzmun yenilikləri / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2016. – s.402-415
14. Cəfərli, M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası / M.Cəfərli. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 404 s.
15. Cəfərli, M. Dastan və mif / M.Cəfərli. – Bakı: Elm, – 2001. – 188 s.
16. Cəfərli, M. Məhəbbət dastanlarının poetikası / M.Cəfərli. – Bakı: Elm, – 2000. – 266 s.
17. Cəfərov, N. Eposdan kitaba / N.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1999. – 188 s.
18. Cəfərov, N. Klassiklərdən müasirlərə / N.Cəfərov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. – 272 s.
19. Cəfərov, N. Qədim türk ədəbiyyatı/N.Cəfərov. – Bakı: Az AtaM, – 2004. – 322 s.
20. Cəlilov, F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 271 s.
21. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və biblioqrafiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı / B.Əbülqazi. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, – 2002. – 146 s.
22. Əlişanoğlu, T. Dekadans şeirin mənzərələri / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2016. – s. 439-450
23. Əliyev, K. “Dədə Qorqud” eposunun poetikasında Dirsə xan oğlu Buğac // – Bakı: “Dədə Qorqud” jur., – 2008. № 2, – s. 13-18
24. Əliyeva, H. Qərbi Avropa epik poeziyasında bədii universallıq və spesifiklik (Qərbi Avropa – Yaxın Şərq paralelliyi əsasında). / H.Əliyeva. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2016. – 230 s.
25. Əlizadə, M. Şərq poeziyasının ölməz incisi / Ə.Firdovsi. Şahnamə. Azərbaycan dilinə tərcümə və müqəddimə Mübariz Əlizadəninindir. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 333 s.

26. Firdovsi, Ə. Rüstəm və Söhrab / Ə.Firdovsi. – Bakı: Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, – 1959. – 200 s.
27. Firdovsi, Ə. Şahnamə. Azərbaycan dilinə tərcümə və müqəddimə Mübariz Əlizadəninidir / Ə.Firdovsi. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 333 s.
28. Firdovsi, Ə. Şahnamə. Tərcümə edəni: Mübariz Əlizadə / Ə.Firdovsi. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 429 s.
29. Hüseynoğlu, K. Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinə dair mübahisələr / Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – s. 485-592
30. İmaməliyev, E.Q. Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2016. – 153 s.
31. İsmayılova, Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi / Y.İsmayılova. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 176 s.
32. “Keltlər” oçerki / Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [On cilddə] / – Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, – V c. – 1981, – s. 317
33. Kərimli, T. Cavidşünaslıq, II – III cildlər (araşdırmalar toplusu) / T.Kərimli, G.Babaxanlı. – Bakı: Elm, – 2007. – 416 s.
34. Kərimli, T. İngilis şairi Mətyu Arnoldun bədii yaradıcılığına Əbülqasim Firdovsinin təsiri // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2018. № 1, – s. 82-87
35. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 265 s.
36. Koroğlu / Tərtib edəni: M.H.Təhmasib. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, – 1956. – 456 s.
37. Koroğlu dastanı / Azərbaycan dastanları: [5 cilddə]. Təkmilləşdirilmiş II nəşri. – Bakı: Çıraq, – IV c. – 2005. – 544 s.
38. “Koroğlu” dastanı / Nəşri açıqlayan, tərtib edən və mətni yeni nəşrə hazırlayan Y.İsmayılova. – Bakı: Tofiq-M, – 2017. – 180 s.

39. Qasımova, A. Nizaminin “Həft peykər”ində kosmopolitanizm və ərəb anti-şüubiyə hərəkatı ilə səsleşən məqamlar / Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə / – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – s. 383-407
40. Məmməd, T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (Mətn): ali məktəblər üçün dərslik / T.Məmməd. – Bakı: Apostrof, – 2010. – 162 s.
41. Məmmədova, C. Azərbaycan-Böyük Britaniya ədəbi əlaqələri / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – II c. – 2016. – s. 1009-1013
42. Mənzum Oğuznamə / Qədim türkcədən çevirən və ön sözün müəllifi İ.M.Osmanlı. – Bakı: Ulu, – 2005. – 84 s.
43. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Tərcümə edəni R.Rza. İzahların müəllifi M.Sultanov / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 401 s.
44. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə / “Şərəfnamə”. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. Q.Əliyevindir; “İqbalnamə”. Filoloji tərcümə filologiya elmləri doktoru V.Aslanovun, izahlar fəlsəfə elmləri doktoru Z.Quluzadə və V.Aslanovundur / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Elm, – 1983. – 650 s.
45. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər M.Əlizadəninindir / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Elm, – 1982. – 288 s.
46. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət R.Əliyevindir / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Elm, – 1981. – 195 s.
47. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər R.Əliyevindir / Nizami Gəncəvi. – Bakı: Elm, – 1983. – 359 s.
48. Novruzov, T. Orta əsrlər Qərb ədəbiyyatı / T.Novruzov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 694 s.
49. Nuriyeva, N. Orta əsr Avropa ədəbiyyatında cəngavərlik romanları / N.Nuriyeva. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 100 s.
50. Poetik tərcümələr. Arnold Mətyu. Həsərət. Düşmənsiz (Şeirlər). İngilis dilindən tərcümə edəni Şəhla Nağıyeva. I toplu / – Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, – 2005. – s. 56-59.
51. Rəşidəddin, F. Oğuznamə. Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön

- söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı / F.Rəşidəddin. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, – 2003. – 108 s.
52. Rzasoy, S. Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi haqqında // – Bakı: “Dədə Qorqud” jur., – 2012. № 4, – s. 106-113
53. Rzasoy, S. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif, folklor, təsəvvüf / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 344 s.
54. Rzasoy, S. Şüurun inkişaf mərhələləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XLI kitab. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – s. 168-201
55. Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 496 s.
56. Seyidov, M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları / M.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 326 s.
57. Seyidov, M. Bəzi abidələrdə və xalq yaradıcılığı nümunələrində adqoyma adətinin qalıqları haqqında mülahizələr // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, – V kitab. – Bakı: Elm, – 1977.
58. Tuncay, B. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı / B.Tuncay. – Bakı: Apostrof, – 2009. – 280 s.
59. Ulusel, R. Azərbaycan ədəbi tənqidi XXI əsrdə / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – II c. – 2016. – s. 915-969
60. Veysəlli, F. Seçilmiş əsərləri. / F.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – I c. – 2009. – 640 s.
61. Yusifli, V. Müstəqillik dövrünün şeiri / Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – I c. – 2016. – s. 384-401
62. Yusifov, Y.B. II-VI fəsillər / Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – I c. – 1994. – 680 s.
63. Yusifov, Y.B. I-VII fəsillər / Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – I c. – 1994. – 680 s.

Türk və türkmən dillərində:

64. Abulqazı. Şejerei terakime / Abulqazı. – Aşqabat: – 1992. – 74 s.
65. Bekmıradov, A. Andalıp xem Oquznamaçılıq dəbi / A.Bekmıradov. – Aşqabat: Elm, – 1987. – 131 s.
66. Salar Baba. Oquz ve övlad ve etba vebakı-yeetraktarıxı. Oriijinal tekstın ılmı düzücüsi ve rus diline tercime eden Z.M.Muxammedova / Salar Baba. – Aşqabat: Türkmenistan, – 1992. – 181 s.
67. Uraz, M. Türk mitolojisi / M.Uraz. – İstanbul: Hüsnüabat, – 1967. – 244 s.

Rus dilində:

68. Арнольд, М. Задачи современной критики (Перевод с английского) / М.Арнольд. – Москва: Типолитография Т-ва. И.Н.Кушнерев и К, – 1902. – 16 с.
69. Афоризмы Золотой фонд мудрости / – Изд. «Просвещение», – 2006. – 1965 с.
70. Байбурин, А.К. Миф / Свод этнографических понятий и терминов./ А.К.Байбурин. – Москва: Наука, – 1990. – с. 75-78
71. Байбурин, А.К. Мифология / Свод этнографических понятий и терминов./ А.К.Байбурин. – Москва: Наука, – 1990. – с. 80-83
72. Бухари, Хафиз-и Таныш. Шараф-намаи шахи (Книга шахской славы). Пер. с персидс., введ., прим. и указатели М.А.Салахетдиновой. Часть 1. / Х-Т.Бухари. – Москва: Наука, – 1983. – 543 с.
73. Гейбуллаев, Г.А. К этногенезу Азербайджанцев /Г.А.Гейбуллаев.– Баку: Элм, – 1991. – 451 с.
74. Геродот. История. В 9 томах. Евтрена. / Пер. Г.А.Стратановского. – Москва: – 2001. – 600 с.
75. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я.Гуревич. – Москва: Наука, – 1984. – 350 с.
76. История всемирной литературы / – Москва: Наука, – II том, – 1984. – 815 с.

77. Коллис, Д. Кельты: истоки, история, миф / Д.Коллис. – Москва: Вече, – 2007. – 288 с.
78. Короглу / Составители: И.Аббаслы, Б.Абдулла. – Баку: Сада, – 2000. – 499 с.
79. Леви-Брюль, Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л.Леви-Брюль. – Москва: Педагогика-Пресс, – 1994. – 604 с.
80. Леви-Строс, К. Структурная антропология / К.Леви-Строс. – Москва: Главная редакция восточной литературы, – 1985. – 536 с.
81. Литературная энциклопедия / Гл. ред. В.М.Фриче. – Москва, – Том 5, – 1931. – с. 271-284
82. Мелетинский, Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, – 1990. – с. 634-640
83. Мелетинский, Е.М. Поэтика мифа / Е.М.Мелетинский. – Москва: Наука, – 1976. – 407 с.
84. Пауэлл, Т.Т. Кельты. Воины и маги / Т.Т.Пауэлл. – Москва: – 2003. – 236 с.
85. Соколова, Н. Викторианец об англичанах к проблеме осмысления национальной идентичности в контексте эпохи / Проблемы идентичности, этноса, гендера в культуре и Литературах Старого и Нового Света./ Н.Соколова. – Минск: – 2004. – 48 с.
86. Стеблин-Каменский, М.И. Миф / М.И.Стеблин-Каменский. – Ленинград: Наука, – 1976. – 121 с.
87. Топоров, В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира: [В 2-х томах] / В.Н.Топоров. – Москва: Советская энциклопедия, – Том 2. – 1982. – с. 6-9
88. Топоров, В.Н. О космологических источниках раннеисторических описаний // – Тарту: Труды по знаковым системам (сб. ст.). – 1973. Вып. 6, – с. 106-150
89. Топоров, В.Н. О ритуале. Введение в проблематику / Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках (сб. ст.) / В.Н.Топоров.– Москва: Наука, – 1988. – с. 7-60

90. Топоров, В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд) / Очерки естественно-научных знаний в древности (сб. ст.)/ В.Н.Топоров. – Москва: Наука, – 1982. – с. 8-40
91. Топоров, В.Н. Поэт / Мифы народов мира: [В 2-х томах] / В.Н.Топоров. – Москва: Советская энциклопедия, – Том 2. – 1982. – с. 327-328
92. Урнов, Д.М. Английская критика и литературный процесс. – The Idea of Literature. The Foundations of English Criticism / Д.М.Урнов. – Moscow: Progress Publishers, – 1979. – 413 с.
93. Элиаде, М. Аспекты мифа / М.Элиаде. – Москва: Академический проект, – 2001. – 240 с.
94. Энциклопедии, словари, справочники / – Москва: Издательство «Советская энциклопедия», – 1972. – 967 с.

Ingilis dilində:

95. Armstrong, I. Victorian Poetry: Poetry, Poets and Politics / I.Armstrong. – London: Routledge – 1996. – 570 p.
96. Arnold, M. Culture and Anarchy / M.Arnold – Cambridge: – 2002. – 241 p.
97. Arnold, M. “Dover Beach” The Norton Anthology English Literature / M.Arnold. Eighth Edition. (ed.) Julia Reidhead. – New York: W.W. Norton & Company, Inc., – Vol. 2. – 2006. – 3023 p.
98. Arnold, M. Essay Literary & Critical / Introduction by G.K.Chesterton / M.Arnold. – London: J.M.Dent; – N.Y.: E.P.Dutton, – 1924. – p. IX-XIV
99. Arnold, M. From “The Study of Poetry” / The Idea of Literature. The Foundations of English Criticism. – Moscow: Progress Publishers, – 1979. – 117 p.
100. Arnold, M. On the Study of Celtic Literature / M.Arnold. – London: Smith, Elder and Co., 65, – Cornhill, – 1867. – 218 p.
101. Arnold, M. On the Study of Celtic Literature. / M.Arnold. – Published by Global Grey, – 2018. – 99 p.
102. Arnold, M. Poetical Works. Illustrated by A.A.Dixon / M.Arnold. –

- London&Glasgow: Collins' Clear – Type Press, – 1921. – 434 p.
103. Arnold, M. Selected Prose / M.Arnold. – Hereafter cited as SP. – Harmondsworth: Penguin, – 1970. – 480 p.
104. Arnold, M. Sohrab and Rustum / M.Arnold. – Wildside Press, – 2018. – 44 p.
105. Arnold, M. The Function of Criticism at the Present Time / M.Arnold. The Function of Present Time; Pater W. An Essay on Style. – N.Y., – London: – 1895. – 168 p.
106. Arnold, M. The Poetical Works of Matthew Arnold Complete Edition with Biographical Introduction / M.Arnold. – Boston and New York Pub: – Tomas Y.Crowell and Company, – 1897. – p. 88-96
107. Arnold, M. Wordsworth (1879) Arnold Matthew Essays in Criticism / Second Series. M.Arnold. – Leipzig: Tauchnitz, – 1892. – 264 p.
108. Benson, A.C. Introduction / Matthew Arnold. Poems by Matthew Arnold. Edited by Henry Ospovat. /– London – New York: 1900. – p. 15-34
109. Bryson, J. Introduction / Matthew Arnold. Poetry and prose. Edited by John Bryson. – Cambridge: – 1970. – p. 13-22
110. Bryson, J. Matthew Arnold Poetry and Prose / J.Bryson. – Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, – 1967. – 401 p.
111. Buckley, T.H. Victorian Temper / T.H.Buckley. – Cambridge (Mass): – 1969. – 130 p.
112. Castleman, Justus, Collin, Matthew Arnold's Sohrab and Rustum and Other Poems: [Electronic Resource] / – Published: The MacMillian Co., – NY: – 1918. [PDF// abebooks. Com/servlet/book/](#)
113. Coursen, H.R. The Moon Lies Fair: The Poetry of Matthew Arnold // – Studies in English Literature, 1500-1900, – 1964. Vol.4, No 4, – p.569-581
114. Cox, R.G. The Review and Magazines. In A Guide of Literature / R.G.Cox. – Ed. B.Ford. – London: – Vol. 6. – 1962. – 192 p.
115. Crystal, D. The Stories of English / D.Crystal. – Published in England: Penguin Books, – 2004. – 548 p.

116. Cunliffe, B. *The Ancient Celts* / B.Cunliffe. – Published by the Oxford University Press, – 1992. – 324 p.
117. Garnett, R. *Introduction* / Matthew Arnold. *Alaric at Rome and other Poems*. Edited by Clement K. Shorter./ R.Garnett. – London: – 1896. – p. 7-19
118. Gikandi, S. *The Ghost of Matthew Arnold: Englishness and the Politics of Culture* // *Nineteenth – Century Contexts*, – 2007. Vol. 29, No 2-3, – June/September, – p.187-199
119. Giles, E. “Sohrab and Rostum” by Matthew Arnold: [Electronic Resource] // – Trustees of Boston University: College English, “The Journal of Education”, – march 24, – 1910. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/42813106.pdf?refreqid=search%3AAbb2a86c8817220c26b73ce5278fd0548>
120. Heidari, A., N.Niazi Nozar. *Parallelizing Rostam and Sohrab with Achilles and Hector in Matthew Arnold’s Poem “Sohrab and Rostum”* // – *Review of European Studies*, – 2018. Vol.10, No 1, – p.7-14
121. Higgins, G. *The Celtic Druids* / G.Higgins. – New York: Cosimo Enc., – 2007. – 326 p.
122. http://lib.ru/POEZIQ/JEJTS/Celts_0_m.txt_with-big-pictures.html
123. Javadi, H. *Persian Literary Influence on English Literature* / H.Javadi. – Published by Jahan Book Company, – 2008. – 226 p.
124. Jouard, F.L. *The Source of Matthew Arnold's Poem, "The Sick King in Bokhara"* / F.L.Jouard. – Pub. *The Journal of English and Germanic Philology*, – 1906. – 300 p.
125. Kelleher, J. *Matthew Arnold and the Celtic Revival Perspectives of Criticism.* / J.Kelleher, Ed. Harry Levin. – Cambridge, MA: Harvard University Press, – 1950. – p.197-221
126. Leerssen, J. *Englishness, Ethnicity and Matthew Arnold* // *European Journal of English Studies*, – 2006. Vol.10, No.1, April, – p.63-79
127. Lennon, J. *Irish Orientalism: A literary and intellectual History* / J.Lennon. – New York: Syracuse University Press, – 2008. – 512 p.

128. Malcolm, S.J. The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time: [Electronic Resource] / – London: John Murray, Albemarle Street, – Vol. I. – 1829. – 324 p. URL: [PDF// Academia.edu/13123070/Sir](https://Academia.edu/13123070/Sir)
129. Monaghan, P. The Encyclopedia of Celtic Mythology and Folklore / Printed in the United States of America: Facts on File, – Enc., – 2004. – 512 p.
130. Moore, U.J. Celtic Themes in Shakespeare’s Plays / U.J.Moore. – Proceedings of the Harvard Celtic Colloquim. – Vol. I, – 1981. – p. 91-94
131. Murrey, N. A Life of Matthew Arnold / N.Murrey. – New York: St. Martin’s Press, – 1997. – 400 p.
132. O’Curry, E. The Macmillan Dictionary of Irish Literature. / E.O’Curry, Editor Robert Hogan / – London: Macmillan Reference Books, – 1985. – 815 p.
133. O’Gorman, F. Victorian Poetry: An Annotated Anthology / – Oxford: Blackwell, – 2004. – 736 p.
134. Poetical Works of Matthew Arnold / – London: Macmillan And Co. and New York, – 1890. – 510 p.
135. Quiller-Couch, A.T. Introduction / Matthew Arnold. The Poems of Matthew Arnold: 1849-1867. / Edited by Sir A.T.Quiller-Couch. – Oxford: – 1924. – p. 5-17
136. Roberts, A.M.P. The Early History of the Cymry, or Ancient Britons, from the year 700, before Christ, to A.D. 500 / A.M.P.Roberts. – London: – 1803. – 158 p.
137. Salerno Nicholas, A. Shakespeare and Arnold’s “Dover Beach” // Salerno Nicholas Shakespeare Quarterly, – 1960. Vol. 11, No 4, – p.495-496
138. Sanders, A. The Short Oxford History of English Literature. Third Edition / A.Sanders. – New York: Oxford University Press. Inc., – 2004. – 733 p.
139. Selected Criticism of Matthew Arnold / Ed. C.Ricks. London: – 1972. – 20 p.
140. Sethi, N. Dover Beach: A Faithful and Spiritual Belief by Matthew Arnold. // International Journal of Advanced Researches and Development, – 2018. Vol. 3, Issue 1, – p.626-627

141. Smyth, G. The Natural Course of Things” Matthew Arnold, Celtinism and The English Poetic Tradition // Journal of Victorian Culture, – 1996. Vol.1, Issue 1, – p.135-153
142. Squire, Ch. Celtic Myths and Legends / Ch.Squire. – Gramercy; New Edition, – June 14, – 1994. – 464 p.
143. Squire, Ch. Celtic Myths and Legends / Ch.Squire. – Printed in the EC: Lomond Book, – 2000. – 450 p.
144. Stang, R. The theory of Novel in England 1850-70 / R.Stang. – N.Y. and – L.: – 1959. – 251 p.
145. Stanley, T.W. Some Aspects of Matthew Arnold’s poetry: [Electronic Resource] / T.W.Stanley. – The Hopkins University, – 1921. URL: <https://www.jstor.org/stable/pdf/27533446.pdf?refreqid=search%3A94a066d7a41c73b330b92d16fffd6804>
146. Switt Catherine story of Ogham: [Electronic Resource] / Published October 2015. URL: historytoday.Com/storyogham#:~:text=On%20a%20hill%20above%20Ballycrovane.the%20Cark%20and%20kerry%20border
147. Taleisin: The Last Celtic Shaman / New Translations and Commentary by John Matthews. Printed and Bound in The United States at Edward Brothers, – 2002. – 329 p.
148. The Complete Prose Work of Matthew Arnold: [in 11 vols.] / Ed by Super R.H. – Ann Arbor: University of Michigan press, – Vol 3. – 1962. – 596 p.
149. The Letters of Matthew Arnold to Arthur Hugh Clough / Ed. Lowry H.F. – Oxford University Press, – 1932. – 99 p.
150. The Wellesley Index to Victorian Periodicals / – ed.Walter E.Houghton, – Vol. 1. – 1979 – 321 p.
151. Unpublished Letters of Matthew Arnold / Ed. A. Whitrigde. – Yole University Press, – 1923. – 70 p.
152. Willey, B. More Nineteenth Century Studies A Group of Honest Doubters / B.Willey. – London: Chatto and Windus, – 1956. – 304 p.

153. Williams, S.T. Some Aspects of Matthew Arnold's Poetry // The Sewanee Review, Pub: The Hopkins University Press, – Jul.,– 1921. Vol. 29, No. 3, – p. 315-321
154. Yeats, W.B. The Cat and the Moon and Certain Poems / W.B.Yeats. – Dublin: Cuala Press, –1924. – 48 p.